

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

~~301 f. 35~~

= Reg. Stam. 2013

~~PE 3970. 118 (2)~~

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ II

(ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ КНИГА ДРУГА)

Київ — Львів, 1923.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

Copyright 1923 by Michael Hrushevsky.
Автор застерігає собі до сеї книги всі права.

Книжна словесність київської доби.

Памяти Івана Франка.

Наша письменна традиція. В морі словесної творчости, яке ми попробували схарактеризувати бодай в загальніших рисах — як воно розливалось по всій території нашого розселення, охоплюючи всі верстви його, з їх економічними, соціальними, культурними відмінами, відбиваючи різні течії й впливи і неустанно змінюючись та еволюціонуючи під їх змінами, писана література сих часів — се тільки невеличкий сегмент, який відбиває на собі, і то тільки частинно, настрої й гадки невеличких гуртків „інтелігенції“. Особливо, коли відділимо в нашій матеріялі те, що дійсно являєть ся літературою, себто підлягає естетичним імпульсам творчости і засвоєння, і відмежуємо від нього все, що лишаєть ся тільки письменністю, — хоч дуже часто трактуєть ся в суміш з памятками літературними.

Правда, те, що ми маємо — тільки мала частина того, що було та не дійшло до нас. З сього погляду памяткі писані були поставлені в умови не багато кращі від памяток устних.

Перед усім кидаєть ся в очі той факт, що все, що заховалось до нас, заховалось головно поза Україною, то значить — заціліло о стільки лише, що було вивезено з України тими емігрантами, які йшли шукати спокійніших і ситійших пристановищ підчас бурь, що спадали на Україну. особливо на її верхні, заможнійші й культурнійші верстви, і дійсно тут, на Україні, сильно знищили культурне жите і культурну спадщину старої Руси в переходових століттях.

Придати до того, розумієть ся, треба ще довге пізніше і раніше вилловлюванне книжної старини, разом з усяким церковним скарбом, ріжними духовними людьми, що їздили з України до Москви та иньших північних джерел милостини за карієрою та за жалуваннем і везли „на поклон“ що могли запопасти з церковної та книжної української старовини. В 1415 р., поставленне осібного митрополита для земель в. кн. Литовського Витовт мотивував сею потребою охорони місцевих церковних скарбів від вивожування до Московщини. „Скільки за нашої памяти було митрополитів (що мали осідок на Москві), всі вони церкви не строїли, а виносили гроші де инде, позабирали і поносили церковні річі і святости — всю церковну красу київ-

ської митрополії, що постарали і надавали церкві давні князі на свою честь і пам'ять". В міру того, як тут менше ставало золота і срібла і ріжних ефектовніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромнійший — ікони і книги, і транспортованне їх з України на північ продовжувалось неустанно, протягом дальших століть, тільки з ріжною, то більшою то меншою енергією. В захованих актах нераз стрічаємось з такими посилками чи транспортами з України.

Але на півночі наші письменні пам'ятки не завжди стрічали обставини сприятливі не то що для свого поширення, але й просто таки — для свого заховання. Свого часу я одмітив той цікавий факт, що на півночі заховались українські твори головно з XI віку, і дуже мало з пізніших часів, коли політичне й культурне жите Півночі й Полудня вже розійшлося значно, і Київ перестав бути дійсною митрополією, джерелом і взірцем освіти, книжности й культури для цілого Словянського Сходу. Твори, які виходили з київських огнищ в першій віку його письменського розцвіту, знаходили на півночі своїх adeptів і адораторів, які приймали їх побожно, як святу річ, варту подиву, поширення, наслідування. Київські постриженці, „святителі“ та їх окруженне ширили київські писання в тутешніх кругах як твори взірцеві, канони віри і побожности. Вони справді списувались, ширились, перероблялись, комбінувались і давали почин до більш менш самостійних писань в тімже роді. Імена тодішніх українських письменників і святців, як Борис і Гліб, Антоній, Теодосій, Нестор, і т. д. — се були імена святі й поважані однаково на півночі і полудні. Але обставини змінились, від коли в провідних кругах на півночі, на нових східньо-словянських займанщинах, пішов курс на піднесенне свого престижу коштом старих метрополій і почались заходи на пониженне авторитету Києва та його стола, на зіпхненне його на рівень провінції, а звеличанне нових столиць: Суздаля, Володимира, Москви. Ми звичайно памятаємо головно сторону політичну: зруйнованне Києва в 1169 та 1202 р., за приводом кн. Андрія та Всеволода суздальського. Але тенденції такі були і в сфері культурній, церковній, навіть в питаннях релігійної доктрини.

Андрій суздальський виступив против київської єрархії з приводу суперечки про піст, не прийняв розяснень митрополита в сій справі, почав робити заходи коло засновання самостійної митрополії в Володимирі, — і північні літописці явно беруть сторону сих його змагань до емансіпації від Києва. Се був теж симптом.

Київська марка стратила авторитет на півночі. Нові київські ймення, нові українські твори вже не викликали тут ніякого пієтизму. Добре, коли сама тема — як в історичних творах, викликала інтерес, або як київський твір з'являвся в анонімній постаті „словес святих отець“, або з фіктивним написом якого небудь „св. Василя“, або „Златоуста“, або потрапив включити ся в склад якого небудь авторитетного збірника, як Номоканон, то що: такі твори мали шанси на поширення між ріжною анонімною або псевд-епіграфічною літературою. Инакше ж, здебільшого, таким пізньо-прибулим українським творам доводилось камінем залягти в якім небудь церковнім чи монастирським сховку, без розмноження і поширення, і добре коли сей унікат не згинув при якій небудь пожежі, як дорогоцінний збірник ярославський, що містив в собі Слово о полку Ігоревім і стільки ріжних иньших цікавих річей, зложених до купи якимсь аматором героїчної літератури, або не пішов у воду при якій небудь „чистці“.

Звісне оповіданне м. Євгенія, як йому при обїзді новгородської епархії вдалось уратувати від водяної смерти фіру рукописів, висланих на воду запопадливим ігуменом, що приводив до порядку свій монастир на приїзд владики. Воно не схоплене з повітря, і вірно віддає ту обстанову, в котрій опинялись на півночі наші українські рукописи пізнійших часів, не знаходячи вже тих своїх людей, що розходились колись з київських монастирів та торували дорогу, честь і місце українським творам. Цілий ряд памяток заховавсь тільки в однім-одинокім манускрипті-збірнику. Скільки ж їх згинувло, таких унікатів, коли вони, як сказано, не були влучені в якийсь авторитетний збірник — як напр. писання Мономаха в літописній збірці мніха Лаврентія.

Така сумна доля нашої старої літератури викривила й ту перспективу, в якій вона представлена в традиції. Найбільше памяток заховало ся з другої половини XI і поч. XII вв., і тому ся доба представляєть ся нам тим самим добою розцвіту нашого старого письменства, — добра половина письменників, котрих ймення нам знані і твори відомі, згуртовані тут, в ріжних збірниках і в кількох редакціях „Повісти временних літ“. Пізнійше тільки від часу до часу виникає якийсь твір, якесь літературне імя, і само собою витворюєть ся у нас в голові образ заникання і упадку письменства, паралельно з політичним упадком київського стола і київського патріціату.

Але нема ніякої причини думати, що сей політичний та економічний упадок відбив ся так вчасно на київським письменстві,

а ще менше є підстав ототожнювати політичний упадок Київів з упадком українського культурного життя взагалі. Дуже часто культура довго живе старими силами і засобами, після того як висохли їх політичні та економічні джерела, — світова література дає тому багато прикладів. І на Україні упадок київської державної системи хронологічно не сходить ся з епохою упадку культурного життя. Защіплені в Київі нові культурні парости розростались і цвіли довго потім, як потемнів блиск його золотого столу, як здешаткувались його полки і половецькі орди наступили на торговельні артерії, що зносили сюди „жир“ цілої Русі. Памятки українського мистецтва вказують ясно, що се мистецтво далі жило і розвивалось в XII—XIII—XIV вв., мандруючи з одного осідка до другого, в залежності від політичних і економічних змін, в тій системі культурних центрів, яка утворилась в сих століттях, — центрів, з котрих, правда, ніоден з окрема не міг дорівняти старій метрополії, але в сумі вони творили все таки доволі можливу підставу для дальшого буття культури і словесної творчости на основах вже раз заложених в Київі.

Початок був тяжкий, і вимагав розмірно великого нагромадження економічних і культурних засобів та динамічної енергії; але коли кадри робітників були виховані, коли взірці були дані, коли утворились уже певні традиції, деякий попит, деяка культурна периферія („публіка“) для сеї творчости, — її розвій йшов по інерції первісних сильніших імпульсів, не вимагаючи приложення більшої енергії. Який небудь Турів, Овруч, Канів, Юрїїв, Холм, Любомль, не кажучи про Чернігів і Переяслав, Володимир і Луцьк, Галич і Перемишль, містили в собі вже маленькі і більшенькі культурні осередки, де який небудь „премудр книжник і філософ“, замандрувавши з Київів¹⁾, знаходив людей, які могли оцінити його знання й таланти та обслужити його потреби — не так уже й дуже високі!... Християнізація і київська культура за той час настільки пустила корень по таких другорядних центрах, що такі представники культури знаходили вже собі ґрунт.

В другій половині XIII в., коли заможнішим верствам взагалі не стало, видимо, життя в східній Україні під татарською анархією, ся культурна, письменна верства — оскільки не поза-

¹⁾ Маю на гадці звісний текст Галицької літописи про книжника Тимофія, що видко був звісною і поважаною людиною в Галичи на поч. XIII в.: „Въ бо Тимоѣѣ в Галичѣ, премудръ книжникъ, отчество имѣя во градѣ Кыевѣ, притчею рече слово о семь томители Бенедиктѣ (угорський воевода) — „яко в послѣдняя времена тремя имены наречет ся антихристъ.“ (під 1205 р.).

микалась по монастирях, розтекла ся відси, з Східньої України. Але скупилась за те на Полісся і в Західній Україні. Те, що заціліло з другої пол. XII віку, з XIII і XIV — як Слово о Полку Ігоревім, твори Кирила Турівського, повісти Симона і Полікарпа, літописи Галицька і Волинська, Слово о Лазаревім воскресенії, й ин. — твори часто незвісні що до місця свого походження, але безумовно — школи української, київської, пізнішого часу, — вони виразно свідчать, що про літературний упадок і виродженне в сім часі ще не могло бути мови. Тай справді, вся північно-західня Україна в XIII—XIV вв., не вважаючи на періоди замішань і війн, загалом узявши жила житем навіть більш урівноваженим і спокійним, ніж Подніпрове XI—XII вв., так що трудно думати, ніби культурна верства в тім часі була вже так розпорошена і розбита, що не здобувалась на ніяку літературну продукцію скільки небудь постійну. Ще ж у 1360-х роках українські вищі верстви, „князі і бояре“, які дорожили інтересами церкви — значить і звязаної з нею культури, та опікувались ними, були настільки сильні й активні, що могли змусити окупантів до зміни церковної і національної політики — як показують звісні заходи кор. Казимира, заманіфестовані його грамотою до патріарха коло 1370 року¹⁾. Все се змушує думати, що культурне українське жите, в своїх вищих формах, вироблених київським розвітом XI—XII в. (від Ярослава до Мстислава Мономаховича приблизно), в краще ситуованих частях України держало ся не тільки все XIII, а навіть майже до кінця XIV столітя, і малі скількість його памяток в нашім нинішнім перегляді мусить толкуватись не стільки зубожіннем нашої продукції, скільки несприятливими обставинами переховування сих памяток.

Через се й на наш нинішній літературний інвентар, особливо з другої половини того письменського періоду, який тепер оглядаємо, мусимо дивитись як на фрагменти, — малі, припадково заховані скалочки, і не випускати сього з памяти, студіюючи їх. Число сих памяток, безсумнівно, збільшить ся з дальшими дослідами. Останнє чвертьстоліте перед війною дуже значно побільшило наш інвентар: студії ріжних рукописних збірників, з пізніших століть, викрили цілий ряд важних памяток; аналізи анонімної й псевд-епіграфічної літератури дали можливість витягнути з неї багато такого, що без сумніву належить нашому старому письменству. З приверненнем нормальніших

¹⁾ Див. в т. V с. 391.

відносин досліди в сім напрямі повинні повестись з новою енергією, як російськими так і українськими вченими. Але разом з тим весь літературний інвентар старої доби мусить бути підданий сильнішим, детальнішим та ріжностороннішим, краще організованим студіям, ніж досі, — щоб з нашого запасу, яким ми розпоряжаємо, взяти як найбільше для вияснення загальної еволюції старої літератури, її відносин до усної словесности і звязків з нею, її соціального і культурного підкладу, з одної сторони, а з другого боку — її становища супроти літератури і традиції поза-української. Безсумнівно, в сім напрямі ні російські, ні, тим менше, українські дослідники далеко не зробили всього того, що можна і треба зробити, аби взяти від наших памяток все, що вони, при всій фрагментарности і випадковости свого добору, можуть дати для висвітлення культури, духового життя і словесної творчости старої доби. Я раніше підчеркнув, що становлячи супроти усної творчости лише невеликий сегмент, обмежений доволі тісними кругами книжних списателів і почитателів, книжні памятки мають ту дорогоцінну прикмету, що в автентичній формі доносять нам документи часу і творчости, які дають змогу по ним реститувати її в ширших розмірах, подібно як кістка палеолітичного звіря в геологічній верстві, як автентична фраза законсервована в фонографі. З сього погляду памятки старої письменности мусять в повній мірі і обсягу бути використані дослідниками старого життя і творчости. В мірі далеко повнішій ніж досі!..

Особливо дослідниками українськими, я підчеркую се. Досі українські наукові сили розмірно мало займались як історією, так і словесністю нашої старої доби. Почасти се тому що її памятки зберігались поза Україною, в ріжних приватних і офіціальних російських збірках, до котрих приступ стороннім людям, не приналежним до російських установ, бував нераз дуже утруднений, — українська ж наука розроблялась якраз людьми не офіціальними і навіть „політично непевними“. По части тому також, що стара українська історія і словесність все таки студіювалась, і то сорозмірно об'єктивно, в російських наукових кругах. В перших стадіях російської наукової роботи, офіціальні академічні наукові сили звернули особливу увагу на розроблення старої доби. Історія ж і література України пізніших часів або лежала облогодом, або освітлювалась занадто тенденційно і анти-українсько. Через се свідомі українські дослідники, які мали енергію і змогу до праці, брались головно до часів пізніших; для ста-

рої ж української словесности Українцямн робилось розмірно дуже мало.

Якийсь час так і могло бути. Але в останнім чвертьстоліттю наукові інтереси в російських кругах пересунулись на пізнійші часи, а головніші промотори студій староруської словесности оден за другим сходять в могилу. Отже крайній час українським дослідникам повести можливо інтенсивніше сі досліди далі власними силами, — тим більше, що дещо таки вимагає тут спеціально українського підходу і зрозуміння. Вдячно будемо пам'ятати все зроблене на сім полі великоруськими дослідниками. У багатьох з них, що правда, у парі з тим ішло характеристичне відмовлюванне Українцям права до сеї староруської спадщини, як добра спеціально великоруського, — неприхильне, і навіть вороже становище супроти змагань українських дослідників звязати староруську добу з пізнішим українським житем. Про се явище, що не робило чести російській науці і багато перебивало успіхови спільних студій, поговоримо ще низше. Але, кінець кінцем, діло Великоросів було в своїх наслідках дуже важне і плідне. Та все таки не можна не запримітити, що у них бракувало того почуття і зрозуміння старої нашої історії і ще більше — словесности: її звязків з житем народнім, її живого народнього підкладу, котрі виявляли дослідники, виховані в традиціях українського життя і слова, — не тільки такі визначні, як Максимович, Костомаров, Антонович, Потебня, Житецький, Дашкевич, а й менші в роді П. і Т. Лебединцевих, А. і М. Андрієвських, й інших людей з „Кіевської Старини“ то що. Для офіційних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесности, і те, що вилазило з тих рамок, між иньшим через свої занадто живі звязки з стихією народньою, місцевою, українською, — зіставалось поза краєвидом їх уваги, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось¹⁾. Для учених

¹⁾ З сього погляду характеристична приятельська іронія Максимовича з Погодіна, котрого працю він дуже шанував, а проте в делікатній формі закидав йому нерозумінне українського життя. В бібліотеці київського університету доводилось мені бачити писання Погодіна з бібліотеки Максимовича, з його приятельськими дотинками з приводу великорусько-українських непорозуміннь московського приятеля („Ой Москалю, Погодине!...“). А треба додати, що Погодін ще належав до тих небогатих Великоросів, які признавали справедливість сих закидів, — свого часу, ще в 1850-х рр., пустив він на адресу офіційних сфер свій докір, що маючи катедри всяких слов'янських мов, російські університети не спромоглись на катедру українознавства!

ліберального напрямку церковність, аскетизм, консерватизм, монархізм сеї літератури заслонювали живійші і цінніші її сторони — ті власне, якими ся література, не вважаючи на свою класову і церковну закраску, вязала ся з живим народнім житем і його інтересами. Учені напряду консервативного, офіціозного, мали нахил навпаки особливо підчеркувати згадані прикмети, як загальний і нормальний характер нашої культури, протиставляючи їх ліберальнішим і поступовішим течіям нашого народнього житя. Через те й кажу, що студії староруської літератури, наскільки досі велись головно великоруськими чи „общеруськими“ ученими, ще не взяли від неї її живого, культурного, національного змісту. Не візьмуть і українські письменники, поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць. Мусять вгризти ся в живе мясо сеї науки.

Сподіваюсь, що до сього прийде, і на стару нашу літературу наше громадянство гляне иньшими очима, відчувши живі звязки з нею, з тими естетичними і соціальними вартостями, які вона містила в собі — її вагу і значінне в культурнім розвою українського житя. І я, не претендуючи зробити якийсь переворот в сім напрямі, хочу також по змозі послужити сею працею сьому зворотови — наскільки дотеперішні досліди дають для того змогу.

Початки письменности на Україні та його релігійного характеру. Як у багатьох державах такої формації, письменство і книжність старої київської держави та її провінцій опинили ся в переважнім володінню церкви й духовенства. Загально признаним завданнем письменства і всякого книжного знання була служба християнській побожності: поглибленне в відомостях про християнську науку, в прикладах морального житя і спасення. Вступна статя збірника, зложеного чи переписаного 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича, іде навіть так далеко, що не вважає можливим доступити праведности без книжного почитання: як корабль не составит ся без цвяхів, так праведник не збудуєть ся без книжного почитання. Иньші, більш обережні панегіристи книги не заговорюють ся так далеко. „Слово нѣкоєго калугера о четьи книгъ“ похваляє книгу як спосіб до пізнання Бога і до подвигу на добрі діла. Літописна похвала, написана з приводу просвітніх заходів Ярослава, також благородно задержуєть ся на загальних моральних користях від „учення книжного“: „книги наказують і вчать нас каяття,

мудрість ми в них знаходимо і стрим“, „се суть исходища (джерела) мудрости, се суть узда воздержанію“, і т. д.

Поміркованість дуже відповідна, бо при малім розповсюдженню письменности і книги, се був би доволі таки сумний вивід, коли б праведність була поставлена в залежність від книжного почитання. Досить було й того, що спасенна з християнського погляду роля книги не підпадала сумніву, і християнська користь, релігійне і моральне поученне являлось рацією книги і книжности. Така священна репутація книги мала без сумніву свою велику користь: коли, з одного боку, вона поставила її під доволі гостру і настирливу цензуру церкви, то з другого боку вона дала книжности, письму, читанню церковну протекцію й усвяченне. Стара канонічна заборона — не нищити і не поневіряти книг св. письма і святоотецьких питань, не розтинати, не продавати крамарям на завиванне, — в нашій практиці узагальнялась в загальну заборону поневіряти що небудь писане. На запитанні Кирика (§ 65), чи нема гріха ступати ногами „по грамотамъ“ — на що небудь написане, єпископ дає відповідь: „коли хто поріже і роскидає, а буде на тім знати слова“ — то се гріх. Отже незалежно від свого змісту, котрий таки й не легко було контролювати й оцінити кожного разу, письмо й книга проголошували ся річю святою для загалу. Спасибі й за те.

Можна одначе спитати, чи завсіди було так? Чи книга і письмо від разу були прийняті як атрибути церковности і християнської науки?

Пригадуючи сказане вище про ті обставини, в яких Українці доби розселення стрічали ся з грецьким письмом і книжністю, ще будучи поганями — не тільки підчас військових походів на візантійські землі, але і в торговельних, купецьких зносинах, ми можемо собі уявляти їх знайомість з письмом і книгою не конче в обстанові релігійного чи церковного вжитку. Чорноризець Храбр в звісній своїй апольогії словянського письма оповідає, що перед винаходом 38-буквенного альфавету Константином Кирилом Словяне вживали не тільки „черт і різів“, але й римського та грецького письма — „римскими и греческими писмены нуждаху ся (силувались) писати словенску рѣчь“, тільки робили се „без устроєнія“ — без доброго приноровлення, яке дала аж Константинова реформа¹⁾. Був висловлений здогад, що сим первісним грецько-словянським письмом була пізнійша кирилиця, ще

¹⁾ Исслѣдованія по рус. язъку В. Ягіча, вид. петерб. академією, с. 297.

не доповнена пізнішими спеціально-словянськими буквами, і з сим звязуєть ся оповіданне Панонської легенди про те, як св. Кирило підчас своєї подорожи до Хозар коло 860 р. знайшов у Херсонесі „евангеліє і псалтир писані руськими письменами і чоловіка, що говорив тою бесідою“, і розмовляючи з ним від нього навчив ся словянського письма і мови¹⁾.

Ся звістка вже нашими старими книжниками була оцінена як дуже ефектне свідоцтво про самостійний початок „руського письма“ і книжної мови. Палея завважає, що се письмо і мова не показані ніким, були очевидно обявлені самим Богом тому побожному Русинowi, який потім передав їх Константину-Кирилови. Проби викинути панонську звістку з наукового обороту здогадом, що вона зявила ся в легенді як пізніша вставка, відкидають ся фактом, що се оповіданне читаєть ся в усіх кодексах, себто належить до основного тексту панонського житія. І при всій її невисокій історичности, котру підчеркував і я свого часу, саме представлення такої стрічи Константина з руським письмом і богослужбними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всяким разі було б передчасним ставити хрест над сім оповіданням, як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасть ся ще щось видусити для ілюстрації старих греко-словянських стичностей на Чорноморю, донесених хочби в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які звязали се з місією Константина до Хозарів і на Русь²⁾.

Завважу, що хронологічно сей момент, дійсно, доволі близько сходить ся з візантійською місією чи місіями до наших країв, викликаними руським походом на Царгород, 860-го р. Пок. Ламанский в дуже дотепній, хоч і дуже не рівній студії про Панонську легенду, з новим апаратом відновив був стару гадку Лекієна³⁾, що візантійська місія, котрої головним діячем легенда представляє Константина-Кирила (не конче мусимо й ми думати так про його ролю), мала своїм завданням не стільки Хозарію,

1) Про се в I т. Історії України-Руси, вид. 3, с. 565, де вказана і література сього питання.

2) Ламанский в низше згаданій студії „Житія св. Кирила какъ религиозно-эпическое произведение“ (Ж. М. Н. П., 1903—1904) попробував дати таке толкування, що Кирил, мовляв, привіз з собою словянський переклад св. письма і читав їх якомусь Русинowi в Херсонесі, щоб переконатись, чи той переклад зрозумілий місцевій людности (Русин сей для Ламанського Норман, що не мусить бути) — а автор легенди се не зрозумів і зробив з того руські книги і руське письмо.

3) Oriens Christianus, 1740, I с. 108—9.

скільки Русь, і ся гадка здаєть ся міні досить серіозною. По старим звязкам з Хозарією, по старій памяти її зверхности над Чорноморщиною та Подніпровем — осідком сеї нової руської сили¹⁾, що по словам Фотія раптом в тім часі вибуяла, „підбивши собі сусідні народи і з того запишавшись“, — Візантія справді могла за базу своєї акції взяти Хозарію, і тим не трудно було б пояснити, що в панонській легенді (і у Гавдеріка) виступає се як місія до Хозар. Але дійсна програма тодішньої акції на Чорноморю мусіла бути звернена на Русь. Акції досить складної і многосторонньої, очевидно. Зовсім певні, сучасні свідки: патр. Фотій і анонімний біограф імп. Василя говорять про тодішні заходи цісаря і патріарха про те, щоб не тільки замирити Русь, і забезпечити ся від нових походів з її боку, але й уставити й моральні звязки з нею, через поширення християнства (імператор прихилив до згоди руський нарід „необорний і поганський“, задарюючи його богатими дарунками, „золотими, срібними і шовковими одежами“, „а завівши з ним згоду і приязнь, намовив охреститись“). Ми мусимо отже, кажу, уявляти собі дуже широку, складну й многосторонню роботу, підняту в сім напрямі і для сеї мети — не тільки політичного, а й культурного характеру. Вона мусіла містити в собі, багато й з того, що пізнійша легенда перенесла на часи Володимира, між иньшим через помішанне імператора Василя Македонянина з Володимировими сучасниками Василем і Константином (Василь Македонянин настав тільки 866 р., і акція на Русі почалась перед ним, але він очевидно хвалив ся потім її успіхами як своїм ділом і справді звязав з своїм іменем).

Одним з складників сеї акції могло справді бути „устроєніє“ руського письма, в звязку з організацією християнської проповіді і богослуження на місцевій мові в першій руській епархії, заснованій тоді, по словам Фотія. Полишаючи будучим дослідам можливе висвітленне сього питання, я поки що підчеркну тільки, що в сучаснім стані наших відомостей ми можемо прийняти сі часи, після 860-го року, за той момент, коли східньо-словянське письмо брало ся на службу церкви, як її знаряд.

Досі не викрито нічого, що йшло б безпосередно з сеї пер-

¹⁾ Про те, що осідком сеї Руської держави не було саме Чорноморє вже, а дальші краї, по всій очевидности Київ, див. Історію України-Руси I с. 393 і дд. Тим самим відпадає стара гіпотеза Голубінського, що місія 860-х рр. мала завданням працювати серед „таврійських Русів“: могли там робитись пригтовчі заходи, але дійсна мета лежала в політичнім осередку тої Русі.

шбї епохи східньо-словянської книжності. Але се не може служити аргументом против її істнування. Легко собі уявити, що скромні продукти першого столітя руської епархії, чи місії, зникли під великою масою словянських творів, даних „золотим віком“ болгарського царя Симеона, і перенесених на Русь за часів Ярослава та його близших наступників. Літописець-сучасник підчеркує, що то був власне той момент, коли почалась на Руси культура книжності, після попередньої організаційної роботи Володимира і його наступників: „Як то буває, що оден з-оре землю, другі засіють, а иньші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько Ярослава з-орав і зробив землю легкою — про-світивши хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця вірних; ми ж пожинаємо, користаючи з книжної науки“ (Іпат. с. 107). Не вважаючи на дуже енергійні заходи Володимира коло християнізації та поширення візантійської культури (які виявили ся між иньшим і в примусовім, як виглядає з літописного оповідання — забиранню дітей „нарочитої чади“, заможнійших і родовитійших людей, „на учение книжное“), — тільки в середині XI в. можна було повести якусь ширшу, колективну роботу не то що літературну, але просто таки книжну, звернену на збільшенне книжного запасу, виготовленне перекладів нових, копіюванне давнійших словянських перекладів. Про се головню говорить літописне оповідання як про заслугу Ярослава: він збирав „писців“ і поручав їм перекладати книги з грецького і списувати готові вже твори, оригінальні й перекладні, головню полуденно-словянські.

Першу датовану рукопись (т. зв. Остромирове Євангелиє, списане правдоподібно в Києві), маємо з 1057 р. Першу монументальну датовану напись — т. зв. Тмутороканський камінь (напись кн. Гліба Святославича) з 1068 року. Отже пройшло більше півстолітя (60–70 літ!) дуже енергійних заходів коло поширення християнства і візантійської культури, які не спинялись навіть і перед примусом („бѣ благовѣрие его съ властію съпряжено“, „його побожність мала і власть“ — завважав про Володимира Іларіон), перше ніж вони виявили себе в книжній традиції. Нема великого дива в тім, що попереднє столітє, від першої грецької місії і засновання „руської“ епархії до Володимирових заходів не полишило слідів. А властиво може — тільки не пощастило досі викрити якихось останків тодішньої письменности і взагалі організації культурної і церковної роботи, по-за невеличкими даними старої літописи. Сі в кождім разі вказують

на значні успіхи християнізації вищих дружинних і двірських верств на протягу X в. („християнська Русь“ серед вищої дружинної аристократії в договорі 944, згадки про переходи на християнство людей з княжої дружини за Ольги і Святослава, охрещення самої Ольги і т. д.)¹⁾. Отже що се столітє не пройшло дурно для поширення християнства, візантійської культури і греко-словянської книжности, в тім властиво не може бути сумніву²⁾. І ми не повинні тратити надій, що в пізнійшій книжній запасі ще віднайдуть ся коли не оригінальні твори, то перекладені, списані, або бодай занесені на Україну в сім першій століттю руської церкви і тоді ж засвоєні в місцевім ужитку, не тільки церковнім, але й серед тих вищих верств, серед яких перед усім ширилось християнство і книжність в перших століттях.

Клясовий характер старої церковности і книжности.

Тенденційний погляд одного з літописців, котрий попрабував відродити пок. Голубінский, — що в тім першій століттю адептами християнства були Варяги, які затопили київський двір і київську дружину, так що християнство на Русі в сім століттю було не словянським, а варязьким, не витримав історичної критики, і в такім одностороннім розумінню, очевидно, няк не може бути прийнятий. Що варязький елемент по своїй рухливості, по своїм звязкам, котрі він утримував з ріжними купецькими осідками, дійсно мусів бути яскравим учасником культурного сінкретичного процесу, в тім і християнізації, про се нема спору, розумієть ся. Але що не виключно в сім варязьким крузі йшов сей процес, в тім теж нема сумніву, і з огляду що роля і впливи варязького елемента були короткі і поверхові, далеко важніше те, що робилъ ся по-за нім, а не в нім.

Та підчеркуваннє літописцем, що першими адептами християнства у нас були Варяги, хоч тенденційне і одностороннє, має все таки свою вагу. Воно освітлює нам позицію письменства в перших віках розповсюднення на київській Україні християнства, як релігії ви-

¹⁾ Див. в Історії України I т. 3 вид., с. 511—2. Тамже одмічена звістка Хордадбега з другої половини IX в., про руських купців, що називали себе християнами — про неї низше. На жаль, і досі не знаю чи опубліковано що з розкопів Мілеєва, ведених з доручення петербурської археологічної комісії перед війною, на цвинтарі Десятинної церкви, що по його словам містив похорони з-перед Володимирової доби (пор. тамже).

²⁾ Пок. Ламанский, в цитованій вище студії, поставив сю тезу, що словянська письменність на Русі повинна була почати свій розвиток з кінця IX в., як наслідок місії 860-х рр., але не розвинув її.

щої верстви — дружинної й патріціянської, міської та двірської. Як знаємо, поняття дружини і купецтва, верстви капіталістів і промисловців, що тримали в своїх руках торгівлю і зносини, в тих часах формування київської держави тісно вязались і обопільно покривались¹⁾. В характеристиках візантійських і арабських письменників ці два ремесла владущої верстви — „Руси“ XI—X вв. — воєнна і торговельна, виступають як дві сторони її ролі і діяльності: се воєнна верства, яка живе з того, що збирає у підвладної людности та продає сусідам, як характеризує її напр. ібн-Росте. Літописець тільки йде за-далеко, як я тільки що одмітив, коли з становища своєї теорії варязького походження київської держави хоче представити сю „руську“ верству X в. виключно варязькою. Але він стоїть на реальнім ґрунті, очевидно, коли уявляє собі сю дружинно-купецьку клясу, княжих бояр та „світлих і великих князів“, держателів городів, і негоціантів, „гостей“, які вели заграничну торгівлю, як головну репрезентантку першого християнства в Київщині.

На Чорноморю воно могло знаходити своїх прихильників і в ширших верствах. В Київщині ж візантійська місія перед усім мала на меті позискання правлячої кляси, і обставини дійсно сприяли сьому, о стільки що ся вояцько-купецька верства мала нагоду більше стикатись з християнством в своїх зносинах і походах. Там знайомилась вона із його зовнішньою, декоративною стороною, яка робила сильне вражінне своєю розкішю і естетикою, і з внутрішнім змістом — який уявлявся їй перед усім очевидно як інтересний комплекс ріжного таємного, віщого знання і могутньої магії, як я вже то вказав попереду.

В візантійських історіях чуд (в житті Георгія Амастридського і Стефана Сурозького) заховались епізоди, які оповідають про різні знаменія і чуда, які діялись підчас нападів Руси на візантійські краї, робили на напастників велике вражінне і приводили їх до навернення на християнство. Чи чуда чи не чуда, але тут маємо, очевидно, зовсім реальний відгомін того вражіння, яке робило християнство, його зверхні декоративні форми, його чу-

¹⁾ Тому даремними здають ся мині зусилля Келтуяли в новішнім виданню його „Исторія русской литературы“ (1913) — в котрім він особливо різко підчеркнув клясовий, аристократичний характер староруського письменства, — розділити його на дві окремі течії: дружинну і міщанську. Теоретично се мало правдоподібно, бо дружина і патріціат були тісно звязані між собою, власне на нашій Подніпровю, і конкретно зроблена ним проба такого розділу не витримує критики.

додійні можливості, нарешті — його культурний і навіть гуманітарний зміст на сих Русинів, які опинялись чи то в ролі наїздників-бандитів, чи то в ролі гостей-негоціантів, чи нарешті в службі візантійському цісареві, в помічних полках, посланих київськими князями цісареві. (Відомости про такі помічні руські полки, на візантійським утриманню, маємо з початків X в., в морськiм поході Імерія на Арабів коло 910 р., і вони, очевидно, брали участь в візантійських війнах і перед тим і потім).

В паралелю оповіданням візантійських житий IX в. про навернення руських напастників-піратів можна поставити звістку ібн-Хордадбега, з другої половини IX в., що руські купці, які „з далеких словянських країв“ привозять дорогі футра до чорноморських портів, називають себе християнами — отже між тим руським купецтвом було вже чимало християн ще тоді, приблизно в часах першої візантійської місії на Русь. З пізнішого часу, X—XI вв., можна вказати теж, що наші київські писання, коли говорять про походження того чи иньшого подвижника християнства, то виходить, що то були дружинники — як Варяги-мученики, княжі дворяне — як перші печерські постриженці, або купці — як звісний Ісакій Затворник. Так що хоч з старого, ще чорноморського розселення християнство й різні иньші доктрини, правдоподібно, в деякій мірі проходили і в ширші маси, а з переходом на християнство князів та бояр і челядь їх, чи відразу чи згодом теж, очевидно, в значній кількості приймала нову віру, — але все таки в перші віки свого поширення в Київській Україні християнство мало виразний характер віри двірської, панської, міської, — в протиставленню до селянської і простої людности, яка жила в старих „поганських“ звичаях.

Так виразно й говорить мніх Яков (в Правилах м. Йоана, з другої половини XI в.), що прості люди вважали християнські обряди річю князівською та боярською. Як я підносив то вже нераз, народня маса християнізувалась дуже поволі, християнство демократизувалось ще повільніше, і властиво до повної демократизації таки й не дійшло, не вважаючи на деякі сприятливі моменти (як напр. против-католицький і против-уніятський рух кінця XVI в., котрого найяскравішим виразником був Іван Вишенський).

Я вже се одмітив, що грецька місія, вислана на Русь в 860-х роках, і її наступниця — вища грецька єрархія на Україні, мала своїм завданням позискати для Візантійської імперії та її правительства урядові і взагалі провідні верстви Руси-України. Пере-

хід київської династії на християнство з погляду Візантійців був переходом її на підвладне, свого роду васальне становище супроти імперії. Се найбільш ясно висловив оден з пізніх патріархів, кінця XIV в. (1393) в своїм листі до московського князя, з тої нагоди, що той заборонив поминати в церквах свого князівства візантійського цесаря. Патріарх поясняв сьому самостійникови, що імператор Ромеїв заразом цар і самодержець „всіх християн“ — „не можна мати церкву і не признавати над собою власти царя“, бо власть царська і церков понятя нероздільні¹⁾. Без сумніву, на сім становищі стояла грецька єрархія весь час, не самі тільки двірські й правительственні візантійські круги, і від першої появи своєї на Україні всі ті митрополити й єпископи, що приходили з Візантії на Україну, вважали себе до певної міри також і політичними представниками Візантії, сторожами престижу й інтересів імперії.

Володимир заходивсь коло християнізації своєї держави без сумніву теж з мотивів політичних перед усім: в інтересах скріплення своєї власти й її піднесення всіми релігійними й культурними засобами Ромеїв²⁾, і умів поставити в своїй державі церкву на ту ж позицію, на якій вона стояла супроти світської власти в Візантії: на становище сторожа богоустановленого авторитету сеї власти супроти підданих, громадянства, в тім і вищих його верств, на яких власть спиралась. Як у Візантії, так і на Україні, за її взірцем, єрархія і духовенство взагалі, користаючи з опіки власти і звертаючись до неї по поміч кожного разу, як чули потребу в світським аргументі на скріплення свого морального авторитету, з свого боку вважали своїм обовязком стерегти прерогатив і поваги власти, не вдаючись у ніяку демагогію. Против всяких претенсій та обвинувачень громадянства брали вони звичайно в оборону репрезентантів влади, династію і вищі верстви, які її окружали та служили опорою і представництвом.

Такий тісний обопільний союз між урядом та урядовими і владушчими верствами, з одного боку, і єрархично-церковними з другого, в своїх наслідках виробив для перших певний релігійний декорум, для других обовязковий офіціозний курс, котрий вони загалом дотримували досить щиро і вірно.

Церковні круги не тільки завзято доводять, але таки встигають

¹⁾ Про сей епізод в III т. Історії України-Руси, 2 вид. с. 260.

²⁾ Я розвинув і уаргументував сю гадку свого часу в Історії України-Руси, I т. 3 вид. с. 502 і дд., тут не повторюю сеї аргументації.

в значній мірі прищипити правлячій династії, вищій військово-бюрократичній верстві і всьому боярству, з котрого вона рекрутується, се переконання, що найвища окраса, найбільша слава для них — се виступати в ролі опікунів церкви, ктиторів монастирів і церков, хлібодавців попів і ченців, які роблять їм славу в віці сім і будучім. Як ми знаємо, священик в оточенню князя чи боярина дуже скоро став неминучою фігурою, в ролі духовника, дорадника, секретаря; двірська церква була невідлучним атрибутом не тільки княжого, але й боярського двору, так що в Києві XI в. такі церкви рахувались на великі сотки. Сини і внуки Володимира похваляють ся за знання письма, замишування до церкви, книг і освіти. Один внук Святослава Святоша - Микола — записується в літописях Печерського монастиря як візантийський аскет і чудотворець; другий, Всеволод, дає початок широко прийнятому потім звичаєви — приймати постриження бодай перед смертю, щоб на той світ явити ся в „ангельському чині“. Бояре один перед одним пишуть ся щедрими милостинями й багатими пирами, які вони справляють духовенству, навіть монахам, навіть у самих монастирях, запрошуючи туди своїх знайомих, чоловіків і жінок, і ставлячи собі пунктом гонору „угостити“ монашу братію до страти чутя. Вони поставляють собі в честь пильне виконання різних церковних обрядів, поклонів, постів, котрі поручав візантійський аскетизм, і т. под.

Не можемо, розуміть ся, узагальнювати і розтягати сього на всю верству, на всіх її членів, але без сумніву сей новий християнський декорум находив у ній багато щирих adeptів, які доходили навіть до найвищого тодішнього візантійсько-християнського ідеалу: відрікали ся світу, хазяйства й родини, роздавали майно на церкви й бідних та йшли в монастирі, в затвори, і доказували чуд самовідречення і „умертвлення плоти“ безкочними молитвами, „бдіннями“, гострими постами і такими иньшими річами, що служили потім темою і прикладом для різних побожних історій, на взір візантійських патериків¹⁾.

За те нову віру і церкву зроблено нешкідливою з соціального погляду. Розуміть ся, вона вже з Візантії прийшла доста „обробленою“ з сього погляду, особливо о скільки стала поширювати ся згори, візантійською єрархією, при участі правительства і боярства, а не йшла самостійно, дорогою безпосередніх стичностей з християнською людністю. Але історія візантійської церкви містить все ж таки епізоди виразних конфліктів духовен-

¹⁾ Матеріал в моїй Історії України-Руси т. III вид. 2 с. 403 і дд.

ства, особливо — монахів, з офіційною доктріною, та гоненій, котрі накликали вони на себе і вміли переносити стоїчно. В українській церкві не знайдемо сього, хіба бліду тінь — в суперечках з приводу посту. Не подибуємо в сій добі й чогось подібного до соціально - опозиційного характеру болгарського богомільства. Принаймні, не знаходимо якихось значніших слідів того в нашій традиції. В ній наша єрархія, духовенство, церква все виступає незвичайно покійно і навіть принижено супроти князів і уряду, і коли дозволяє собі деяку фронтду супроти боярства і княжих агентів, то робить се під знаком всякої льяольности до особи і уряду свого князя. Се опозиція незвичайно льяольна, яка дуже рідко важить ся перенести відповідальність за надужитя агентів на саме джерело влади — на князя.

З другого боку, розповіджені в наших джерелах факти виявляють повну несамостійність церкви та її незвичайну залежність від княжого двору і уряду. Князі не вьжуть ся в способах репресій против яких небудь неприємних їм інцидентів в церковнім житю (гнів Ізяслава на Печерян за постриженне деяких з його дворян, утеча Антонія до Чернигова після повороту. Ізяслава, арештованне ігумена Івана Святополком, і т. и.). Духовенство ж у своїх виступах против особливо неморальних вчинків княжих, які занадто вже ображали суспільну опінію, все незвичайно здержливе. А такі сторони княжого житя, які рішучо розминали ся з церковною моралею, але не йшли проти „духа часу“ суспільности — воно за краще вважало таки й зовсім промовчувати.

Та ж здержливість і замовчуванне дражливих моментів характеризує духовенство і в відносинах його до владущих, двірських та боярських верств. Розумієть ся, як проповідники релігії милосердя і гуманности, репрезентанти нової віри, духовні не могли цілком ігнорувати занадто вже різких, просто таки кричучих сторін житя, які будили невдоволенне і в людности. Ми знаходимо інтересні виступи против страшеної лихви, яка нищила економічно слабших в періоди економічних кріз та переводила їх на становище невільників (се було, як відомо, приводом до повстання в Київі, в 1113 р.). Читаємо поради відстати від лихви, або принаймні вдовольати ся низшим процентом. Єсть кілька порад милосердя в відносинах до рабів і закупів, особливо різкі засуди великих викупів, які хазяї вимагали від рабів і закупів, що викупались на волю („ізгойство“). Я свого часу з можливою старанністю вибрав такі елементи соціального протесту з нашої ори-

гінальної, чи бодай притертої в нашім уживанню письменности¹⁾. Вони дуже цінні і цікаві — при загальній сірій безбарвности нашого письменства в соціяльних питаннях, як ілюстрації (властиво — натяки) тяжкого становища низших верств підчас економічної і соціальної кризи, яку переходило особливо українське Подніпрове в сих часах. Се згадки про тяжкий процент, що мов „змія“, дракон, пожирає убогих нещасливців — „окаянних“ бідаків; про богачів, які пильно додержують постів, стримують ся від м'ясної поживи, але „поїдають плоть братню“, „ріжучи жили і колючи тяжким ножем лихоїмання неправедної мзди тяжкого ризу“ (проценту). Образи рабів, доведених до роспуки тяжкою працею і нуждою — „в воду вмещущих ся и отъ своихъ рукъ поправивших ся от насилія“ — що самогубством покладають край своїй неволі. Постати князів, які лицемірно умивають руки від злодійств і немилосердностей, яких допускають ся їх тивуни та волостелі.

Але сі рідкі виїмки тільки підчеркують ту загальну, як я сказав — соціяльну безбарвність нашого старого письменства, тенденцію духовенства — обминати дражливі соціяльні теми, неприємні для владущої верстви — сих опікунів і кормителів церковних, а обертатись в сфері мотивів соціяльно індіферентних: захвалювань посту, молитви, щедроти до церков божих.

Навіть той соціяльно-революційний зміст, який містить в собі християнська доктрина рівности і спільности, воно не розвивало, а скорше нейтралізувало своєю проповідю покори, послуху, пасивністю перед не-довідомою божою мудрістю й її справедливістю — яка виявить себе як не на сім, то на другім світі. Основною нотою церковної проповіді і письменности все зіставалась пасивна покора і резігнація, а не боротьба з світовою кривдою за крашу долю на землі.

Інтересно, супроти сього, було б почути голос тих проповідників народнього християнства, що заносили на Україну богумильські та всякі иньші єретичні ідеї про демократичного Христа, ворога богатих і приятеля бідних, про пануванне в світі злої сили, котра відсунула на далекий плян доброго Бога, і т. д., котрих відгомони ми знаходимо потім в устній словесности. На жаль, в писаній літературі ми не чуємо сього голосу: вона зіставалась весь час в руках представників офіціальної, високої церкви, виключно, або настільки переважно, що єретичі голоси

¹⁾ В т. III вид 2 с. 390 і дд.

до нас не дійшли, чи принаймні — досі не викриті в нашій письменській запасі (застереженне, котре треба завжди пам'ятати, коли чогось не маємо в нашій матеріалі, — я не буду повторяти його більш, раз підчеркнувши його перманентність).

Освіта і школа; Іх рівень. Який ще круг захоплювала ся письменність і літературна творчість, дірigoвана ерархічними і церковними кругами? як широка були верства, котра працювала на тім полі, і та публіка, котру вона мала на оці і до котрої зверталась?

Се питання тісно зв'язане з питанням про організацію освіти і навчання, школи й її рівеня — питанням багато дискутованим і досі не приведеним до повної ясности.

Великого баламуцтва в сій справі наробили екстраваганції російського історика XVIII в. Татішева, що між ріжними додатками повсаджував у свою літопись також і багаті звістки про організацію шкільництва і виховання, в душі тих ідеалів, які йому — синові просвіщеного віку, уявлялись по сьому питанню. Очевидно, по його гадці, мали вони служити на заохоту сучасного громадянства в сім напрямі, і в докір усяким старовірам, противникам просвіщенних реформ. Так зявились відомости про князів-меценатів, прихильників просвіти і релігійної толеранції, про школи при єпископських катедрах і княжих дворах, з наукою ріжних мов, для хлопців і дівчат, і т. д., і вони настільки до смаку припали пізнішим історикам, що література дуже довго не могла попроситись з ними, не вважаючи на явну неавтентичність і тенденційність сих звісток. Навіть після убійчої критики сих татішівських „відомостей“, даної Голубінским в його „Исторіи русской церкви“, 1880 р., все таки знаходили ся, і то навіть серйозні і критичні дослідники старої культури, як пок. Пипін, — які не рішають ся попроситись з сею приємною фатаморганною і силкують ся зіставити за нею бодай якесь значінне традиції, „преданія“. Але нема що робити, таки треба собі сказати всю правду в очі, що під сими звістками не лежить ніяка традиція, — се не більше як своерідний фальсіфікат XVIII в., тільки доволі зручно вложений до літописної перспективи.

З другого боку, як то часто буває, пок. Голубінский виступивши против сеї татішівської містифікації, не стримавсь, щоб не перегнути палицю в противний бік, і з усім своїм полемічним запалом став доводити незвичайно низький стан освіти в старій Русі, котра, мовляв, ніколи не могла піднятись над рівнем простої „грамотности“. Виїмок він робив тільки для часів Володи-

мира—Ярослава, з огляду на Іларіонове „Слово“, котре він оцінював незвичайно високо, і воно навіть в його очах являлось безсумнівним доказом високого рівня тодішньої освіти, організацію котрої зрештою засвідчили літописні звістки про примусове набирання дітей до шкіл Володимиром і Ярославом. Ся рішуча, аподектична оцінка, подана з тою категоричністю, якою визначалась вся праця Голубінського — дійсно оригінальна мішанина тонкої наукової аналізи з семінарським аподектизмом, як її охарактеризував оден з дослідників, — зробила вражінне. Для багатьох і на довгий час стало свого роду добрим науковим тоном настоювати на сій безжалісній оцінці, не вважаючи на її суперечність з свідoctвами, правда, не дуже безпосередніми, але все таки доволі пророчистими, які недвозначно свідчили про те, що „грамотність“ зовсім не була мірою сеї старої освіти не тільки в часах Іларіона, але так само сто і двісті літ пізнійше — як се вказав я ще в своїм першій начерку культури і освіти Київської Русі (1891), в самім розгарі перших вражіннь від критики Голубінського, і розвинув ширше в пізнійших працях.

Опубліковане в 1892 р. посланіє митроп. Кліма, 1140-х років, — де він як раз виступав против людей, що в тих часах хотіли взяти за міру освіти і богословського приготування таку просту „грамотність“ і очитанне в святім письмі, а посилавсь на високий рівень катедрального київського духовенства, ясно довело помилковість песимістичних виводів Голубінського. Сам він під кінець житя, коментуючи Климові заміти, мусів се признати: прийняв, хоч і в доволі ухильчивій формі, істнуванне вищого рівня освіти в XII—XIII в., ніж яке припускав давнійше — але все таки старав ся звести до можливо найменших розмірів се цікаве свідoctво.

Воно ж цінне власне тим, що виводить перед нами не поодинокі світочі ерудиції й літературної школи, як Іларіон або Кирил Турівський, які дійсно могли вважатись за появи виїмкові, цілком відокремлені, — а характеризує загал київського митрополітанського духовенства — ту вищу інтелігентську верству, котра в очах м. Кліма мала служити взірцем і нормою сучасного душпастирства. Клим відповідає на посланіє пресвитера Томи, який дорікнув Климови за його пусту амбіцію — бажанне пописуватись своєю книжною мудрістю: „философ ся твора“, удаючи з себе філософа, як висловивсь Тома. Додав він се в Климовім посланію до кн. Ізяслава, де Клим покликавсь на поганських античних письменників („от Омира, от

Аристотеля и от Платона“) та пускавсь на символічне („прѣводне“) толкування біблійних текстів. Протип виводів Томи, що посилавсь на загально признані авторитети в християнськїм учительствї, як напр. свого учителя Григорія, що ніколи не запускав ся в символічні толкування, — Клим смїло заатакував його тезою, що без символічних толкувань взагалї нїможливе душпастирство: „Я не знаю, як ти можеш руководити порученї тобї душї“, заявляє він, наводячи ряд мїсць св. письма, якї, по його гадцї, дістають свою правду тїльки при алегоричнїм толкуванню, і без церемонїї признає Тому і його учителя Григорія, при всїй його святості, простими грамотїями, якї не доросли до дїйсного научання. „Григорій, як і ти, знав альфу і віту, і всю грамоту 24 слів, але послухай но ти тут людей, про котрих я можу сам посвідчити, що вони знають на альфу не сто, а двїсті, триста, чотириста (слів), і так само на віту“.

Згадка про двадцять чотири букви грецького альфавету показує, що тут іде мова не про науку словянську, як доводив Голубінскій у своїм толкуванню сього тексту (дуже цїннїм, зрештою). Говорить ся про знання цїлих соток прикладів, паралелїв, сїнонімів і т. д. на кожду букву азбуки — так званих „схед“, що були вищим ступнем сучасної граматичної й риторичної грецької науки. От як Анна Комнена описує в біографїї свого батька науку дїтей в заснованїй ним захоронцї для сирїт (в другїй половинї XI в.): „Сидить учитель, і наоколо нього дїти, — одних він питає з письма, иньші пишуть схеди — орфографїю слів“. Иньшїй сучасник так описує порядок візантійської науки: зпочатку вчать ся елементам букв, потїм складам, далї вчать ученика по підручниках Дїонїсія і Теодосія (елементарнїй граматичнї), потїм він читає поетів, нарештї береть ся він за схедографїю і по довгїй науцї доходить справжнього граматичного знання.

І так тї книжники митрополїтанського клиросу, на котрих посилаєть ся Клим, як на справжнїх представників сучасної освїти, се були люде, що пройшли вищу школу грецької мови, вповнї володіли граматичним знанням, яке було вінцем сучасного вишколення, літературного і теологічного (сї два понятя були тодї нероздїльні). Могли вони на память до кожного слова навести силу прикладів, гльос, толкувань, і т. д. Для всього сього потрібний апарат був тїльки в грецькїй мовї, для словянської його не було ще, і тому також не може устїятись гадка пок. Голубінского, що тут мова може йти про граматичну школу словянську, а не грецьку.

Грецько-українські стичности в сій добі ішли поволі на убыток, а не на приріст, і тому засвоєнне грецької мови, граматичного і риторичного вишколення з часом давалось не лекше (як часом думають), а скорше тяжше. Можна собі уявити, що століте ранійше, за часів Ярослава й Іларіона, коли зломлена була печенізька сила, а українська людність на чорноморським побережу не була ще розпорошена так немилосердно, як потім, — мусіли бути великі українські кольонії й по грецьких містах Криму й Малої Азії, й навпаки — грецькі кольонії по більших містах України. Вони мусіли утримувати живі й постійні зносини з візантійськими й полуднево-словянськими краями, і українські „спудеї“ і всі „жаждущіі учення“ без труда знаходили собі учителів на місцях, або мандрували по тих грецьких культурних огнищах, де могли доступити просвіти: засобів для довершення своєї освіти, книжних запасів для „почитання“, „списання“ і перекладу. В середині ж XII в., після половецької руйни кінця XI в., і ще більше — в другій половині XII в., се все стало далеко тяжше. Тим не менше, як мусимо міркувати з Климової згадки, українська ерархія докладала старань до того, щоб мати кадри освічених людей, які пройшли вищу сучасну школу.

Поки церковне жите України не було зломлене до решти — що в Східній Україні сталось тільки в другій половині XIII в., потім як митрополити закинули свою резиденцію, а в Західній Україні з другої половини XIV віку, по польській окупації, ся тенденція до вищої освіти все мусіла жити і по хвилях занепаду мабуть поновлялась з новою енергією при поліпшенню зовнішніх умов житя.

Супроти сього ні Іларіона з Кирилом, ні тих ріжних, близше нам незвісних анонімів XII—XIII в., які виявляють у своїх творах втаємниченне в секреті „риторських плетеній“ та „прѣводних толковань“, не можемо вважати виїмками чи „геніяльними самородками“, яким дивні припадки давали змогу зачерпнути дещо з „криниць премудрости“. Мусимо дивитись на них навпаки як на типових представників сучасної вищої, риторичної школи, котрі з більшим або меньшим талантом переносили на культуру українського слова „граматичні“ методи й „ізукрашенія словесні“, дані візантійськими взірцями і учителями.

Розуміть ся, се була розмірно невелика меньшість в загальній масі грамотіїв, котру ріжними дорогами творили практичні потреби житя. Запотрібованне в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але і для практичного діловодства. Вже

кілька століть секрет букв став в конкуренцію з тими карбами, „чертами і різаними“, як їх зве чорноризець Храбр, що практикувались у всякого рода рахунках перед тим, та вживались серед безписьменної людности й потім, аж до наших часів (як „раваші“ гуцульських вівчарів). З тим попит на писарів і рахунковців в адміністрації княжій, в господарстві боярським, в діловодстві купецьким мусів наростати дуже швидко, мабуть ще задовго до Володимирової християнізації. З записок і такс „Руської Правди“ бачимо, що писар рахунковець, „метальник“, був неодмінним товаришом княжих мужів, які їздили збирати вири і всякі дани на князя.

Поруч того, теж здавна, були потрібні люде для роботи так би сказати секретарської. З другого боку розмноженне церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослуження, для читання в церквах, трапезах і т. д. Тодішне списуванне вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки рук мусіло займатись виготовленнем хочби найпотрібніших книг на сю потребу. Велика скількість перекладної літератури, яка заховалась до наших часів не вважаючи на всі несприятливі умови, як мала частинка того, що існувало у нас на Україні в старих часах, — також дає понятє про те, в яких широких розмірах велась робота перекладна, скільки вона займала людей, при тодішній графічній техніці. В великій, навіть переважній частині, була вона зроблена на Україні — бо болгарські джерела, які збогатили книжний запас в добі Володимира, скоро вичерпались надовго, наслідком страшної руїни, яка впала тоді на Болгарію.

Літописна традиція веде се розмноженне письменних людей від Володимирових та Ярославових часів. Київський літописець оповідає, що Володимир охрестивши Киян, „нача поимати у нарочитыи чади дѣти и даяти на учение книжное“. Голубінскій звернув свого часу увагу, що тут говорить ся про дітей „нарочитої чади“, вищих верств суспільности, отже сі заходи Володимира мали на меті не просте приготовленне церковників, які, мовляв, виходили не з вищих, а з низших, навіть невільничих верств (бо й на Руси бачимо сей звичай, що багаті люде давали в науку своїх холопів і посилали їх на священне, щоб мати своїх священників, двірських та сільських). Мова йде, очевидно про заходи коло культурного виховання вищих верств, наділення їх засобами візантійської освіти й книжности, а також виховання освічених людей для політичної діяльности, потреб княжого двору і вищої ерархії.

Про Ярослава новгородська звістка, захована, що правда, тільки в пізнішніх компіляціях, але що до своєї автентичності не підозріла¹⁾, згадує, що приїхавши до Новгороду, він зібрав з-поміж дітей старост і попів триста душ і звелів їх „учити книгами“.

Сі звістки про масові забирання в науку дітей, практиковані часами навіть против волі їх сім'ї („матери плакалися по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердили ся в вірі“), ясно вказують на широко ведене колективне научанне, то значить своєрідну організацію шкільну, — бо научанне індивідуальне, поєдинче, — теж, очевидно, практиковане поруч того, — не могло вистачати там і тоді, де відчувалась потреба в приготуванні більшого числа письменних, вишколених людей чи то для потреб чисто практичних, чи то для завдань більш ідеального, релігійно просвітнього характеру.

Без сумніву майже кожний більш письменний, проворний двірський священик чи иньший грамотій учив дітей свого пана і охочих хлопців з сусідства, і се було одним з найбільш розповсюджених джерел, де діставали перші початки свого книжного знання молодики — з котрих багато й зіставалось при тих перших початках. Але в більших культурних центрах, на княжих дворах, при єпископських катедрах і більших, „соборних“ церквах, також при монастирях існувало колективне научанне, шкільне, того роду, як описана Анною наука в Комненовій захоронці, або навіть ще вищого — котрому взірцем служила царгородська державна академія: колегія, зложена з кількох професорів, під управою свого ректора. В часах Володимира ся академія була в занепаді, але при організації місії на Русь, в 860 х рр., вона могла послужити взірцем для організації чогось подібного і в Києві, а після свого відродження в середині XI в. знов могла служити митрополитам і єпископам, які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітних колегій — хочби й недосконалих, і менш забезпечених в своїм існуванню.

Кінець кінцем, мовчанне наших агіографічних і літописних памяток, яке відіграло сильну роль в скептицизмі Голубінського і прихильників його теорії, розуміється, остерегає нас від занадто буйних і оптимістичних фантазій в сім напрямі. Але сі джерела на стільки взагалі фрагментарні й скупі на всякі відомости з внут-

¹⁾ Див. Історії України-Руси т. III, вид. 2 с. 90—1.

рішнього життя, так мало взагалі дають матеріялу про приватне життя старих людей, — що їх мовчанне про місця і способи навчання не може бути підставою для яких небудь особливо песимістичних висновків в душі Голубінського. Існування в життю широкої потреби в письмі з одного боку, велика письменська спадщина і цілий ряд творів всякої марки — з другого, як я вже вказав, велять нам бути більш оптимістами, ніж песимістами на пункті старої освіти, книжності й шкільництва.

При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих катедрах, при значніших монастирях мусіли бути певного рода наукові інститути — бібліотеки, зложені князями-книголюбцями, — такими як Ярослав, що по словам літописця збирав „писців“ і „многы книги списав положи в церкви св. Софьи“, як його син Святослав, внук Мономах, правнук Святоша-Микола¹⁾, або пізнійший Володимир Василькович волинський, котрого розкішні книги з таким замишуванням описав його літописець. Мусіли існувати такі учені колегії, яку згадав випадком в своїм посланію Клим. Школи на візантійський взірць, під завідуванням „дідакалів“ і „маїстрів“ (терміни ці зіставили досі свою традицію — в великоруській назві „мастера“, маїстра для старосвітських учителів письма, і в буковинському даскалі — дяку, тим часом як східно-український дяк-бакаляр носить пізнійший західній учений титул бакалявреаа).

Свого часу я начеркнув ті цілі науки і освіти, котрі мусіли відповідати ріжним потребам старого життя²⁾. Мінімум потрібний для тодішнього попа і дяка се була наука читання. Акти пізнішого володимирського собору 1274 р., які так би сказати дають суму досягнутого практикою попередніх століть, не вимагають від кандидатів священничого стану більше понад те, „аще грамоту добръ свѣдять“. Не більше зрештою вимагалось і в тодішній Візантії. Величезна більшість учеників приватних і публичних на тім і кінчили свою науку, коли навчились читати. Кандидати на

¹⁾ Про сього мецената нашої старої книжності мало памятаєть ся. „Інок Феодосій“, що на його бажання взяв ся „от грѣцькаго словѣнскы прѣложити“ „епістолію“ папи Льва до патріарха Флавіяна, в передмові згадує, як сей „кир Николай“ „не всхотѣ отець своихъ свѣтлы власти отцвитающия, но мариину благую и богохвалную часть избра, не тако инѣхъ вещьхъ прілежа якоже полающихъ себѣ же и инѣм“ — і з сих мотивів понудив його до сього перекладу (Чтенія моск. 1848, VII). А Патерик згадує його бібліотеку, яку він лишив монастиреви: „суть же и книги его многы и до нынѣ“.

²⁾ Історія України-Руси т. III вид. 2 с. 456 і дд.

церковні посади доповняли решту практикою при церквах перед посвященнем; для побожної людини знання читання виставало для потреб його побожності.

Другим ступенем науки було писання і рахування, потрібне для тих хто спосібивсь на писаря-метальника, на діловода чи списателя книжного (що теж було не согіршим ремеслом). Ріжні рахунки в великих цифрах, в десятках, сотках, тисячах і міліонах, котрі заховались до нас в ріжних памятках, як певного роду трюки рахункового майстерства — напр. рахунки приплоду ріжної худоби, зроблені для штуки ріжними рахунківцями, в ширшій редакції Руської Правди, або „ученіє числа всѣхъ лѣтъ“, написане новгородським дяконом Кириком (число днів від початку світу по день списання, в 1136 р., вираховане зовсім вірно), дають нам показчики тодішнього арифметичного знання, якого можна було навчитись в тодішній школі: чотирьох операцій, знайомости з дробами, і т. д.

Ще дальшим ступенем було учення чужих мов. Мономах ставить своїм дітям в приклад свого батька, який „хоч дома сидів, а вивчив ся пяти мов — за се честь від иньших земель“. Отже не тільки ті купці й фактори, що їздили по чужих землях, вважали потрібним вчити ся їх — се, як бачимо, розуміють ся само собою. На місцях теж повинні були бути люде, призначені для зносин з приїзжими чужоземцями, які для підтримання „чести“ свого уряду і землі, повинні були вміти з ними розмовитись. На першій місці, очевидно, стояло знання мови грецької, потрібне для політичних і єрархічних зносин, для перекладу грецьких творів, для розширення свого знання по-за круг перекладної літератури. Катедральні школи, про котрі ми говорили, очевидно, своїм спеціальним завданням і честю вважали можливо глибшу і ґрунтовнішу науку грецької мови — і сю мету справді осягали. Істнування поміж старим перекладним письменством богатьох дуже добрих перекладів показує, що між духовенством і „писцями“, які займались книжною справою, було багато людей, які знали і розуміли грецьку мову дуже солідно.

На другій місці, особливо для перших століть, X—XI, мусимо поставити учення мови варязької — й поруч неї латинської. На жаль, Мономах не догадав ся вичислити решту мов, які знав його батько: чи була се мова половецька, чи горішньо-німецька, угорська, чи жидівська і арабська? В ріжних часах, в ріжних

частях України сі мови мали свою більшу і меншу рацію, і як бачимо люди старались їх навчитись¹⁾.

Вінцем освіти й образования було присвоєння і опанованне правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на взірцях грецьких, мабуть і в вправах також грецьких (як в пізнійшій українській школі — в латинських). Як ми бачили з вище наведеної візантійської звістки, для сього вправлялись в читанню поетів і иньших взірцевих творів і вчили на память різні гльоси, паралельні вирази, поетичні вислови і т. д. Вивчені таким чином правила і елементи потім прикладались до різних вправ чи творів в місцевій літературній мові, яка виробилась в київських літературних кругах X—XI в.

Завважу, що ся літературна київська мова досі не вистудіована конкретно: скільки вона взяла від болгарських писань, принесених за Володимирової доби, наскільки вона свідомо відступила від неї, який вплив мали на неї памятки иньші, напр. зах.-словянські. Питання її відносин до місцевого діалекту і до иньших діалектів українських і не-українських теж не розв'язані вповні. Як вповні правдоподібні тези приймають ся отсі гадки, що київські книжники свідомо старались уникати діалектичної закраски і зберігати в мові можливу близькість до болгарських памяток. Але група київських памяток, або таких, які найвірнійше віддають київський стиль і письмо XI в., все ще не уставлена твердо. Фільольогія що-йно недавно з бідою відборонилась від суггестій про не-український київський діалект — наслідком котрих київська книжна мова являлась чимсь таки зовсім нереальним і загадковим, але тільки-тільки починає намацуватись якийсь реальний ґрунт під нею.

Круг старої письменности. З того письменського запасу, який зложив ся протягом кількавікової праці книжних людей, памятки діловодства, письменства урядового, то що, пропали для нас майже зовсім. Руська Правда в кількох редакціях,

---

¹⁾ Перший видавець Мономахової Науки Мусін-Пушкін, що віднайшов її, найбільш правдоподібними мовами вважав: грецьку, латинську, німецьку, угорську і половецьку. Пок. Сухомлінов, аналізуючи сю звістку, вказав, що знання власне „пяти мов“ традиційно вважалось верхом знання і здібности: так писали про Орігена александрійського, про Карла Вел., що вони знали пять мов. Можливо, що за такою традицією йшли й у нас свійські й грецькі педагогі (Всеволод бо був сином грецької царівни), які дбали про те, щоб їх ученик умів пять мов, і можна думати, що таке педагогічне правило прикладало ся й частійше.

включена в склад канонічних підручників, зісталась майже одним зразком цього стилю, мови, мислення. Поза тим кілька трактатів включених до київської літописи, кілька грамот галицько-волинських князів, воєвод, старост і т. д., ряд котрих розпочинаєть ся тестаменами Володимира Васильковича, записаними в волинській літописи, — але грамоти XIV в. більше належать уже до епохи переходової...

В противність тому найкраще представлена категорія книг богослужбних. Але з погляду історично-літературного се матеріал найменше інтересний. Він дає цікаві вказівки для історії вироблення мови, для діалектології, але з чисто літературного становища се був недотикальний капітал, в котрім не можна було робити ніяких змін. В величезній масі літургічного матеріалу тільки служби місцевим святим давали поле самостійній творчості, на збірець візантійських творів, і з цього погляду памятки сі мають чималий інтерес, але досі мало студіювались.

Але що до впливу на гадку, уяву, творчість власне те, що співалось і читалось в церкві, мало шанси проходити найширше в народні маси, відбиватись на чутю, мисли й уяві найбільш вразливих і інтелігентних індивідуумів навіть з неписьменного народу, котрих притягала до себе нова церква. З цього погляду впливу на думку, уяву і спосіб вислову — особливо на пізнійший поетичний стиль народньої словесности, сі богослужбні збірки досі майже не були предметом аналітичних студій, — тим часом вони дали б багато інтересного і для історії культури, і для історії словесної творчости.

В першу чергу перекладені і найбільше були поширені у нас такі богослужбні книги: євангельські тексти на неділі і свята, розложені в порядку календаря (так званий апракос — з котрого тільки потім зложено четвероєвангелія повного складу), такий же богослужбний апостол, псалтир, парамійник — вибірка з старозавітних книг для церковного вжитку; мінея служебна — молитви і пісні богослужбні розложені в порядку місяців і днів (відти ж і назва „мінеї“ — місячні книги); се збірки християнської гімнології, творів найвизначніших візантійських християнських поетів — Романа, Андрія Критського, Іоана Дамаскина. Разом — сі книги вказують ті джерела, відки наша творчість, думка і слово набирали нових форм і мотивів в сих віках. Найстарше служебне євангеліє маємо з серед. XI в. — Остромирове; апостол, псалтир, мінеї — з XI в., без ближшого часу.

За памятками богослужбними йде „книжне почитаніє“ в ті-

снійшим значінню: морально-дидактична і релігійна лектура для вжитку індивідуального і колективного. Церковна практика поручала крім чистого богослуження давати в святочні дні вірним щось з ширшого церковного кола: житє святого, історію свята, моральне поученнє. Ще більше значіннє мала практика монастирська: в певні часи, напр. підчас трапези займати увагу монахів побожними і моральними творами, прочитуваними в голос. Вона давала дуже цінну, з погляду розвитку письменности, побудку до списування в монастирі ж, для монастирської потреби, вже готових текстів і до збогачення їх запасу новими перекладами з невичерпаних запасів візантійської патристики.

Для монаха, який мав хоч які небудь амбіції понад просте прогодованнє, так само для духовенства світського („білого“), і нарешті для світських „христолюбців“ читаннє таких творів теж уважалось моральним обовязком. З усіх тих причин круг такої лектури неустанно підновлявся і доповнявся.

Поруч згаданих вибірок з святого письма для чисто літургічного вжитку, поширювались ріжні части біблії призначені для читання — четверевангелія (найстарша рукопись з Галича 1144 р.) і повні комплекти нового завіту, та поодинокі книги або групи книг старого завіту. Ціла біблія через свою великість в цілости не була знана, і навіть не знати, чи була вся перекладена: коли збирано комплет біблії в Новгороді при кінці XV в., і потім у нас в Острозі в XVI в., деяких книг не знайшлось, і їх приходилось доповняти з „толкованих“ текстів, або перекладати на ново. Більш популярне з старого завіту було п'ятюкнижє і пророки, а історичні книги заступали ся звичайно компіляціями, візантійськими і свійськими, зробленими на основі біблії та иньших писань (такою свійською компіляцією, як далі побачимо, була, можливо, Палея). Але загалом кажучи, знайомість з старим завітом була розмірно невелика і не вважалась потрібною. Звісна повість про Никиту Затворника, який „из уст умѣяше“ весь старий завіт: не тільки п'ятюкнижє, але і „суди, царства и вся пророчества по чину“, а нового завіту не знав і не любив, ілюструє се своєю опінією, що се замилуваннє Никити в „жидівських книгах“ уважалось чортівським ділом, і деякі новійші дослідники через те готові були вважати Никиту за вихрещеного Єврея або потайного юдаїста.

Досить популярні були толковані книги св. письма: євангеліє, апостол, псалтир, пророки, апокаліпс, і як одмітив я вище, сі толковані тексти заступали в уживанню тексти оригінальні.

Толкованне на пророків, переписане в 1047 р. в Новгороді (але звісне тільки в пізнійших відписах), належить до найстарших датованих фактів в історії староруської книжності.

З отців церкви перше місце, що до розповсюдження, займають твори Івана Золотоустого. Найбільше популярні з усеї старої святоотецької літератури, вони своїми ідеями і своїм стилем відбилися сильно на оригінальній дидактичній літературі. Рахують до 200 автентичних слів Златоуста, звісних у нас в передтатарській добі, але в дійсности мусіло їх бути далеко більше. Було чимало спеціальних хрестоматій з його слів, як „Златоструй“, „Златоуст“, „Маргарит“, і ще більше збірників мішаних, зложених з слів Златоуста й інших отців, як Ізмарагд, Златая цѣпь і т. и. Деякі перейшли вже готові з Болгарії, як „Златоструй“, зложений для болгарського царя Симеона. Богато також оберталось слів надписаних іменем Златоуста, які йому не належали; між ними було чимало й оригінальних, написаних у нас, або сильно перероблених, приладжених до місцевих обставин і доповнених місцевим матеріалом.

Дуже популярні, після сього, були слова Василя Великого — „Постническія словеса“. Григорія Богослова оден збірник слів маємо з XI в., другий дещо пізнійший, але теж старої редакції, і толкування його поучень Никити Іраклійського. Ще більше може, ніж сі твори, звісні були слова Єфрема Сирина, спеціально рекомендовані монастирською уставою для вживання в монастирях: з XIII в. заховалось чотири кодекси його вибраних слів під назвою „Паренезіс“.

Ще з Болгарії принесені були катехетичні поучення Кирила єрусалимського і Атанасієві слова на Арія; „Шестоднев“ Василя Великого, перероблений Іваном екзархом болгарським і нимже переложене „Богословіє“ Івана Дамаскина; „Стословець“ (сто моральних правил) патр. Геннадія включений в склад збірника, переписаного для нашого Святослава в 1076 р. „Написаніє о правѣй вѣрѣ“ Михаїла Сінкеля (короткий виклад догматів), містить ся в Святославовім збірнику 1073 р., включене також в літописну повість про Володимира. „Ліствиця“ Івана Ліствичника — високо поважаний в монастирських кругах твір, цитуєть ся в печерських писаннях.

Далі вкажемо такі річи, як витяги з толкувань на св. письмо Теодоріта Кірського, в формі популярних запитань і відповідей. Іполіта римського Слово о Христі й Антихристі. Збірник проповідей папи Григорія Великого (т. зв. Двоєслова). Устави і поучення Федора Студійського. „Пандект“ (збірник моральних по-

чень) Антіоха, і „Пандекти“ Никона Черногорця: вибрані поучення про християнське і спеціально монаше життя; його ж „Тактікон“ — вказівки що до богослуження і порядків церковного життя.

Крім сих більших, окремо звісних цілостей, багатий і досить різnorodний матеріал містив ся в різних збірниках, котрими заступались повні тексти святоотецьких писань і всяких иньших вартісних творів, занадто великих для списання. Звісні збірники Святослава, переписані в 1073 і 1076 рр., служать їх найстаршими, дуже типовими прикладами. Перший з них списаний якимсь „діаком Іоаном“ з болгарського перекладу, виготовленого для царя болгарського Симеона: в посвятних віршах його імя попросту замінено іменем Святослава, в примірнику призначенім для сього князя. Сей збірник з невеликими змінами був переложений з грецького оригіналу X в. і має характер підручної енциклопедії: „Съборъ отъ многъ отецъ, тълкованія о неразумныхъ словесѣхъ въ еуангелии и въ апостолѣ и въ инѣхъ книгахъ въкратцѣ съложено на память и на готовъ отъ вѣтъ“. Серяд витягів, з різних джерел, дуже різnorodного змісту — поруч богословських статей природничі (св. Епифанія про 12 дорогих каменів і їх прикмети), гігієнічно-магічні (що їсти і чого не їсти котрого дня), метрольоґічні, хронольоґічні, Георгія Хойробоска „о образѣхъ“ — про риторичні фігури, і т. д.

Другий збірник переписаний „рукою грішного Іоанна“ — мабуть того ж самого, що й попередній, з цікавою помітою: „избрано изъ многихъ книгъ княжьихъ“, має характер більш одностайний. Се вибірка морально-дидактичних статей. Він розпочинаєть ся згаданим вище „словом нѣкогого калугеря о четьи книгъ“, за ним „слово нѣкогого отца къ сыну своему“, „наказаніє богатимъ“, „слово еже православну вѣру имѣти“, і далі такі річи, як „св. Василия яко подобаєть челоувѣку быти“, „Ксенофонта наставленіє дѣтемъ своимъ“, „Аѳанасьеви отвѣты противу написанныхъ вопросовъ“, „Стословець“ патр. Геннадія, „о женахъ злыхъ и добрыхъ“, і т. д. Твори переважно анонімні, або надписані довільно ріжними іменами св. отців; походженне їх не просліджено, і висловлялись гадки, що серед них можуть навіть бути вже й твори місцевих книжників.

З часом на нашій ґрунті все більше складалось таких збірників — дуже різnorodного змісту. Поруч автентичних писань попадало туди багато псевд-епіґрафів, творів анонімів надписаних іменами славних отців, в тім числі й писання ориґінальні, або

сильно перероблені на місці і закрашені місцевим кольоритом. Під іменем якого небудь шановного отця церкви, або ще більш загальним титулом „Словес св. отець“, „Слова от книг“ і т. д. такі оригінальні і пів-оригінальні твори мандрували і затирались в масі морально-дидактичної літератури.

Особливий, дуже популярний тип таких хрестоматій становили збірники коротких дидактичних афоризмів, слов і казусів, зачерпнених не тільки з християнської й біблійної літератури, але і з старшої, античної традиції. Такі короткі вибірки містять ся в складі Святославового збірника і в інших колекціях, але бували й більші збірки, на взір популярної візантійської антології „Пчола“ (Мелісса), що своїм первовзором мала вибірки Максима Ісповідника, зроблені з письменників „наших і зовнішніх“ (поганських) в VII в. і надписувалась потім його іменем, навіть в пізніших редакціях, які властиво дуже мало мали спільного з тими Максимовими вибірками (в оригінальним своїм вигляді навіть не захованими). В такій пізнійшій редакції (XI в.), розділеній на 70 розділів, в кожному по кількадесят і до ста афоризмів і анекдотів з св. Письма, християнських писань і античних письменників, „Пчола“ прийшла і до нас, навіть минаючи Болгарію, як думають — була переложена безпосередно нашими книжниками¹⁾. Звісні тепер копії, правда, не старші від XIV віку, але цитати з такої одомашненої „Пчоли“ добачають в наших старших памятках, напр. в Київській літописи під р. 1189 і в інших писаннях кінця XII в.

Такі збірки мали чимале культурне і літературне значінне. Вони хоч трохи розширяли круг тем наших старих книжників та їх світогляд поза межі церковного писання, підсували їм взірці, форми і гадки, а при тім давали змогу повеличатись при нагоді цитатами з різних християнських і античних письменників, котрі вони знаходили в таких збірках. Так мабуть і митр. Клом писав Ізяславу „от Омира, от Аристотеля й от Платона“, автор Галицької літописи зачитував з іменем Гомера афоризм, що фігурував мабуть теж в такій антології з іменем старого поета: „О лесьть зла єсть, якоже Омирь пишеть: до обличенья сладка єсть, обличена же зла єсть, — кто в ней ходить, конець золь приметъ! о злѣе зла зло єсть!“

Слідів безпосередньої знайомости з античною літературою в наших старім письменстві й школі не помічаємо. Окрім афори-

¹⁾ Підставова праця: М. Сперанскій, Переводные сборники изречений въ славяно-русскомъ переводѣ, 1904.

змів, взятих з других і третіх рук до різних антологій, наші книжники знали, правда, більші збірки сентенцій, вибраних спеціально з того чи иншого автора — як напр. „Мудрість Менандра“, вибірка афоризмів з комедій славного атенського драматурга IV в., сентенції Епіктета, з християнським коментарієм, звісні в однім кодексі XIV або XV в. Але про дух і стиль античної літератури ці сентенції также мало давали поняття, як і вибірки з Арістотеля, включені до діялектики Дамаскіна, що зайшла до нас — як згадують ся — в сербським перекладі. Тай і ці далекі відгомони античної традиції, як бачимо, були досить мало поширені.

Иньший популярний тип хрестоматій, дуже плідний в своїх впливах на розвиток нашого оригінального письменства, становлять т. зв. „Прологи“. Основою їх послужили візантійські менольогії або сінаксарі (назва „пролога“ явилась через те, що на початку таких збірок стояла звичайна передмова, „прольог“, і у нас її прийнято як титул сих збірок. Грецька назва сінаксар пішла від слова *synaxis* або *synax* — сходина вірних поза богослуженням, на котрих звичайно читалась якась повість про жите і подвиги святих, яких память того дня святкувалась. Збірники таких оповідань, переважно коротких і звалось сінаксарями, а що з них складались згодом збірки розложені по дням місяців, то звідси й пішла назва „менольогія“ („місяцеслова“). На нашім ґрунті вони залюбки перероблялись і доповнялись ріжним місцевим матеріялом: життями місцевих святих, поученнями і повістями, чим небудь звязаними з святими того дня, або подіями звязаними з сим днем (побудованне церкви, перенесенне мощей, смерть якогось святого, що, мовляв, сталась того дня). Таким чином ці „прологи“ грали важну ролю в історії культури і словесної творчости не тільки як популярна лектура, що мала великий вплив на думку й ідеольогію тодішньої людини, але й як взірець і побудка до письменної творчости за даними прикладами. Таке проложне письменство дуже було значне, бо взірці, давані прологом, визначались здебільшого не хитрою конструкцією і не вимагали великих літературних засобів. Уже з кінця XII і XIII в. маємо кільканадцять копій таких збірників, що правда — переважно фрагментарних, вже доповнених місцевим, староруським матеріялом. По прикметам мови і сим доповненням вони і вважають ся продуктом староруським: полуднево-словянських редакцій без додатків східньо-словянських досі таки й незвісно, і тому висловлений був здогад, що пролог відразу, при пере-

кладі, зробленім в Царгороді в XII в. руськими і болгарськими книжниками, був доповнений східньо- і полуднево-словянським матеріялом¹⁾. Тому що в основі словянського пролога лежать грецькі редакції не ранійші кінця XI в, його появу кладуть на XII вік. Найстарший кодекс одні датують р. 1262, иньші 1192.

Анальогічний характер має „Мінея-четья“, розложена по місяцям збірка житий. „Четьєю“, „читальною“ вона зветь ся для відміни від мінеї призначеної для вжитку літургічного. Але вона звичайно містить твори ширші, більш літературні: се не короткі слова, як у Прологу, а цілі житія, з додатками чудес, молитов і служби сьому святому чи празникови. Копії дуже старі, очевидно прийшли вже готові з Болгарії. Супрасльська рукопись, що містить частину збірки на місяць березень, належить взагалі до найстарших рукописів. З кінця XI в. звісні три датовані копії, р. 1095, 1096 і 1097 (вересень, жовтень і падолист), списані для одного новгородського монастиря. Дослідники переконані, що в XI в. була на словянській мові Мінея четья на цілий рік.

Се переходові типи між згаданими збірками переважно морально-дидактичного свято-отецького матеріялу — і т. зв. „патериками“, більш систематичними збірками про пустельників і подвижників певних місць, дуже популярними в монастирських кругах і дуже важними в історії нашого письменства, тільки й досі не обслідженими скільки небудь основно. Взірцем і підставою їх послужили головно дві збірки: т. зв. Лявсаік — збірник оповідань про єгипетських анахоретів, списаний для Лявса, візантійського вельможі Паладієм Геленопольським, в V в., і „Лімон“, або „Лімонар“ („Лука“), инакше Сінайський Патерик, збірка оповідань про монахів палестинських, сирийських и ин., списана при кінці VI в. Іоаном Мосхом, палестинським монахом. Вони дали початок ріжним компіляціям, які в нашій старій традиції носять назву Патериків Скітських, кількох редакцій. Був звісний також т. зв. Патерик Єрусалимський, і Патерик Римський — перерібка діяльога про римських святих папи Григорія Вел. Взагалі ж словянські патерики, звісні в великім числі копій, почавши з XI в., досі простудіовані, на жаль, дуже мало — так само, зрештою, як і їх грецькі первовзори, тим часом в історії літературних мотивів вони мають чимале значінне.

Сі оповідання займали уяву читачів елементами чудесного, фантастичного, романтичного — прийнявши в себе багату спадщину геленістичного роману і казки, з її ріжнородними складни-

¹⁾ Див. Соболевского Матеріялы с. 176, Сперанского Ист. лит. с. 202.

ками, вони послужили одним з тих джерел, з котрих розлилась нова, середньовічна хвиля відновленої мітольогічно-демонологічної творчості. Даючи побожні, церквою усвячені і поблагословлені паралелі до народньої устної казки і саги, вони стали все ширше проходити в устну творчість, як побачимо низше, запліднювали її новими мотивами, а з другого боку, в книжних кругах викликали бажання і проби, на взірць сих церковних легенд, навіть їх фарбами і деталями, описувати жите, пригоди і чуда місцевих прославлених своєю святістю, подвигами чи своєю побожною смертю подвижників і героїв.

Таку ж роль взірців української агіографії відіграли також окремі житія особливо популярних святих — як повісти про Миколая Мірлікійського та його чуда, звісні аж в двох редакціях, житія Антонія Вел., Сави Освященного і Евтимія Вел., використані Нестором в житію Теодосія печерського, житіє Евстафія Плакіді, зацитоване ним в чтенії про Бориса і Гліба, і т. д.

Таким чином ці повісти про святих і вибірки з історичних книг біблії можуть уважатись переходом на оден бік — до історичної письменности, на другий — до історичної повісти в тіснійшій значінню і романа.

Але перше ніж піти в сім напрямі, треба нам згадати ще про одну категорію церковних памяток, дуже важну з історично-культурного, а меньше з літературного становища — се збірники канонів церковних, норм права канонічного — і світського, головнo візантійського. Уже в найстаршій, методіївській добі, як свідчить архаїчна мова, був перекладений старий Номоканон, з 50 титулами, споряджений патр. Іоаном Схолястиком в VI в. і доведений потім до кінця VII в., що був в загальнім уживанню в візантійській церкві до того, як поширилась новіjšа редакція, зроблена Фотієм в 880-х рр. З Болгарії сей старий Номоканон був перенесений до нас і заховав ся в рукописи XIII в. Фотіїв Номоканон, розділений на 14 розділів по головним предметам і тому званий також Номоканоном 14 титулів, з'явивсь у нас, як виводять, — в добі Ярослава; він представлений найстаршою рукописею XI або XII в. Синод. бібліотеки. Потім, в другій половині XIII в., були принесена нова редакція Фотієвого Номоканона, з додатком толкувань візантійських каноністів Арістіна, Зонари і Вальсамона; в сербській редакції вона була прийнята на соборі в Володимирі суздальським 1274 р. і з того часу стала офіціальним підручником права.

Ці збірники містили багатий і важний з культурно-історичного

становища матеріал: крім самих канонів, соборних памяток і вибірок з біблії, також виїмки з візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні ближше або даліше зв'язані теми (про єреси і єретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялись різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту (переважну частину юридичних памяток ми завдячаємо Номоканонам), а також і творами на політичні теми, про владу, адміністрацію, становище церкви, і т. ин. Таким чином для розвою соціальної й політичної гадки в тих кругах духовної інтелігенції, котрим були приступні ці монументальні фоліяли, ці збірки мали значінне чимале. На підставі зібраного в них матеріалу складались місцеві компіляції: таке напр. „Мірило Правдиве“, памятка одначе зложена мабуть не на Україні.

Переїдїм тепер до писань історичного характеру. Згадані вже вибірки з біблійних книг становили підставу, на котрій потім списувалась історія греко-римська і візантійська. Як відомо, наймолодші історичні книги біблії вводять історію Ізраїля в обстанову геленістичних держав, в часах їх перших конфліктів з Римом, й євангельська історія розвиваєть ся в обстанові римської зверхности над спадкоємцями Александрової монархії. Історія „Ромеїв“, Риму і Візантії (Ромеями, Римлянами називали себе Візантійці весь час), таким чином являлась продовженнем ізраїльської історії як для Візантійців так і для наших книжників, і ся історична схема стала потім підставою нашої історіографії. Твори візантійської історіографії, які старались продовжувати кращі традиції античні, описуючи сучасні події монографічно, — як історичні писання Прокопія, Теофілякта, Льва Діакона, не мали щастя в словянських літературах: з них або нічого не було перекладено, або переложене не прижилось і не знайшло поширення. Окремо стоїть переклад історії юдейської війни Йосифа Флявія, яка мала свій вплив в нашій літературі більше як героїчна повість, ніж як взірць історіографії, і ми до неї ще повернемо при иньшій нагоді. З історичного ж та історіографічного погляду ці нились, перекладались і ширились убогі з літературного погляду, але цікаві з того вище зазначеного історіографічного становища всесвітні хроніки, які давали короткий перегляд світової історії, і в нїм читач чи компілятор так чи инак знаходив вихідну точку для подій своєї вітчизни.

У нас були напевно звісні переклади всесвітньої хроніки Іоана Малялі (повний текст її не заховавсь, тільки витяги з неї),

Георгія Сінкеля (в скороченню), Георгія Амартоля з пізнішими доповненнями, які доводили події до X в., і нарешті наймолодша з них (XI в.) — хроніка Константина Манасії, звісна, правда, в кодексах не старших від XIV віку. Компіляція старозавітньої історії, під назвою Палеї (себто Історії Старої або Старозавітньої) була також перекладена, як виводять, не пізніше XII віку. Як хронологічна схема послужила нашій історіографії „Коротка Хронографія“ патр. Никифора.

Весь сей матеріал пильно використовувався книжниками, які склали на їх взір свої домашні хроніки. Так думають тепер переважно, що се у нас, на Україні, на взір візантійської була зложена нова редакція Палеї, т. зв. Палея Толкова — полемічний твір против юдаїзму, що з сього полемічного становища розбирав особливо старозавітню історію¹⁾, і т. зв. Хронограф — компіляція всесвітньої історії з українською. Одна з копій Хронографа („архивська“ — москов. архив загран. справ), доведена до зруйнування Єрусалима Титом, має замітку, що вона списана з рукописи 1262 р., і присутність в сій компіляції звісток про поганську Литву піддає дослідникам гадку, що зложено її десь у наших сторонах. Автор її користувався, крім біблії, Шестодневом, хроніками Амартоля і особливо Малялі, історією Йосифа Флявія і закінчив свою компіляцію Александрією. Низше побачимо, що автор Галицької літописи, пишучи в 1240—50 рр., користувався таким Хронографом, де містились якісь уривки з Малялі. Але все таки ближше час, місце, обставини, в яких зложились сі компіляції, і їх початковий склад, на жаль, все іще зістають ся невиясненими. Коли буде про се звісно більше, воно дасть інтересне освітленне деяким сторонам нашого культурного життя: кругови відомостей і інтересів та поглядам старої інтелігенції.

Генеальогії народів і огляди їх розселення в біблійних компіляціях і згаданих хроніках світу, з одного боку, коментарії до шести днів сотворення світа — як згаданий „Шестоднев“ Васи-

¹⁾ Пок. Шахматов до кінця дуже енергійно обстоював болгарське походження Палеї, вважаючи її твором першої, Методіївської школи перекладчиків. Але в Болгарії нема сліду сього твору, і тому погляд Істріна, який уважав її східно-слов'янським твором XIII в., узяв перевагу. Але проти його погляду на зміст Палеї — що вона з початку доведена була до Соломона тільки, як то маємо в копіях коломенської версії, див. виводи Істоміна (Къ вопросу о редакціяхъ Толковой Палея“, Извѣстія отд. рус. языка 1913, I) — він уважає коломенську версію молодшою, а первісну редакцію Толк. Палеї кладе на часи Святополка і Мономаха.

ля Великого, відкривали деякі джерела географічних і природничих відомостей. Дуже мізерні з становища дійсного, реального знатя, наповнені різним фантастичним, легендарним і чудодійним елементом, сі оповідання тим більше вражали уяву, підіймали інтерес до сих питань і давали притоку до дальшого розроблювання сих тем і громадження казкового, фантастичного елемента. Як компіляція оповідань біблійних і античних історій про звірів та всяких мандрівних звіринних історій зявляється „Фізіолог“, александрійський твір, потім неустанно перероблюваний і доповнюваний, — вчасно перекладений в Болгарії, він звідти поширив ся й у нас.

„Християнська Топографія“ Козьми Індікоплевста чи Індікоплова (подорожника до Індії) — проба географічної системи більш „християнізованої“ в порівнянні з античними „поганськими“ творами, дуже популярна, не вважаючи на свою реакційність з наукового погляду, коли не в цілости, то в частях теж досить рано стала звісна у нас. Уривки її стрічають ся в збірниках XIII в., цілість звісна в кодексах XVI в. тільки.

Сі твори служили у нас джерелом для різних псевдо-природничих, фабульозних екскурсів, які стрічають ся в різних дидактичних і історичних писаннях — почавши від Повісти Времених Літ. Згадане посланіє митр. Клима, яке містить різні натяки на подібні теми, було „істолковане“ якимсь ближше незвісним Афанасієм мніхом — розширене різними додатками такого псевдо-природничого змісту, і вони пізнішим читачам були настільки інтересніші Климових гадок, що ся Афанасієва перерібка, звісна в кількох копіях, вигнала з уживання оригінальний текст, і нині ми й не маємо його в первісній формі.

На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічали ся в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні служили переходом до повістєвої, романтичної літератури — досить розвиненої на візантійськім ґрунті, де сходились традиції старого геленістичного роману з новішими течіями індійськими й арабськими. Се, очевидно, найбільш інтересна для нас галузь старої перекладеної письменности, з огляду на її впливи на оригінальну повістєву і поетичну словесність. Але вона розмірно слабо представлена в нашій писаній традиції, бо не стрічала прихильних відносин з боку церковників — хіба що вмiла приодягнути свої твори плащем морально-дидактичного поучення. Так напр. було з християнською перерібкою буддійської повісти про відреченне від

світа Сіддарті - Будди, переміненої в побожний християнський роман про царевича Йосафата, незвичайно популярний у всіх християнських літературах. Для творів і тем не замаскованих такою християнською покривкою, шанси сильнішого і ширшого розповсюдження, поза контролею духовенства, давала традиція устна, котрою подібні — а часом навіть ті ж самі теми передавалися в різних варіантах дуже широко. Але і писані редакції їх, розуміть ся, мають величезний історично-літературний інтерес, і далші розсліди над кругом писаної повістєвої літератури, яка оберталась у нас в сій добі, пожадані дуже.

Рукописів старших від XIV—XV вв. сих писань досі не звісно. Я підношу сей цікавий факт — який дуже яскраво відбиває від соток рукописів церковного і релігійно-морального змісту: він дуже характеризує нашу книжність та її долю. На підставі пізніших кодексів, та різних вказівок, викомбінується лише приблизно круг повістєвої літератури, яка обертала ся перед семи віками. З значною правдоподібністю можна приймати існування в нашій добі перекладів отсих повістєвих творів:

Александрія, перерібка псевдо-Калістенового романа, що оповідав фантастичну історію Олександра Великого (він представляє ся тут сином єгипетського царя, що втік до Македонії і разом з Арістотелем став потім педагогом Олександра). По смерті батька Олександр підбиває не тільки Грецію, а й Рим, на сході воює з ріжними чудами: песиголовцями, велетнами, пігмеями, велетенськими комахами і т. д., перебуває ріжні дивні пригоди, і вмирає в Вавилоні, згідно з провіщуванням пророка Єремії. На сю основу в ріжних редакціях нанизувались ріжні фантастично героїчні теми, як свого часу на історії Геракла або Одісея. Одна версія сеї повісти без сумніву була звісна у нас вже в XIII в., включена в склад хроніки Малялі, в збірнику 1262 р. Її звуть тому першою, або також болгарською редакцією — мовляв переложеною в Болгарії і відти перенесеною до нас, але се болгарське походження її не певне¹⁾. В кождім разі на нашім українськім, чи ширше — східньо-словянськім ґрунті ся перша редакція Александрії підпала ріжним змінам і доповненням: сюди були включені ріжні відомости з Малялі й Амартоля, з „Елінського літописця“ і „Пролога“, з повісти про Індійське

¹⁾ Про се була спеціальна розвідка проф. Лаврова в харківськім збірнику „Почесть“, 1908, — він доводив болгарське походження перекладу його ортографією і акцентуацією, але Соболевский в цитованій низше студії вважає сі докази нестійними й обстоює „руське“ походження перекладу.

царство, з подорожей монахів до Макарія римського і Зосими до рахманів (див. низше), з откровенія Методія Патарського про нечисті народи Гог і Магор, загнані Олександром на кінець землі, звідки вони зявлять ся при кінці світа, і т. д. Так зявилась ширша редакція Александрії, включена в Хронографи.

Але в сім часі зявилась вже нова редакція, більш християнізована і перероблена в дусі середньовічних лицарських понять. Приймають, що в XIII або на поч. XIV в. вона була переведена на сербську мову, деь в західніх сербських землях — Босні чи Дальмації, і в сім сербським перекладі скоро стала звісна й у нас, зробилась ще більш популярною і любленою, ніж редакція старша і дала привід до нових перерібок і компіляцій, які відіграли чималу ролю в нашім культурнім житю.

Меньш популярна і впливова була „Троянська історія“, котра вела свій початок ніби від Діктиса і Дареса Фрігійця, учасників Троянської війни. Її зміст далеко біднійший і сухіший і не давав уяві читача так багато як Александрія. На східньо-словянським ґрунті вона констатуєть ся доволі пізно, в виді „Притчи о кралехъ“, включеної в склад хроніки Манасії (рукоп. XIV в.). Мова „притчи“ одначе цілком відріжняєть ся від мови перекладу Манасії і се показує, що вона мусіла зявитись окремо, ранійше ніж в XIV в. Латино-романські елементи її мови дають привід здогадуватись, що прийшла вона звідти ж що й сербська Александрія.

„Девгенієво діяніє“, візантійський героїчний епос на тлі візантійсько-арабської боротьби X в. (герой його Дігеній Акріт, син Араба і Грекині — тому названий „Дігенієм“, чоловіком подвійного походження). Він був звісний у нас в двох редакціях: старшій — коротшій, і довшій — принесеній пізнійше.

Повість про Індійське царство — оден з варіантів західньо-європейських повістей про царство пресвітера Іоана, перероблених з грецького ориґіналу, що сю повість представляв в формі листу до імп. Мануїла († 1180). Припускають, що до нас він прийшов в сербським перекладі з латинського, більш меньше тоді ж і звідти ж що сербська редакція Александрії, в склад котрої потім ся повість про Індійське царство і ввійшла.

Слово о премудрім Акірі — візантійський первовзір арабської казки про царя Сенхаріба з Тисяча одної ночі; грецького ориґіналу досі не викрито, і в східньо-словянських рукописах сеї повісти нема старшої від XV в. Але вона була дуже по-

пулярна, правдоподібно вже перед тим. Особливо подобались афоризми Акіра — вони стрічають ся і в окремих копіях.

„Стефаніт і Іхнілат“, візантійська перерібка індійського циклу звіринних байок, котрих героями виступають два шакали, „Ширий“ і „Лукавий“, що інтригують у царя-льва; візантійська редакція була зроблена на основі арабського перекладу (переложеного з затраченого перського, пехлевійського тексту), приблизно в XI в., і правдоподібно скоро стала звісна й у нас, хоч копії маємо тільки пізнійші.

„Варлаам і Йосафат“, згаданий моралістичний роман на тлі життя Будди, зложений з цілої серії дидактичних притч, що доводять марність людського життя й його утїх. Походження його дуже неясне; довго його автором уважали Івана Дамаскіна. Новіші дослідники кладуть сю християнську перерібку історії Будди на VII в., але поширюватись в візантійським світі вона почала не раніше XI в., як думають, і мабуть не раніше XII в. стала звісна і популярна у нас. Звісна „Повість кь Василію игумену печерському“, що надписуєть ся іменем Кирила Туровського і у всякім разі належить до 80-х років XII в., оброблює одну з Варлаамових притч, одначе з значними відмінами против грецького тексту і словянського перекладу.

Дванадцять слів царя Шахаіші, розтолковані Мамером Фільсофом (про сьогосвітну неправду) — повість правдоподібно перейнята з перського джерела, як показує само імя царя (цікаві паралелі є в осетинських оповіданнях про богатирів-нартів). Найстарша рукопись XV в., але архаїчні прикмети мови вказують на старший, руський переклад.

Посереднім огнивом між сими повістями і побожними легендами і життями були т. зв. апокрифічні повісти і поеми, себто твори, які свобідно обробляли різні біблійні теми, не в'язучись канонічною традицією. Поруч невеликих розмірами заміток, які являлись тільки гльосами до біблійних текстів, були тут більші, самостійні твори, як книга Адама, книга Еноха, слово Методія патарського про початок і кінець світу, откровеніє Авраама, Заповіти XII патріархів, видінне Ісаї, Протоевангеліє Якова, Євангеліє Томи, Книга рождества діви Марії, Нікодимове євангеліє, видінне ап. Павла, подоріж св. Агапія до раю, подоріж трьох монахів до Макарія римського, Хожденіє Зосими до рахманів, житіє і хожденіє св. отця Нифонта, житіє Андрія Юродивого, житіє св. Теодори — повість про воздушні митарства, і такі иньші поетичні й фантастичні твори, дуже слабо звязані з канонічною

традицією. Вони визначались нераз багатим змістом, яскравими поетичними образами, що сильно вражали уяву і чуť, і мали великий вплив на творчість літературну і письменство та глибоко врзали ся в устну традицію. На жаль одначе історія переходу сих творів до нас незвичайно мало звісна. Чимало апокрифічних елементів переходило в згаданих вище історичних компіляціях. Великий вплив на поширенне апокрифічних мотивів мав Паломник ігумена Данила до Святої Землі, поч. XII в., який переказує ті апокрифічні оповідання, що обертали ся в устній традиції, в звязку з ріжними памятками і місцями, усвяченими біблійною й євангельською історією. Він zarazом ілюструє нам взагалі той процес популяризації апокрифічних мотивів устною дорогою, для котрої паломники і всякі „каліки перехожі“ були особливо підходяжими посередниками.

З тих апокрифічних творів в рукописнім запасі маємо з XI в. уривок з апокрифічних „Діянъ ап. Павла і св. Теклі“; до XII—XIII вв. зачисляють ся такі апокрифічні повісти: смерть Авраама, Ісаїно видінне, Протоєвангеліє Якова, посланіє Пілата до Риму, повість про чудо Афродитіяна в Перській землі, хожденіє Богородиці по мукам, подорож св. Агапія до раю. Розуміть ся, се маленька частинка того, що дійсно оберталось у нас в тих віках. Для апокрифів старозавітних головним розсадником стала Палея Толкова, де їх число з кожною редакцією все збільшалось.

На жаль студії сього матеріялу, розпочаті Тихонравовим і Порфїревим в в.-руській літературі, Ягічем і Новаковичем в сербській, Сумцовим і Франком в нашій, останніми часами якось ослабли. Новий корпус апокрифів, піднятий перед війною петербурською академією, ще не вийшов; заповідаєть ся перший випуск під редакцією Яцімірського.

Такий, в головних рисах, був літературний скарб, отриманий нашою церквою і нашим громадянством в старій добі. Велика частина його мусіла прийти в готових перекладах, які зібрали ся в X в. в Болгарії, завдяки працям болгарської й моравської місії і потім — роботі місцевих болгарських письменників і книжників, доби царя Симеона і його наступників. З упадком болгарської держави і культурного житя з кінцем X і в першій пол. XI в., ся перекладна робота продовжувалась, в XI—XIII вв., в ріжних культурних осередках силами не тільки полуднево-словянських, але й східньо-словянських книжників, які там пробували. Як такі центри в нашій традиції виступають особливо манастирі Царгорода і Святої Гори (Атоса). В них уже з XI в.

пробувало багато ченців і палігримів з України й інших східно-словянських країв, були вже „свої“ монастирі, в яких більш менш систематично велась робота над перекладанням різних писань з грецького і справлянням старших, недокладних перекладів по грецьким оригіналам.

Але така ж робота велась і на Україні, як показують різні принагідні звістки (крім цитованого літописного оповідання про Ярослава — напр. згадка про замовляння Святоші, вище на с. 28, збірники Святослава, Володимира Васильковича й под.). Такі звістки одначе доволі рідкі й випадкові, тому пробувано на підставі мови визначити те, що було переложено в східно-словянських землях, від того, що було перенесено з земель полуднево-словянських. Але тут перед усім робить труднощі спільність книжної мови — яка і на нашім ґрунті довго пильнує можливо приподоблятися принесеним з Болгарії взірцям і в мові і навіть в правописи. По друге — не завсіди можна розрізнити переклади на ново зроблені у нас від тих, які були пізніше виправлені нашими книжниками. В кождім разі се справа дуже цікава, і варто приложити старань до того, щоб вислідити докладнійше, як доповнялась роботою місцевих книжників перекладна письменність візантійська, з додатком більш або більш оригінальних болгарських писань принесена до нас з Болгарії, і по можности вислідити, що з того робилось як раз у нас, на полудні¹⁾.

Що приходило з заходу дорогою писаної традиції, на се мало зважалося досі. Підчеркувалося релігійне відчуженне від католицького світа, диктоване церквою, і приймалося за факт, що таке відчуженне було. При тім одначе не досить зважувалося, по перше — що ся ідея виключности і негативного відно-

¹⁾ Соболевский в спеціальній праці на підставі лексичного словарного матеріалу, такі твори признав перекладеними „на Руси“ (не розрізняючи нашої української Руси від північних країв): Житие Андрія Юродивого, Пандекти Никона, Студійська Устава, Христ. Топографія Козьми Індикоплова, Історія Йосифа Флявія, Александрія І редакції, толкування Никити Іраклійського на Григорія Богослова, Пчола, чуда св. Миколая, слово на перенесенне його мощей, Житие Стефана сурожського, поучення Федора студійського і житие його ж, повість про будову св. Софії Царгородської, Фізіолог другої редакції, послание Петра антіохійського про опрісноки, книга Естер (Есвирь), Исход Мойсеїв (апокриф), Соломон і Китоврас і Соломонові суди, житие Макарія Римлянина, повість про Акіра, Девгенієве діяніе, повість про іверську царицю Дінару, повість про царя Адаріана, повість про сні Шахаші, Пролог (сінаксар) і ряд окремих житий і чуд, повість про царя Авгаря і нерукотворний образ, слова Менаандра, толкування чина св. Василія, й інші — більш гіпотетичні.

шення до західного, католицького світу проповідувалась головно зайдами-Греками, вищою єрархією і грецькими полемістами (ні одного полемічного противу-католицького твору в сій добі властиво не можна з певністю признати твором тубильця, Русина). По друге — що в самих сих полемічних творах можна знайти недвозначні вказівки на те, що громадянство не приймало сеї релігійної виключности, зістаючись при тім погляді, що „сію вѣру и ону Богъ далъ“ — як йому дорікає в своїй науці Теодосий (правдоподібно, не Теодосий Печерський, а Теодосий Грек, згаданий вище). І в цілім ряді памяток, дійсно, документуєть ся таке трактуванне західного католицтва, як христіянства перед усім: в Хожденії Данила, в легенді про третій хрестоносній похід, що читаєть ся в Київській літописи, в легенді про св. Кінгу в Галицькій літописи, і т. д. Відчуженне прийшло значно пізнійше — як наслідок довговікової боротьби Західньої України на жите і смерть з польським і католицьким натиском. В сій же, староруській добі стоїть питання не про відчуженне, а про круг стичностей і можливостей запозичення.

Ак. Соболевский останніми часами більше ніж хто иньший присвятив уваги західнім текстам в староруській письменности. На підставі лексикальних прикмет він згрупував кілька памяток, де поруч елементів кирило-методіївської термінології виступають виразно елементи західньо-словянські й явні сліди латинських оригіналів, — які отже походять з „країв, де стрілись впливи грецькі і латинські, мова церковно-словянська і західньо-словянська, де церковно-словянська мова як мова церкви і літератури була добре звісна і поруч з кирило-методіївською христіянською термінологією була якась сильна“. Се переклад „бесід на євангеліє“ папи Григорія Великого, відомий м. ин. в пергаменній копії XIII в., списаній десь в західній Україні („юго-зап. Россії“, кажучи термінологією Соболевского), молитви болящим, що читають ся в багатьох рукописах разом з сими бесідами, Никодимове євангеліє, легенда про св. Вацлава, деякі житія¹⁾ і уривки перекладу латинського служебника, писаного глаголицькими буквами (т. зв. „київські уривки“). Ріжні міркування, які впливають з спільних прикмет сих памяток, привели автора до виводу, що вони були переложені при кінці X або в першій половині XI в., в Чехії, де ще тоді, одиноко з за-

¹⁾ Аполінарія Равенського, папи Стефана I, Анастасії Римлянки „дотво-роїзбавниці“ і Хризогона — в Извѣстіях отд. рус. языка за 1903 і 1905 pp.

хідньо-словянських країв, продовжувались кирило-методіївські традиції. До ранійшої, кирило-методіївської доби може належати переклад т. зв. Римського Патерика, або Діалюга папи Григорія Вел., і епітеміїник („Заповѣдь св. отец“), що слідує за старим Номоканоном (Іоана Схолястика) методіївської доби, і по гадці деяких дослідників являєть ся перекладом латинського пенітенціяла¹). Сі памятки перейшли на Русь, очевидно, через Болгарію, тим часом як переклади кінця X, першої пол. XI в. і пізнійші мусіли мандрувати до нас вже мабуть безпосередно з заходу.

Я навожу вказівки, як дорогу до розсліду західніх елементів в нашім старім письменстві. Реальні факти вказують не на відчуженне, а на брак у нас якого небудь відчуження від католицького світу. Нагадаю напр. такі писання з пізнішого часу:

служба св. Вацлаву — в новгородській мінеї 1095 р.;

короткі житія Вацлава і Людмілі, як думають — східньо-словянські, в старих прологах;

мученіє св. Вига, західнього походження — в мінеї москов. Успен. собора XII в.;

збірник молитов з іменами спеціально католицьких святих — між ними таких, що посвятились не раніше кінця XI в., найстарша копія тепер в однім з північних монастирів, а списана, по палеографічним прикметам, в Зах. Україні в 2-ій пол. XIII в.;

переклад католицької „мші Матки Божі“, з цікавою мішаниною термінології православної і католицької, по гадці Соболевського — переклад з чешської мови, „старший від XIV віку“.

Спiniaюсь тут, не перечисляючи ріжних перекладів, які можуть належати пізнішому часу („Страсти Христовы“, „Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ“, і т. д.). Се все певно йшло безпосередньо з заходу, від Поляків і Чехів. Але разом з тим, ми бачили й другу течію, що йшла з заходу через західні сербські землі, як думають, в XIII—XIV і пізніших століттях — Александрія серб. редакції, Троянська історія, Повість про Індійське царство.

Помічення в сім напрямі досі роблено тільки принагідно. Дальші студії без сумніву значно поширять категорію сих західніх впливів в нашім старім письменстві. Але переважна роля зістанеть ся, очевидно, таки за впливами візантійськими.

---

¹) Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древне-рус. права, 1888. Vondrak, Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, 1904. Соболевскій, Матеріали и изслѣдованія чл. IV.

Оригінальне письменство XI/XII вв.

Поділ матеріалу. Від огляду письменности перекладної переходячи до оригінальної, перед усім мусимо зазначити, по перше — що оригінальність сеї літератури часто не дуже велика. Її твори часто дають не більше як приложенне до місцевих умов ходячих формул і фраз, даних святим письмом чи свято-отецькою літературою. Часом наші ніби-то оригінальні писання являють ся переріркою, парафразом візантійських або болгарських творів, так що нелегко буває потягнути границю між таким „оригінальним“ писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашім ґрунті ріжним перерібкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам). І тому що докладнійшої аналізи над більшістю писань не переведено, переважна більшість сеї оригінальної літератури все зістаєть ся „під підозріннем“ — під можливістю бути признаною за перерібку тільки, більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів, чи їх компіляцію, комбінацію й т. иньше.

По друге, величезна більшість сього оригінального письменства має дуже мало претенсій на літературність — не багато більше часом, як й ті памятки діловодства і законодавства, про котрі була мова вище. Такі напр. ріжні релігійно-моральні поучення, більш-менше випадково записані і заховані, такі ж послання, або сказання, зложені без літературних претенсій, з одиноким бажанням задержати в памяти якийсь важний з церковно-релігійного становища факт.

Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завсіди докладно), иньші розплили ся в морі анонімного письменства, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відріжнити від анальогічних перекладних, перероблених або принесених з Болгарії писань. Студії в сім напрямі, над сею анонімною та псевдо-епіграфічною літературою досі були ведені дуже слабо, принагідно і несистематично. Від часу до часу виловлювалось на виривки одно — друге — третє слово, в котрих добачали більш або менш виразні подібности до манери того чи иньшого письменника, до тої чи иньшої місцевости або часу, але не було серйозних проб перевести систематизацію сього матеріалу, досі не то що не виданого, але й не перечитаного, не аналізованого. Через те обертаємось в доволі невеликім числі творів, котрих авторство

донесла нам традиція, або аналіз змісту чи форми виявив скільки небудь ясно їх приналежність певній добі, певній країні, або хоч загально — нашому письменству старої доби.

Ся маса неясностей, звязаних з приналежністю захованих писань, безмірно утруднює їх угрупованне відповідно їх хронологічній добі і географічному, краєвому походженню. Приблизно пять століть часу, що охоплює понятє нашої старої доби, на всім протягу нашої території, та ще з поза-крайовими філіяціями сеї літературної школи, — се море доволі великоє і пространноє, котре було б в великій мірі бажано поділити на менші хронологічні і географічні ціклі, замість того „київського періоду староруської літератури“, яким означувано в суміш те, що більш або менш певно, або хочби тільки правдоподобно можна було зачислити до перед-татарських часів. Одначе на сім пункті зазначилось чимале розходженне.

В нашій науковій літературі вияснялось все докладніше, що татарське лихоліте не перервало українського житя в його цілому, — не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувала ся в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз з тим, як став відживати Київ.

Науковий курс таким чином у нас ішов на знижку того татарського бар'єра, котрим відрізувано „київську добу“ від після-татарських часів. В наукових же велико-руських кругах пішов курс так би сказати на розклад київської доби. Київську добу, в її другій половині, уже XII в., стали розкладати на ряд місцевих літератур: київській літературі признавалась загальніша, всеруська роля тільки для XI в., в XII вона вже має тільки місцеве значінне і поруч неї являєть ся література чернігівська, турівська, галицько-волинська, смоленська, новгородська, суздальська, і т. д.¹⁾

¹⁾ Так викладає історію старої літератури Келтуяла. „Идейно-литературное творчество въ Киевской области съ середины XII в. продолжалось. Но оно уже не имѣло общерусскаго значенія“. „Образованіе въ половинѣ XII в. мѣстныхъ общественно-политическихъ центровъ повело къ возникновенію мѣстныхъ аристократическихъ литературъ. Послѣднія возникли и развивались подъ вліяніемъ литературы киевской, но онѣ имѣли и свои особенности. Изъ этихъ литературъ до насъ дошли только нѣкоторыя произведенія слѣдующихъ областей: 1) Новгородской, 2) Смоленской, 3) Туровской, 4) Черниговской, 5) Киевской, 6) Ростово-Суздальской, и 7) Галицко-волинской“ (2 вид. с. 680 і 724).

Генетично се впливає з тез ак. Істріна, які він виставив з початку в своїй рецензії курсу проф. Владимирова, а потім ширше розвинув в статях „Изъ области древне-русской литературы“ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1903—

З другої сторони, знайшла прихильників гадка ак. Істріна, який з поч. 1900-х рр. виступив на прою против українських учених, в особі особливо пок. Франка, за їх тенденцію, мовляв, горнути все під українське письменство і занадто вивисшати ролю Київа. Їм на перекір почав він коштом українських центрів будувати „суздальсько-володимирську“ літературу XIII в., загортаючи туди все чим небудь, хоч з далека і припадково, причеплене до північних центрів, або не привязане занадто вже ясно і недвозначно до центрів українських. А при тим став доводити висіть сеї суздальської літератури в порівнянню з київською XI—XII вв. що до „роботи мисли“, ідейности, живого звязку з житєм, політичної і національної свідомости. На його погляд, „перша епоха“ (кінчаючи XII віком) була „напрямую космополітичного“, її література „безідейна“ — „коли не будемо штучно добачати ідею в тим, що християнська наука виявляєть ся в староруських памятках в чистій формі“; „в розвитку ідеї сей період нічого не дав“, і т. д.

Се було висловлено дуже різко і зробило неприємне вражінне. Выглядало так, що київська література, яка попередніми поколіннями істориків і істориків літератури однодушно вважалась незрівняно багатшою, яскравійшою, культурнійшою в порівнянню з пізнійшою північною¹⁾, — поки вона вважалась інте-

1905). Він опротестував термін „київської літератури“, і писав: „Ее можно назвать и киевской, но только въ томъ смыслѣ, если будемъ имѣть въ виду, что Кіевъ является наиболѣ крупнымъ центромъ просвѣщенія и литературы. Но при этомъ нельзя забывать, что наряду Кіевомъ существовали и другіе центры, какъ напримѣръ: Смоленскъ, Новгородъ, Черниговъ, Галичъ. Кіевъ не объединялъ всей литературы до XIII вѣка; поэтому, если ее и будемъ называть киевской, то только потому, что Кіевъ являлся центромъ просвѣщенія. Но въ большинствѣ случаевъ нельзя сказать, гдѣ именно появился памятникъ; не вполне также ясно, въ чемъ состояла киевская литература, въ переводахъ ли, перепискѣ, компиляцияхъ, или въ самостоятельномъ составленіи новыхъ произведеній“.

¹⁾ Так напр. пок. Владиміров писав кілька літ перед тим в своїм курсі „Древняя русская литература киевскаго періода XI—XIII вѣковъ“ (1900): „Нельзя не отдать предпочтенія древнему Кіеву въ его первыхъ шагахъ на пути блестящаго литературного развитія передъ всей послѣдующей древнерусской литературой, въ которой не повторились ни Начальная Лѣтопись, ни Печерскій Патерикъ, ни Слово о полку Ігоревѣ. Почему? близкое ли живое общеніе съ самостоятельнымъ царствомъ — Византіей было причиной этого блестящаго развитія древнѣйшей русской литературы, или особенное благоприятное положеніе русскихъ писателей, ихъ любовь къ литературѣ, ихъ развитіе и вниманіе современнаго имъ русскаго общества, — вотъ вопросы, отвѣтитъ на которые можно] только путемъ сравнительнаго широкаго изученія собственно древнерусской литературы въ ея разнообразныхъ отношеніяхъ“.

гральною частиною руского, себто московского добра, тепер для декого стратила всі свої чесноти, коли на нього заявили претенсії „Малороси“. Ідеї ак. Істріна знаходили авторитетних прихильників і входили в науковий і шкільний оборот. Так напр. московський професор Сперанскій в своїх лекціях („Исторія древней русской литературы“, 1914), згадавши про полеміку Істріна з „тенденціозними висновками“ пок. Франка, вповні приймає висновки Істріна, відтинає від „київського періоду“ не тільки Моленіє Данила та проповіді Серапіона, але й „Патерик“, „Пчолу“, „Толкову Палею“ і т. д., і починає ними просто таки „період московський“, вважаючи мало раціональною назву „володимиро-суздальського“. Кінець XII, весь XIII і початки XIV в. для нього „період переходовий“ між сими двома періодами — „київським“ і „московським“: позбавлений власної фізіономії, він розвиває київську літературу, „але здебільшого вже не на київським ґрунті“.

Супроти таких поглядів, представлених нераз дуже заслуженими і шановними іменами (ак. Істрін нині стоїть на чолі відділу руского язика і словесности петербурської академії, котрий здавна став найвищим авторитетом в питаннях старої словесности), я вважаю потрібним зазначити своє принципіальне становище в сім питанню.

Розуміть ся, нічого не можна мати против того, коли для

Ще більш ясно і рішучо ставив справу пок. Ол. Н. Пипін. В своїм курсі (1898) він писав: „Древній періодъ есть время преобладающаго значенія Южной Руси; но въ послѣднее время поставленъ былъ и еще составляетъ предметъ споровъ вопросъ: какое именно племя представляла эта Южная Русь“. І розповівши суперечку про те, чи єсть безпосереднє преемство між Україною XVI—XVII в. і старою Київською Русю, освітивши і політичну сторону питання — трактування нового українського руху як чогось нового, надуманого, нанесеного, а не звязаного з історичною традицією, він казав: „Такимъ образомъ еще въ древнемъ періодѣ надо предположить не одинъ этнографическій типъ. Собственно говоря, ихъ было нѣсколько: кромѣ южнаго кievскаго, сѣверный новгородскій, западный — бѣлорусскій, и сѣверо-восточный — великорусскій. Главнымъ дѣйствителемъ и во внѣшней исторіи и въ образованности былъ южный Кіевъ.“

„Но какъ бы мы ни понимали отношенія древнихъ земельныхъ народностей и степень ихъ участія въ развитіи древне-русской цивилизаціи, на какомъ бы языкѣ не говорили въ старомъ Кіевѣ, домонгольскій періодъ вообще носитъ иной характеръ, чѣмъ послѣдующіе вѣка — характеръ свободной непосредственности и свѣжаго проявленія силъ: въ исторической жизни народа это была пора смѣлыхъ подвиговъ, широкаго распространенія народной области; въ дѣлѣ образованія пора живой восприимчивости, инстинктовъ просвѣщенія, оригинальныхъ начатковъ литературы и поетическаго творчества“ (І с. 140 і 155).

висвітлення еволюції московської культури чи літератури історики включатимуть в свій розгляд ту чи иньшу пам'ятку українського походження. Так само і українським історикам ніхто не заперечить права включати в свій розгляд еволюції української літератури пам'ятки, які територіяльно звязані з якимись великоруськими чи новгородськими місцями, але відбивають на собі напрями, ідеї, форми й культурні засоби Київa, і потрібні, за браком иньшого матеріялу, для доповнення і вияснення образу київської літератури і культури.

Але для сього нема потреби, в супереч реальним даним, записувати до московського інвентаря пам'яток не-московських, відмовляючи до них права їх близшим спадкоємцям, ані витискати *made in Ukraine* на тім, що близше і безпосереднійше звязане з Новгородом чи Суздалем. Зовсім кепською прислугою для науки, культури й людської солідарности було б таке викривлювання історичних перспектив, котре б мало *per fas et nefas* доказати „общерусскість“ (велико)-русскої літератури і вилімінувати тінь „малоросийських“ претенсій на яку небудь участь в історичнім розвою східньо-словянської літератури і культури, і тим поперти тези про нововидуманість і безвиглядність нового українського руху.

Але йти сими слідами і перегинати в другий бік палицю, загнену росийськими Погодинцями, не буде в інтересах і нашої культури; краще буде випростувати справу по можности рівно, користаючи з науки і остороги даної помилками росийських дослідників, а не йти їх слідами.

Ми можемо признати їх улюблену тезу про „общерусский“ характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розвіту, який приблизно обіймає століте до смерти „Мстислава Великого“, останнього дійсного представника київської гегемонії. Ся доба була общерусскою — але в тім значінню, що вся Русь в широкім розумінню слова, — вся східня Европа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центра, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він „космополітичний“ тоді був, скільки б там не було приходнів, з яких би земель не прибували ті „жаждущії научення“, які постригались в київських монастирях, вчили ся у київських „дідаascalів“, вступали до клиру св. Софії чи св. Богородиці, і т. д.

„Общороси“ все ще пробують виїздити на пережитках Погодінської теорії, в її лагіднійшій варіанті, даним Ягічем

і Шахматовим після нашої полеміки з „великоросизмом Полян“ Соболевського — що мовляв Правобіче було залюднене полудневим племенем, але за Дніпром, в Сіверщині, сиділи „середне-Руси“, предки Великоросів, і Київ, як пограничний город, подібно як Москва, що лежала на межі середньо-руського і північно-руського розселення, був городом без етнічної фізіономії, і не мав не тільки „малоруського“, а навіть і „южно-руського“ характеру, — тому його культура була тільки „общерусска“, а не „южнорусска“. Але великоросійство Сіверян так само не може нічим бути доведене, як і великоросійство Полян, і всі балачки про общеросійство Київа здебільшого являють ся останком старого великоруського всеросійства¹). Не буду повторювати писаного на сю тему і мною й иньшими істориками та лінгвістами, се справа ясна і для всіх хто нею інтересувався, являєть ся вже безповоротно перейденою. Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або „южноруська“, як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенню до старших часів. Відтинати ж її від пізнійшої галицько-волинської і новішої кївсько-галицької літератури, а пришивати, під назвою „общеруської“ знов таки до „русської“ — великоруської, се завсіди зістанеть ся операцією не науковою і науковим інтересам противною.

По сих загальних замітках я обґрунтую свій поділ матеріялу староруської доби, маючи на увазі головні моменти в розвою українського жита: історії старої словесности як вияву соціального і культурного процесу України.

Століте XI/XII — се період першого розцвіту кївської культури. Перед ним лежало століте інтензивної культурної роботи, яка приготувала сю добу розцвіту. Бо з розцвіту ніщо не починаєть ся. Вище ми навели міркування про те, що християнізація і письменство мусіли початись у нас значно ранійше. Той факт, що найстаршою скільки небудь хронологізованою памяtkою нашої літератури являєть ся слово „О законі і благодати“, твір високої літературної вартости, а при тім органічно звязаний з житем, з традицією, який панує над нею, перейнятий гордою свідомістю своєї високої гідности і вартости, — сам по собі вже проречисто свідчить про інтензивну попередню культурну працю. Поруч нього, як такий же культурний документ треба поставити старшу редакцію Руської Правди (17 параграфів), яка по всякій

¹) Див. мій перегляд зього питання в статі „Спірні питання староруської етнографії“ (Стаття по славяновѣденію, петерб. Академії Наук, I, 1904).

правдоподібності являєть ся кодифікацією права перед-Ярославового і дає вислів еволюції державного ладу попередньої доби¹⁾).

Нарешті щось конкретне, якась Володимирова хартія ново-організованої руській церкві може лежати і в основі церковної устави Володимира. Її грубий анахронізм, який відстрашував від неї істориків, — те що вона мішає охрещенне Руси за Володимира з першим охрещенням за часів Фотія (въспріялъ естъ святоє крещеніє отъ грецьскаго царя и отъ Фотія патріарха царьгородьскаго — каже в ній Володимир), вказує тільки на недокладність тої редакції, котру ми маємо. Може навіть бути, що в основнім тексті була тут якась згадка про Фотієве хрещенне Руси і фундацію київської місії, тільки постилізована нещасливо²⁾).

Таким чином в історії нашого письменства ми повинні припустити приготовчу стадію — тільки що досі не можемо ще вказати зовсім певних памяток не тільки літератури, але навіть письменности з сеї до Ярославової стадії. З найбільшою правдоподібністю можемо зарахувати сюди власне оту найстаршу „Руську Правду“; дуже правдоподібно, що й словянські тексти умов з Греками 911—972 походять з X віку, а не були перекладені з грецьких оригіналів в XI-ім. Та не виключено, що близші палеографічні спостереження викриють щось старше і серед недатованих рукописей, які нині зачисляють ся до XI віку часом тільки тому, що сей вік здаєть ся найстаршим віком взагалі. І серед анонімної літератури, котру досі не вважали теж можливим датувати раніше як XI—XII віками, докладніша аналіза може ще вкаже дещо старше, — або нові рукописні та язикові студії щось дадуть в сім напрямі, подібно як вказали недавно (вище, с. 48) групу занесених на Русь старих західніх памяток.

По сій приготовчій, перед Ярославівій добі іде столітє представлене іменами Іларіона, Якова, Теодсія, Нестора, Мономаха і вінчане великою київською літописною збіркою, закінченою в другім десятиліттю XII в. Я назвав його добою першого київського розцвіту. Рахувати його можна від 1020-х рр., коли в Київі запанував Ярослав, замиривши ся з Мстиславом, або від Ярославового самодержавства 1030 рр. до смерти Мстислава Вел.

За періодом першого розцвіту наступає те, що можна назвати золотим віком староруської творчости — який обіймає теж приблизно столітє, від 1130-х рр. до монгольської руїни. Се період політичного упадку Київа, економічного занепаду Подні-

¹⁾ Про се в мойй рецензії Геца, *Das russische Recht* (1910), Україна, 1914.

²⁾ Перегляд питання в III томі Історії с. 285.

проя, кольонізаційного відливу людности на захід і північ. Але як то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розцвіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які вповні проявляють себе аж пізніше, по тім як та економічно-політична база вже ослабла цілком. Се століте зазначене такими творами, як Слово о полку Ігоревім, проповіді Кирила Турівського, повісти про київські усобиці XII в., печерські повісти, — в сумі се дає право назвати се століте золотим віком старої літературної творчости, котрої центром все ще зостав ся Київ, а ареною Полуднева Русь, Україна.

Експанзія культурна і літературна в сім часі на стільки розвинулась, що в ріжних землях виростають свої культурні центри, в котрих працюють виученики київської школи, збирають наоколо себе книжних людей, ведуть більш менш самостійну роботу по київським взірцям, продовжуючи, поширюючи, поглиблюючи сю літературну, письменну працю, почату в Києві. Говорити на сій підставі про „турівську“ чи „смоленську“ літературу, як се робить дехто, — розумієть ся буде великим перебільшенням. Так само як великоруську літературу XIX—XX вв. не можна дробити на літературу петербурьську, московську, рязанську, а українську на київську, полтавську, катеринославську, і т. д., не годить ся се робити і для XII/XIII в.

Правда, сеї літератури не можна вже так рішучо об'єднувати під одною назвою київської літератури, як се робимо для попереднього, XI/XII столітя: Київ уже не концентрує так повно і абсолютно літературної східньо-слов'янської творчости, як перед тим. Географічно вона більш розпорошена, потрохи звязуєть ся з місцевим житем, його інтересами і тенденціями, емансіпуєть ся від політичних інтересів київських і затрачує спеціально київський пункт погляду. Найскорше се дієть ся в Новгороді, одвічним контра пункті Києва. Його і для попереднього часу треба б уважати в значній мірі самостійним культурним центром; але в сфері літературної творчости він проявляє себе мало: як ми маємо звідти багато копій, так мало маємо відти літературних творів¹⁾. Потім політично сепаруєть ся Суздаль-Володимир,

¹⁾ До річи буде завважити те, що підчеркнено в наведеній цитаті Пипіна — що Новгород як центр треба відділяти від великоруського, суздальсько-володимирсько-московського центра. Новгород репрезентував, можна сказати, четверту східньо-слов'янську народність, поруч теперішніх Великоросів, Білорусів і Українців. Москва знищила її, і вона згинула властиво без спадкоємців, коли не рахувати північно-великоруських діалектів.

і культурне, книжне жите там наростає, — але в творчості сей новий центр проявляє себе також поволі. Місцева письменська праця зістаєть ся філіяцією київського центра, і Київ все таки далі панує на протягу всього сього століття над сими всіми місцевими розгалуженнями, над усею сею експансією творчости, давнійше скупленої в Києві. Се однаково треба сказати і про місцеві центри українські й иньші східньо-європейські.

Зміст і інтенсивність тодішнього українського літературного жита ми не можемо вповні оцінити, не беручи в рахубу сих його розгалужень, і мусимо, щоб виробити собі суд про нього, втягати невідмінно і ті літературні, скільки небудь характеристичні й важні твори, які можуть доповнити чим небудь загальний образ.

В слідуочій галицько-волинській, або татарсько-литовсько-польській добі, що відкриваєть ся монгольським походом 1239 р., політична роля Києва гине цілком, культурна упадає далі.

На північнім сході починає концентрувати культурне жите Москва, — хоч тільки від другої половини XIV віку, а властиво в XV віці тут справді наростає самостійна літературна творчість. Україна ж довго не може сотворити культурного осередку, який узяв би провід усього культурного жита її. Володимир, Галич, Перемишль, Луцьк, Львів — все центри місцевого характеру; тільки в другій половині XVI в. Львів здобуває всеукраїнське значінне, котре слідом перебиває у нього відроджений під козацькою рукою Київ. В Києві весь сей час культурне жите таки не завмирало до решти; воно тліло під попільом руїни бодай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах. Але письменська спадщина всіх сих українських центрів разом незвичайно мала з сеї доби.

В парі з розпорошеннем культурного жита йшло загальне пониженне творчої енергії і сили в письменстві, як у нас, так і на півночі. Великоруська книжна творчість сеї доби теж дуже убога з літературного погляду, але там був, як сказано, центр, який консервував, громадив результати сеї творчости. Були інституції заінтересовані в таким консервованню — була сильна княжа власть, була консолідована єрархія, монастирі, аристократія, і кожний підбирав матеріял цінний для нього коли не по літературности, то по своїм тенденціям. У нас же на Україні прилучались несприятливі політичні, економічні, кольонізаційні, національні обставини. Все ослабло, розбилось, розхиталось; змаліли не тільки засоби, а й енергія, послідовність і витривалість в обсто-

юванню своїх позицій, в громадженню літературного аргументу на їх оборону. Впала і енергія продукції, і енергія консервовання, а більш дбайлива і запопадлива в сім напрямі Північ уже не цінила, не хапала, не консервувала нашого матеріялу. Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша з сих часів — з кінця XIII в. почавши і до першого відродження XVI в. представляєть ся так нужденно. Виглядає вона тепер безконечно гірше, безсумнівно, ніж була в дійсности. Розумієть ся, крім усього иньшого й наукова робота в сім напрямі: вишукування й інвентаризації останків української письменности, велась досі незвичайно слабо. Але і при найбільшій енергії вона вже не буде спроможна реставрувати, а навіть зареєструвати багато затраченого, — навіть за помічу устної традиції, яка заховала і донесла до нас деякі останки, відгомони, висліди духового життя сеї темної доби.

Через те виникає для нас, хоч і з иньших мотивів, той сам примус використовувати для пізнання культурного і письменського руху сих часів, за браком добре датованого, безсумнівно звязаного з українськими центрами матеріялу, також і такий анонімний, непевного походження, а навіть і певно звязаний з иньшими, не нашими центрами матеріял, про який можемо бути переконані, що він відбиває ті літературні та книжні течії й тенденції, які захоплювали собою і Україну, завдяки одноцільности церковної організації перед усім. Не вважаючи на змагання українських земель до єрархічної самостійности, що починають ся з факгичним перенесенням митрополичої резиденції на північ при кінці XIII в., єрархічна лучність, хоч і з перервами, дотягла до початків XV в. Митрополит Кипріян, репрезентант полуднево-словянського відродження, був ще спільним митрополитом, який своїми обїздами удержував в повній лучности північні і полудневі єпархії, і нова хвиля полуднево-словянської відродженої книжности, звязана для нас з іменами Кипріяна і його братанича Цамблака, являєть ся останньою спільною культурною хвилею, яка розтікаєть ся по всій Східній Словянщині, об'єднуючи спільним літературним інтересом, смаком, культурним запасом землі українські, великоруські, білоруські. По сім єрархічна єдність уриваєть ся, культурні й літературні взаємини слабнуть. Московщина, що підбиває собі в тім часі новгородські землі, і такі опозиційно настроєні до московських впливів області, як Тверщина і Рязанщина, іде своєю дорогою; західня, українсько-білоруська Русь — теж своєю. Взаємини і запозичення

стають епізодами, котрі можна використовувати тільки як епізоди. Але перед тим, кінчаючи першою четвертиною XV в., було инакше, і нерозірвана спільність ерархічна дає змогу використовувати всі аналогії культурні і літературні з різних частей сеї ерархічної спільноти.

Отсих циклів будемо триматись в дальшій огляді оригінальної літературної книжної творчости старої доби. Я думаю, що се дасть більшу повноту і прозорість літературній перспективі. Збільшаєть ся за се трудність в огляді памяток, які досі, за браком близших хронологічних вказівок, загально зараховувались до староруської, чи до-монгольської доби. Їх прийдесть ся більш конвенціонально прилучати до котрого небудь з сих циклів — куди котрого близше.

І так перед нами чотири циклі книжної літератури: перед-ярославський, часи' київського розцвіту, золотий вік староруської літератури, і доба галицько-волинська.

Але першого ще не будемо оглядати осібно, через недостачу скільки небудь певного літературного матеріалу і приготовчих студій. При огляді матеріалу часів розцвіту вирине не одно, що кине деяке світло на попереднє. Але почнемо від часів Ярослава.

„О законі і благодати“. Слово „о законѣ и благодати“, як воно звичайно зветь ся для короткости (в оригіналі: О законѣ Мойсеємъ данемъ и о благодати и истинѣ Ісусъ Христомъ бывшимъ — и како законъ отыде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра во вся языки простре ся, и до нашего языка русскаго, — и похвала кагану нашему Володимеру, отъ негоже крещени быхомъ), се наш найранійший літературний твір з ясними слідами часу і місця, який ми маємо. Але в порівнянню з своїми високими прикметами і важним місцем в історії нашої літератури, обслідуваний він досі незвичайно мало і неповно — хоч з ним звязано чимало різних питань. Розмірно пізнó він таки й звернув на себе увагу — перша звістка про сей твір була подана в 1839 р., в рефераті Кубарьова в московськiм історичнiм товариствi; але реферат лишив ся недрукованим, і тільки 1844 р. слово нарешті видано, з того одинокого кодексу синодальної бібліотеки, де воно має закінченнє, котрого бракує в иньших звісних досі копіях.

Видавець, звісний московський професор Горский, тоді ж висловив здогади, по котрим його автором можна вважати митр. Іларіона; сей вивід був прийнятий одними категорично, як зовсім певний, иньшими гіпотетично — що, мовляв, се можливо і навіть

правдоподібно, хоч не може бути доведене цілком рішучо, і на тім більше менше стало діло. Ніхто в новійшій літературі не пробував скільки небудь серйозно заперечити се авторство, і ми для короткості можемо називати автора Іларіоном, хоч і не вважаємо се авторство зовсім певним. Взагалі ніхто не задав собі праці докладнійше вистудіювати сю дорогоцінну пам'ятку. Одинок спеціальна розвідка про неї — се кандидатська робота ак. Жданова (1872), але й вона опублікована була тільки в посмертнім зборі його творів (1904). Текст слова досі не уставлений певно, стиль, джерела, взірці літературні — не проаналізовані докладнійше. Просвічені потомки з нинішніх часів не показали себе вдячнійшими супроти велеліпного ритора XI в., ніж ті любителі книжного почитання, які списуючи, безцеремонно переробляли, покорочували й компіювали його¹⁾ — протягом восьми віків.

Тим часом слово приковує увагу дослідника своїми високими літературними прикметами, і особливо для нас цінне, як одно з найбільш літературних, високо артистичних річей, які взагалі має наше письменство. Невичайно важний се документ і з того становища, що се взагалі найранійший літературний твір, який доховав ся до наших часів сорозмірно в чистій формі (напр. в порівнянні з Повістею Временних Літ, котру дослідники кладуть приблизно на ті ж часи). Нарешті з культурно-історичного погляду се незвичайно важний показчик тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати — першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі. Високо підіймаєть ся він над загальним рівенем після-золотоустівського візантійського риторства — до котрого належить своєю риторичною манерою, так само як і столітем пізнійший Кирило Турівський. Тільки той тісніше зливаєть ся з сими Златоустовими епігонами, замішуєть ся в їх юрбі, мало чим відріжняючись від них, тим часом як автор „Закона і благодати“ могутньо злітає над сим пересічним риторизмом, як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням риторичних засобів — опануванням, а не підпорядкуванням себе ним. Використовуючи ці засоби для теми наскрізь оригінальної, національної — представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни — Русі і звеличання її сучасної сили, блеску, поваги, — він творить річ єдину в своїм роді, яка не по-

¹⁾ Недавно проф. Нікольський видав цікаву перерібку „Закона і благодати“, розширену гльосами — толкуваннями, взятими з толкованого пророчества Ісаї, списаного Упирем Лихим — Сборникъ отд. рус. яз. т. 82.

вторюєть ся більше і зістаєть ся вічним набутком скарбниці не тільки нашої, але і світової.

Пок. Голубінский, що так песимістично оцінював нашу стару освіту взагалі, як знаємо вже, мусів зробити виїмок для Іларіонового покоління власне з огляду на його твір: „Твір або слово Іларіона, славне дійсно заслужено, бо з усіх памяток письменности домонгольської доби по своїм прикметам і вартости його можна порівняти тільки з Словом о полку Ігоревім... се явище таке, що не допустивши в старій Володимиро-Ярославовій Русі існування правдивої освіти, ми його не зможемо й пояснити. Слово Іларіонове найблискучійший ораторський твір, чудова, бездоганна, академічна промова. Кождий же ораторський твір складаєть ся двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібности, а не здобуваєть ся ніяким чином, — і зверхньою формою і обробленнєм, яке осягаєть ся більшою чи меншою знайомістю з ораторською штукаю, що здобуваєть ся научаннєм. Не будемо говорити про внутрішню ораторську вартість Слова, що показує в Іларіоні першорядного прирожденного оратора... але про зверхні прикмети, які не дають ся природою, а здобувають ся наукою і свідчать про більшу або меншу знайомість з нею. З сього боку Слово Іларіона вповні бездоганне. З повною ораторською вправою і зручністю зроблено загальний розклад слова; про повне знанне ораторства як шкільної науки свідчить обробленне всіх деталей; все чудово вироблено, нема нічого зайвого, — і з повним виученим уміннєм ужиті всі зовнішні ораторські ресурси“ (I 584).

Ми авторство Іларіона приймаємо тільки як правдоподібне, а не як певне. Певне тільки, що се твір київський, з часів Ярослава, — правдоподібно не пізнійший сорокових років, писаний під вражіннєм тих фактів, котрі наводять ся на звеличання його героя Ярослава: засновання нового міста, його укріплень і нової катедри в нім, що стало ся з кінцем тридцяти років. Він писаний, як виразно в нім сказано, а не імпровізований. Якоюсь духовною особою, не єпископом — бо про єпископів автор говорить як про вищу від себе категорію. Він являєть ся таким чином показчиком освіти, талантів і настроїв людей сього покоління, — людей місцевих, бо те як автор говорить про Русь, про руський нарід, про його минувшину, не лишає сумніву, що пише се Русин. Він відбиває в собі той піднеслий, самопевний настрій, свідомість доконаних великих діл свого часу — в котрій жили київські верхи останнього десятиліття Ярославової доби: відбудо-

вання Володимирової держави, замирення сеї руської системи, погрому степових хижаків і блискучої переваги над сусіднім словянським світом — над Польщею, заразом — імпазантних поступів мистецтва, письменства, християнізації, культури. Шахматов вказав на деякі інтересні стилістичні подібности твору з літературним матеріалом, який ввійшов до „Повісти временних літ“ (див. низше). Можна піднести певне спорідненне духа й настрою між сим твором і Повістю в її старшій складі, — так як вона писалась до київських замішань і половецьких погромів другої половини столітя.

Отже пригляньмо ся ближше сьому творови, щоб здати собі справу з артистичних методів і засобів словесного майстерства, котрими орудує покоління Іларіона.

Слово, або „повість“, як його зве сам автор, зложена з ряду ціклів, з котрих кождий має свій вступ і закінченне, та творить окрему риторичну цілість, а ідея слова розвиваєть ся при тім строго льогічно, переходячи з ціклю до ціклю, які становлять таким чином не механічно повязані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванню загальної ідеї.

Починаєть ся похвалою Богови, що в славі своїй не забуд людей своїх, але плотю пострадав для їх спасення, — перед тим для приготування давши їм Мойсеїв закон. Викликом: „Хто бо велій яко Богъ нашъ“ автор робить перехід до експозиції, де намічуєть ся теза „писанія сего“ і докладно означаєть ся тема:

„Закон предтеча був і слуга будучому віку, нетлінному житю — бо закон приводив узаконених до благодатного хрещення, хрещенне ж перепускає синів своїх у вічне жите.

„А споминати в сім писанню і пророчі провіщання про Христа, се зайве і на тщесловіє східне,

бо що в иньших книгах писане — і вам відоме, і те тут положити — се дерзости образ і словохотія;

не невідущим бо пишесть ся, але надто насиченним книжною слабости;

не до ворогів божих — іновірних, но самих синів Його, не до сторонніх, але наслідників царства божого.

Тут от бачимо приклади сього ритму, — який автор по троху, обережно, ошадно, вводить в свій виклад. Перед тим у вступі маємо подібну ж ритмічну будову:

къ живущимъ бо на земли челоуѣкомъ въ плоть одѣявъ ся прииде,

къ сущимъ же въ адѣ роспятіємъ и въ гробѣ положеніємъ сниде,

да обои — и живии и мертвіи

познають посьщеніє своє
и божіє прихоженіє
и разумѣють — яко єсть живимъ и мертвымъ
крѣпокъ и силенъ — Богъ.

„Отже про закон Мойсеєм даний, і благодать і истину Ісус Христом бувші повість ся єсть“ —

переходить від вступу до теми автор, і ставить близшу тезу:

прежде законъ — потомъ благодати,
прежде сѣнь — потомъ истина.

Вказує „образ того“: „рабочная Агарь и свободная Сарра“, і розвиває його потім в ряді паралелів:

„Авраамъ убо отъ юности своєя Сарру имѣ жену си свободну, а не рабу; —

Богъ убо прежде вѣкъ изволи и умысли сына своего въ миръ послати и тѣмъ благодати явити ся.

Сарра же не раждаше, понеже бѣ неплоды, — не бѣ неплоды, но заключеньна бѣ на старость родити; —

Безвѣстная же и утаенная мудрости божия утаена бяху и ангель и челѣвѣкъ, — не яко не явима, но утаена и на конецъ вѣка хотящи явити ся.

Сарра же глагола къ Аврааму: се заключи мя Господь Богъ не раждати, вниди убо къ рабѣ моеї Агари и родиши отъ нея; —

Благодать же глагола къ Богу: аще нѣсть ми времени снити ми и спасти миръ, сниди на гору Синай и законъ положи.

І так далі, десять паралелів між Агарею-законом і Саррою-благодатею, — аж до першого собору апостолів в Єрусалимі і проповіді серед Жидів:

Отгнана бысть Агарь съ сыномъ ея* Измаиломъ, и Исаакъ сынъ свободная наслѣдникъ бысть отцу своему Аврааму; —

И отгнана быши Иудеи и рсточени по странамъ, и чада благодатная християни наслѣдници быша Господу и Отцу.

Звертаю увагу на зручний паралелізм в будові сих ціклів!

По сій великій серії паралелів ряд поменьших образків: закон — місяць, благодать — сонце:

Отиде свѣтъ луны, солнцу восиявшю, —

такo и законъ благодати явльши ся;

и студенство нощное погибе, солнечнѣй темнотѣ землю согрѣвши,

і так далі — аж до закінчення, побожними міркуваннями, які повертають до первісної гадки — про божу ласку для людей, обявлену в воплощенню Христовім. Тут знову в цілій низці ритмічних паралелів, які являють ся поетичною дігресією — що

має на меті, очевидно, освіжити сим рядом образів притьмену увагу, — розвивяєть ся тема двох істот у Христі, божої і людської:

Яко челоуѣкъ во утробѣ матерни растяше —
и яко богъ изыде дѣвства не вреждь.

Яко челоуѣкъ матерне млеко пріять —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ Богу.

Яко челоуѣкъ повився въ пелены --
и яко богъ звѣздоу волхвы вождаше, і т. д.

17 паралель разом!

Знову тим же викликом: „По истиннѣ: хто богъ велій, яко Богъ нашъ“, автор розпочинає нову частину своєї „повісти“, де описує перехід від юдейського закону до християнства язиків і розповсюдненне християнства серед язиків — аж до Руси. В ряді тез і образів описуєть ся і мотивуєть ся облишенне Христом Юдеїв і приймленне його язиками — і потім широкими рисами начеркуєть ся образ нового християнського світу:

вѣра благодатная по всей земли распростре ся — и до нашего языка русьскаго доиде.

Законное езеро преисше, еваггельский же источникъ наводнивъ ся и всю землю покрывъ — и до насъ пролія ся.

Се бо уже и мы со всѣми христіанми славимъ святую Троицю — а Иудея молчить.

Христось славимъ бываєть — а Иудеи кленоми.

Языци приведенни — а Иудеи отриновени.

Перебивши сей ряд паралелів екскурсом в сферу пророцтв, новим викликом: „Господь нашъ, яко чюдно имя твоє по всей земли“, автор відкриває нову серію паралельних образів — нового християнського і старого поганського житя на Руси:

И уже не идолослужители зовем ся, но христіяни.

Не и еще безнадежници, но уповающе въ жизнь вѣчную.

И уже не капищъ съграждаемъ, но Христовы церкви зиждемъ.

Не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаемъ
[бываєть.

І знов, по маленькім інтервалі з сфери пророцтв: „Пусть і преисохшѣ земли нашей сущей, внезапно потече источникъ еваггельский, напаяя всю землю нашу, — яко же рече Исаиа“, і т. д., починаєть ся новий ряд паралель:

И тако страннии суще — людии божии нарекохом ся,

и врази божии бывше — сынове божии прозвахом ся,

а не иудейски хулимъ — но христіански благословимъ, і т. д.

Ряд кінчить ся новим відкликом до пророцтв, які провіщували розповсюдненне спасення по всьому світу, і по сім розпочинаєть

ся „похвала Володимиру“, як апостолови і хрестителеви Руси, поділена теж на три частини.

Насамперед іде історична частина, введена закликком до похвали: всі землі вдячно шанують і славлять кожда свого учителя, який навчив її православної віри, —

Похвалимъ же и мы по силѣ нашей малыми похвалами великая
[и дивная сотворшаго,
нашого учителя и наставника великаго кагана нашего Владимира,
внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава,
иже въ своя лѣта владычествующа, мужьствомъ и храбростию
[прослуша (прославились) въ краяхъ многихъ,
и поминаются нынѣ и словуть.

Не в худѣ бо и въ невѣдомѣ земли владычествоваша,
но в Русьской, яже вѣдома и слышима єсть всѣми концы земли..

В величавих рисах малюєть ся сей новий духовний патрон Руси — „каган“ Володимир. На місце епічного героя дружинних пісень і повістей, так добре звісного сучасному поколінню, автор малює новий образ Володимира як лицаря Духа і довершене ним діло:

„Сей славний од славних родив ся, благородний від благородних, каган наш Владимир. І зріши і укріпивши ся, з дитинної молодости змужнівши в кріпости і в силу совершенну прийшовши, мужеством і розумом успіваючи, став єдинодержцем землі своєї, підбив під себе сусідні краї, котрі миром, а непокірні — мечем.

„І так живучи в днях своїх і землю свою пасучи правдою, мужеством і розумом, — вподобив ся він посіщенню Вишнього.

„Зглянулось на нього всемілостивне око благого Бога і розумінне засяло в серці його — зрозумів він марність ідольської хитрости і пошукав єдиного Бога, того що сотворив усю тварину видиму і невидиму...

„Скинув з себе каган разом з одежею і ветхого чоловіка; скинув тлінне; обтрусив прах невірства і вийшовши в святу купіль, родив ся від Духа і води, в Хреста хрестив ся, в Христа оболік ся і вийшов з купели, в білім образі, сином ставши нетління і йменне прийнявши вічне і славне в роди і роди — Василия, котрим записав ся в книгах житя, в вишнім городі нетліннім Єрусалимі.

„І як се сталося, не скінчив на тім подвигу благовіря і не тим тільки виявив свою любов до Бога, а подвиг ся ще і заповідав по всій землі своїй хреститись в імя Отця і Сина і Св. Духа, і ясно і голосно по всіх городах славити ся Св. Трійці, і всім християнам бути: малим і великим, рабам і свобідним, молодим і старим, богатим і убогим. І не було ні одного, щоб спротивив ся благочестному його велінню: хто й не з любови хрестив ся, то з страху перед тим, що велів, — було бо його благовіре

з властю сполучено. І так уся земля наша в оден час прославила Христа з Отцем і св. Духом*. —

Тогда начать мракъ идольскый отъ насъ отходити — и заря бла-
[говѣрія явиша ся.

Тогда тьма бѣсовскаго служенія погыбе — и солнце евангель-
[скоє землю нашу осия ;

капища роздрушиша ся — и церкви поставляють ся ;

идоли сокрушають ся — и иконы святыхъ являху ся ;

бѣси пробѣгаху — крест грады освящаше,

и пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа епископи, и през-
[витери и діакони безкровную жертву возносяще,

и весь клиросъ украсиша въ лѣпоту,

и одѣша святыя церкви.

Апостольская труба и евагельскый громъ вся грады огласи.

Темян (кадило) Богу воспущаемъ воздухъ освяти.

Монастыреве на горахъ сташа.

Мужи и жены, маліи и велициі — вси людие исполньше святыя
[церкви,

вославиша глаголюще: единъ святъ, единъ Господь Іисусъ
[Христость!]

По сім новим викликом: „Тебе же како похвалимъ, отче честный и славный в земныхъ владыкахъ...“ відкриваєть ся властива похвала Володимирови, яка потім зручно переводить ся в похвалу його потомству, сучасному княжому дворови, сучасному Києву — як свідкам заслуг, побожності, правовірності покірного князя:

Добрий послух (свідок) благовірію твому, блаженниче, свята церква Богородиці Марії, котру ти збудував на правовірній підставі, — де й твоє мужественне тіло лежить, чекаючи архангелової труби!

Дуже добрий послух син твій Георгій, котрого Господь зроби по тобі наступником в твоім владичестві —

не рушаща твоихъ уставъ, — но утверждающа,

ни умаляюща твоєму благовѣрію положенія, но паче при-
не казяща, но учиняюща — [лагающа,

всіми тими новими будовами, котрі ритор перечисляє як великі діла Ярослава: нова катедра св. Софії — „церква дивна і славна всім окружним сторонам, якої другої не знайдець ся у всім півпіннім краю, від сходу і заходу“; новий Київ, заложений при сій катедрі, що мов „вінцем обложив“ старе місто; нові ворота („золоті“) з церквою Благовіщення на них — „аби архангелів привіт Діві повторяв ся сьому місту — як тій був сказаний: Радуй ся, обрадована, Господь з тобою, — так городови: Радуй ся, благовірний граде, Господь з тобою!“

І по сім зручнім панегірику, кінцевий поклик, сильний, гучний, як архангелова труба :

Встань, честна главо, з гробу твого, встань, отряси сон !

Ти не вмер, лише спиш — до спільного всім возстання.

Встань, ти не вмер, — не годить ся вмерти тобі, віровавши в Христа, жите всього миру.

Отряси сон, зведи очі, аби видів, що Господь, сподобивши тебе чести там, і на землі небезпам'ятного лишив — в сині твоїм.

Встани, виждь чадо своє — Георгія,

виждь утробу свою,

виждь милого свого,

виждь єгоже Господь возведе оть чреслѣ твоихъ,

виждь красящаго столѣ земли твоєй — и возрадуй ся, возвесели ся.

К сему же виждь и благовѣрную сноху твою Єрину (Ярославову дружину).

Виждь внуки твоя и правнуки —

Како живуть,

како храними суть Господемъ,

Како благовѣріє держать — по преданію твоєму,

Како въ святія церкви чыстять,

Како славлять Христа,

Како поклоняють ся имени єго.

Виждь же и градъ величѣствомъ сияющъ,

Виждь церкви цвѣтущи,

Виждь християнство растуще,

Виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ,

блистающе ся и тиміаномъ обухаемъ,

и хвалами и божественными пѣнии святыими оглашаемъ, —

и си вся видѣвъ, возрадуй ся

и возвесели ся,

и похвали благого Бога,

всѣмъ симъ строителя!

Наведені уривки і весь сей перегляд, думаю, дає понятє про риторичну манеру і артистичні засоби слова. Теологічний виклад, побудований головно з цитат св. Письма і адресований до розуму читача, чергуєть ся з ліричними партиями, обрахованими на естетичну емоцію, яка осягаєть ся крім сильних, артистичних образів, також ритмічною будовою, вживаннем симетричних фраз, — де слово відповідає слову —

Къ живущимъ бо на земли человѣкомъ въ плоть одѣяв ся прииде,
Къ сущимъ же въ адѣ розпятіємъ и въ гробѣ положеніємъ сниде.

Прежде законъ, потомъ благодати,
прежде стѣнь ти, потомъ истина.

И како странніи суще — людии божии нарекохом ся
и врази божии бывше — сынове божии прозвахом ся.

Вживають ся на се ж римовані закінчення, як в сім же прикладі,
або повторення того самого слова на початку, — як тільки що
бачили ми.

При тім одначе автор не любить довгих і монотонних сі-
метрій, перебиває їх ряди прозаїчними інтервалами, і взагалі до-
сить уріжнороднює сі свої зовнішні ресурси, котрими пильнує
підтримувати естетичне вражіннє. Заразом повтореннєм, від часу
до часу подібних, переходових фраз — на переходах між тими
ціклями, з котрих складаєть ся його слово, чи „повість“ —

Кто бо велій яко Бог наш — той єдин творяй чудеса!
Вся же си Богъ нашъ на небеси и на земли, єлика восхотѣ и со-
По истинѣ, кто Богъ велій, яко Богъ нашъ... [твори.
Велій еси Господи, и чюдна дѣла твоя... і т. под. —

він немов провідним мотивом утримує одноцільність тону на
протязі цілого, доволі довгого твору.

Штучніших літературних фігур автор уживає мало. Роз-
мова благодати з Богом, передана в кількох словах, — се дуже
поміркована персоніфікація абстрактного поняття, і одна з небо-
гатьох драматизацій — введення діяльогічної форми. Слова бла-
говістника до Київа — „Радуй ся, благовірний граде“ — образ
ще більше стиснений, зведений до натяку. Автор взагалі не лю-
буєть ся в розвалковуванню, в деталізації гарної, мальовничої
подробиці, яка йому трапляєть ся — що бачимо так часто у Ки-
рила. Він уживає сих мальовничих елементів як побічних імпуль-
сів, пильнуючи опанувати уяву і почуте головним образом. В сім
його стиль ближе підходить до манери нашої старої пісні —
і иньшого великого „Слова“ — о полку Ігоревім.

Цікаве при тім, для такого вишколеного богослова — вжи-
ваннє апокрифічного елементу. Пок. Жданов справедливо завва-
жив, що в деяких частях — напр. в паралелі божества і чолові-
чества Христа, слово „наповнено відгомонами, часом ледво по-
мітними, апокрифічних традицій“, і підчеркнув, що сим воно
сильно ріжнить ся від строго канонічного, точного, рїгористич-
ного вислову Іларіонового ісповідання віри, яке з його іме-
нем читаєть ся по слові в згаданім кодексі Синодальної бі-
бліотеки.

Відносини Слова до візантійських взірців я не вважаю до-
сить вистудіованими; найбільш інтересне, що було досить вика-
зане, се близька подібність наведеної вище антїтези двох істот

Христа (с. 64) з Єфремом Сирином¹⁾, у слові на Преображенне (в старім перекладі):

Аще не бѣ плотъ, Марія посредѣ что въведе ся,
и аще не бѣ Господь, Гавриль Господа кого нарече?
Аще не бѣ плотъ, въ яслехъ хто възлежи,
и аще не бѣ Богъ, ангели съшедше кого словословяху?
Аще не бѣ плотъ, пеленами кто обвиваемъ бѣше,
(и) аще не бѣ Богъ, пастыріе кому поклониша ся? і т. д.

Тут дійсно знаходимо дуже близькі подібности — напр.

в Законі і благодати:	у Єфрема Сирина:
яко человекъ, иде на бракъ	Аже не бѣ плотъ, кто призванъ бысть
въ Кана Галилеи.	въ Кана Галилеи [на бракъ
и яко Богъ воду въ вино преложи.	и аще не бѣ Богъ, воду въ вино кто
	[преложи?
Яко человекъ, въ корабли спаше.	Аще не бѣ плотъ, въ корабли хто
и яко Богъ запрѣти вѣтромъ и мо-	[спаше,
ррю, и послушаша его.	и аще не бѣ Богъ, вѣтромъ и морю
	[кто запрѣти?

Треба сказати, що се були ходячі образи — напр. у сучасника Єфремового Кирила Єрусалимського маємо паралелі подібні і до Єфремових і до Іларіонових:

Пливучи, він спав як чоловік, і ходив по водах як Бог.
В камянім гробі він був положений, як чоловік, але камінне роз-
[сілось зі страху перед ним, і т. д.

Але все таки буквальні подібности, як вище наведені, показують, що Іларіон тут повторяв Єфрема, а не просто йшов за загальними ремінісценціями подібних образів. Можливо, що докладніша аналіза викриє в першій частині, „о законі і благодати“ у властивім розумінню, більше таких безпосередніх слідкувань за привичними, улюбленими візантійськими взірцями. Та що се не було, в кождім разі виявом бідности власної інвенції, літературної безпомочности автора, показує друга половина слова, де автор був зданий на власні сили, не мав готових образів і взірців, і міг себе чути свобіднішим. Якраз тут він ще сильніший, ще кращий, робить вражінне глибше і естетичніше. В сій частині, рішучо, маємо тільки загальний вплив манери і форми після-золотоустової доби: нахил до гарних, мальовничих форм і висловів, до патетичного стилю, викликів, запитань, апостроф, будовання паралельних рядів подібенств чи антитез, до ритмічних ціклів, паралельних висловів, громадження подібних виразів —

¹⁾ Вказані М. П. (єтровським?) в Извѣстіяхъ рус. языка, 1908, IV (Иларіонъ митр. кievскій и Доментіанъ пгумень хиландарскій).

те, що давалось загальним студіюванням сього письменства, а не слідуванням за якимсь певним конкретним взірцем.

І як я вже одмітив, слово, в порівнянні з після-золотоустовою творчістю, має свій оригінальний смак і стиль. Богато тут значить безпосередність почуття неофіта, патос одного з „нових людей Христових“, який вливає новий зміст до затасканих візантійських форм, надає нову силу і виразистість сим, затертим, заношеним релігійним поняттям, тезам і гадкам. З другого боку — такий же щирий патос гордовитого патріотизму, почуте значности сього моменту, в котрім Руська земля — „не худа и невѣдома, но вѣдома и слышима всѣми концы земли“ входила в ряди культурних, цивілізованих народів. Але поруч сього — мусить бути відповідно оцінена ся сильна, витримана мисль, яка мов бездоганну музичну фугу виплітає се мисленне плетиво і через цілий ряд сільогізмів, від загальних абстрактних тез про боже промишленне, через панегірик благодати, через пеани християнству во язиціх, через тріумфальний гімн християнізації Руси і похвали його героєви Володимирови, веде уяву і чуте чи слухача чи читача („не невѣдушимъ бо пишеть ся“) до властивої мети сього панегірика — похвали Ярославу і його родині. Се властиве завдання, поставлене собі автором, досягаєть ся бездоганно, і одмічений факт, що як раз друга частина слова, присвячена Руси, Володимирови, Ярославови, де Іларіон мусів бути самостійним, як раз сильнійша і краща, — найліпше свідчить, що автор не мав ніякої потреби йти невідільничо за візантійськими взірцями і в першій, загальній частині.

В відносинах до сучасного місцевого літературного руху були завважені деякі дрібні, що правда, але дуже близькі буквальні, подібности між „Законом і благодатею“ і повістею про Володимира, включеною в Повість¹⁾. Виникає питання, що́ хто у кого зичав, і чи не вийшла повість про Володимира з тої ж самої робітні (не від того ж автора, а з того ж кругу), що й „Закон і благодать“. В пізніших писаннях вплив „Закону і благодати“ безсумнівний. Найбільш виразисте, буквальне, велике запозиченне читаєть ся в Волинській літописи: автор її по-

¹⁾ Закон і благодать:

Быша Июдѣи расточени по странамъ.
Римянѣ Иерусалимъ разбиша... и
расѣяни быша Июдѣи по странамъ.

Епізод про Гедеона в обох творах теж оповідаєть ся в подібних виразах, і т. д. (Шахматовъ, Разысканія с. 417).

Повість:

расточи ны по странамъ.
Римляны грады ихъ разбиша и самы
[расточиша по странамъ.

просто парафразував стару похвалу Володимирови і Ярославови, прикладаючи її до своїх князів, Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича, як побачимо далі. Але взагалі панегірична творчість XII—XIII в. ішла за „Законом і благодатею“ як за своїм взірцем. Східньо-словянські і полуднево-словянські книжники користувалась ним: так звісний сербський письменник XIII в. Доментіян в своїм житті Симеона Немані парафразував цілі сторінки „Закона і благодати“, присвячені Володимирови Вел. В цілім ряді великоруських писань, старших і нових, є такі ж запозичення. Все се свідчить про велику популярність сього твору, хоч рукописей його відомо досить не багато, і з виїмком одної, як сказано, — всі дефектні. Найстарша — фрагмент між т. зв. фінляндськими уривками, що по палеографічним прикметам дають ся XIII, або й XII віком.

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Теодосій печерський, Яков, Мономах. Інші писання, надписувані йменнем Іларіона, які пробувано зачислити до творів того самого автора, що написав „О законі і благодати“, не носять на собі його прикмет: молитва за руську землю, що читається в ркп. Синодальної бібл. після слова, і в пізнійшій традиції вважалась твором Іларіона, згадане ісповідання віри, слово „о пользѣ душевнѣй“, „слово къ столпнику брату“. Останні два взагалі й не беруть ся в рахунок; за перші два висловлюють ся й тепер різні аргументи про їх приналежність авторови „Закона і благодати“. Але справа зістається доволі сумнівною. Характеристичні особливости „Закона і благодати“ не виступають і в них.

„Закон і благодать“ стоїть досі одинцем в спадщині сеї доби не тільки що до виїмково високої, в порівнянні з иньшими творами, штучно-артистичної будови, але вирізняється також і своїм теоретичним характером. Се твір штуки для штуки, артистичний панегірик, без замірів поучувати і научувати, звернений до людей, котрих він — не без прибільшення може, зве „аж занадто насиченими“ всякою теологічною наукою. Тим часом характеристичною прикметою літературної спадщини сього віку являється як раз елемент поучування, і нема сумніву, що література на релігійно-моральні дидактичні (поучительні) теми мусіла бути дуже богата. Так багато кождий скільки небудь освічений прихильник нової віри мав сказати своїм сучасникам, накликаючи їх емансипуватись від старих навичок і вірувань, а приладжувати своє жите і вчинки до нової морали!

Широко поширене „слово нѣкоєго христолюбца и ревнителя по правой вѣрѣ“, начинене ріжними гльосами і вставками на тему пережитків старої віри, являєть ся характеристичним взірцем таких поучувань і дорікань. Воно не дає близших вказівок на час і місце свого написання, — власне може наслідком пізнійших перерібок і доповнень, але весь змість його надихує глибокою стариною. Первісний текст його пробовано представити в такій формі:

„Ілія Фезвитянин заколов священників і жерців ідолських чи слом триста, не можучи терпіти християн двоєвірно живущих. Не гірші ж від Жидів і єретиків ті, що в вірі і в хрещенню таке чинять? А творять то не тільки невіжі, але і віжі, попи і книжники. А як не роблять ті віжі самі, то пють і їдять ту молену справу. А коли не пють і не їдять, то бачать ті злі діла. А як не бачать, то чують — і не хочуть їх поучити...¹⁾

Будите же вы, попове-книжници, подобници Павлу, великому учителю: учите же люди на добро и обращайтесь ихъ отъ лсти дияволя к вѣрѣ истѣннѣй... Якож бо пишеть: сѣдоша бо людие пити и ясти и вѣсташа играти и съблудиша со ближники своими.... Того ради не подобає крѣстьяномъ игръ бѣсовських играти...

Та коли й прийняти, що початкова основа сього слова була така загальна, — зложена з самих текстів св. письма, переткана тільки переходовими фразами українського, чи полуднево-словянського книжника, — то головний інтерес і популярність йому здобули додатки з конкретнішими вказівками на пережитки поганства, пороблені на східньо-словянськім ґрунті, теж в дуже ранніх часах, XI—XII вв., і потім розширювані все новими подробицями:

вірують в Перуна і в Хорса і в Сима-Регла, і в Мокошь, і в вили, котрих числять тридесять (вар.: тридевять) сестрениць невігласи і вважають богинями, кладуть їм жертви і коровай їм молять²⁾, курей ріжуть, і огневи молять ся, звучи його Сва-рожичом.

І коли у кого з них буде брак, творять його з бубнами, сопілями і з ріжними чудами бісовськими... І се не брак, а ідолослуженне, — пляска, гудьба, пісні мирські, сопілі, бубни і вся жертва ідолська — як молять ся огневи під овином, вилам,

¹⁾ Се проба реконструкції первісного тексту, зроблена проф. Анічковим в його дисертації *Язычество и древняя Русь*, 1914, с. 370, де зібрані й иньші подібні діатріби против поганських пережитків. Таку збірку опублікував свого часу Тіхонравов, а потім Владіміров в *Памятниках церковно-учит. литературы Пономарьова* кн. III.

²⁾ Молять — жертвують, вар.: ломать.

Мокоши, Симу-Реглови, Перунови (Волосови, скотьому богови), Хорсови, Родови, Рожаницям і всім проклятим богам їх...

Не тільки з простоти зло творимо, але й мішаємо деякі чисті молитви з проклятим моленням ідолським (трисвятої Богородиці з рожаницями) — як (понад) кутю ставлять иньші трапези, законного обіду, що треба назвати „беззаконним обідом“ — призначеним родови і рожаницям, на прогніванне боже, і т. д.

Глибокою давниною дихають теж анонімні й позбавлені ближших вказівок на час і місце свого повстання поучення, звернені против „ізгойства“ и иньших форм надужитя невільництва, експлоатації економічно залежних, підупалих членів суспільности — почасти принотовані вище (с. 21). Вони нагадують анальогічне, докладно датоване поученне митр. Никифора — котрого не розглядаємо тут, як і твори иньших Греків-єрархів. Нагадують проби реформ Мономаха в тім же часі, звернені на полекшу становища довжників, зниженне процентової стопи і т. ин.

Справедливо вважають ся місцевими творами численні поучення звернені против пянства. Одно з них, популярне слово против надуживання побожних пісень при пняних пирах, надписуєть ся часом іменем Теодосія, в иньших — іменем св. Панкратія.

Недавно вказано було слово якогось єпископа білгородського, прозваного філософом — против пянства: проф. Соболевский, видаючи його, вказав варіант сього слова з іменем Григорія Богослова, котрого нема у дійсного Григорія Богослова, і висловив здогад, що автор, владика білгородський звав ся Григорієм¹⁾. Він вказав також иньше анальогічне, слово Григорія Богослова“ против пянства, і два поучення попам, теж з іменем Григорія Богослова, як можливі твори того ж автора. Зміст і мова сих слів, спеціально двох слів проти пянства, дійсно вповні підходять до старо-руських часів і мають чималий побутовий інтерес (автор особливо виступає против святочного питя):

Въ святія праздниky церкви божія, егда же похвалы Христу избавителю нашему от вѣрныхъ бывають, пѣнія и пѣсни долгія и красныя пѣтъя и чтенія божественая, приводящая на умиление и на покаяние душу. Пьяница же пивъ весь день, многажъды же и до полунощи, како можетъ востати на службу

¹⁾ Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія (Изв. отд. рус. языка 1907, I). Видавецъ вказує на те, що проповідник виступає як вікарій, заступник правлящого єпископа, що дійсно підходить до владики білгородського.

церковную, нальавъ чрево своє до горла, раслабивъ уды своя валяя ся на ложи, многажды просмрадивъ постелю свою? Аще же востанеть по нужи, умъ смущень имѣя, не во сласть слышити пѣнія; работая пьянству, чтения боят ся, аще услышити о пьянствѣ; студъ имать отъ чловѣкъ и тщит ся избѣжати изъ церкви.

Но многыя трапезы и піяньства оставимъ Жидомъ и Еллиномъ — тѣх бо то и єсть, а не христіанско; тѣ бо радуют ся праздникомъ чревнымъ, а не духовнымъ, бѣсовстїи бо суть угодници и поборници им. А нам речено христіаномъ ясти и пити въ славу божію въ подобно время, а не рыгати парюю объяственного и смрадом піаным. Паку же да питаєм ся брашны святых книгъ, а в питія мѣсто святых отецъ ученія и сказанія. Се праздникъ Богу. Се святым радость. Се души спасеніє. Се тѣлу здоровіє. Се аггелу хранителю неотходное блюденіє. Се прогнаніє бѣсомъ.

Докладно індивідуалізованих писань такого характеру маємо дуже мало. Найстарше — се слово до братії владики новгородського Луки (ум. 1059), дуже примітивне і мало літературне, котре з огляду на його новгородське походженнє, з мотивів наведених вище, краще лишити на боці. З письменників українських учитель сього типу найстарший — славний Теодосій печерський (ум. 1074 р.). З його іменем маємо чимало творів, але багато з них зістають ся під сумнівом. Сумнівні два більші поучення до народу: „о казнях божіих“ і тільки що згадане про пяне співаннє тропарів на пирах (слово о казнях містить ся в болгарськїм „Златострую“, такъ що могло бути Теодосієм чи кимсь иньшим перероблене в приложенню до наших умов житя). Так само два посланія до кн. Ізяслава: про святкування свят і пощеннє в свята і про „віру варязьку“ (католицьку) та відносини до ріжновірців, що надписують ся іменем Теодосія, але з більшою правдоподібністю признають ся творами печерського монаха Теодосія Грека, що робив ріжні переклади для кн. Николи Святоші. Найбільш певні поучення Теодосія до братії — пять їх звісно в повнім тексті, кілька в уривках, наведених в літописній повісти про печерських подвижників і в Несторовім житїю Теодосія, також коротке поученнє до монастирського ключника (келаря), і дві молитви. Поучення дуже безпретенсійні, держані в тоні і стилю Теодосієвого взірця й ідеалу, Федора Студїта — до заповітів котрого і відкликають ся. Обертають ся вони в тіснім крузі найбільш елементарних монастирських тем.

От уривок з одного поучення до братії:

„Старайте ся, трудівники, щоб дістати вінець за терпеливість

вашу: Христос чекає входу вашого! Запалім же світильники наші любовю та послушністю, тихістю та покорою, і зустрінемо Христа з непостидним лицем, щоб він сказав нам: „Ходіть, ви, що потрудилися задля мене в молитвах, неспанню і всяких службах і будьте причетні всього добра“. Лїнівим же і недбалим він скаже: „Ідіть від мене, прокляті! Не знаю вас! Як ви не слухали голоса рабів моїх пророків і апостолів і самого мого євангелія, що кликали вас до царства небесного, — так і я вас не слухаю. За ким ішли, з тим будете ділити безконечні муки!“ Коли било бє, не гарно лежати, але встати на молитву, — як нас богоносний Федір учить, та мати в гадці й говорити Давидове слово: „Готове серце моє, Боже, готове!“ І як буде кінчитись друге kleпаннє, тоді приготовмо ноги свої на хід до церкви, маючи гадки не понурі, а веселі — подяку віддаючи жиждодавцю Богови, що провів нас через верству нічну і на устах маючи пророка, царя і псаломівця Давида, те де він говорить: „Зрадів я, коли сказали мені ‚Ходім до дому божого‘ і т. д. Також вїшовши до церкви, співаючи: ‚Святий Боже‘ поклонити ся гарненько до землі тричі і з великою боязкістю і страхом тихо стати при стїні, немолчним голосом співаючи вишньому, що нас грїшних сподобив входу до церкви, — а не спирати ся о стїну, або стовп“...

З поучення келареви, при віддаванню йому ключа від манастирської комори:

„Брате! От з руки Христової і від престолу слави його приймаєш сю службу. Май страх його перед очима своїми, пильнуй поручене тобі діло сповнити бездоганно, аби й вінця від Христа ти заслужив. Уяви собі той престіл вишній, що бачив Ісайя, до котрого оден з серафимів був післаний з углем, що не опалив, але просвітив пророка. Так і ти, брате, бери ключ як огонь, з престолу, на котрім Христос в жертву приносить ся щоденно. Коли ти сю службу по чину манастирському з душевною приязнею сповниш — збережить ся для тебе праведний вінець, і сей ключ просвітить і спасе душу твою. Коли ж ти схибиш серце своє на кривду монастиреви, або вкрасти щось, чи собі присвоїти, або збирати не для монастиря, а для себе, — сей ключ опалить душу твою в сім і будучім віці“...

Чимало ріжних писань звязувалось дослідниками (почавши від Погодіна) з иньшим сучасником Теодосія печерським монахом Яковом — котрого Теодосій хотів мати своїм наступником на ігуменстві. Але велике питаннє, чи тих Яковів, котрі фігурують на ріжних писаннях, можна звязати якраз з сим Яковом, про котрого оповідає літописна повість про печерських подвижників.

Маємо посланіє до кн. Дмитра, де „многогрїшний чернець Яков“, як він себе називає, в відповідь на „смирненнє і жалісне

посланіє“ князя дає йому поради: стерігти ся гніву, розпусти, пянства і т. д. Сього князя Дмитра звичайно вважають за київського князя, Ярославича Ізяслава, що мав християнське імя Дмитра; але висловлено й иньший здогад — що се пізнійший князь Дмитро, з Переяслава північного, з XIII в. Хронольоґічно відповідає добі Якова печерського те, що говорить про себе Яков автор „Памяти і похвали кн. Володимиру“ — „азъ худый мнихъ Іаковъ, слышав от многих о благовѣрномъ князи Володимери“. Він говорить таким чином про себе, як про людину недалеку часом від Володимирової доби, яка пише про неї на основі виключно устної традиції. Але про сей твір будемо говорити далі.

Добре датовані й автентичні твори морально-дидактичного характеру маємо за те від єдиного нашого князя-літерата Мономаха, з останніх літ XI і перших років XII в. В літописній збірці, списаній мніхом Лаврентієм, заховавсь уривок його листу, писаного 1096 р. до Олега Гориславича, з приводу війни, що розпочав з ним був Мономахів син Ізяслав, захопивши його батьківщину — Муром, і наложив у сій війні головою, а Мономах і його старший син Мстислав старались залагодити сей неприємний інцидент. Лист інтересний, дуже чулий, патетичний, місцями писаний з правдивим піднесенням:

„Коли вбили дитя моє і твоє перед тобою, було тобі, побачивши кров його і тіло — що завяв він як новий цвіт процвітший і як ягня заколене — було б тобі сказати, стоячи над ним, вглубивши ся в помисли душі своєї: ‚Ой міні, що я зробив, через нерозум його (забитого), через неправду сього світу марного наробив я гріху собі, батьку й матери сліз!‘ Було сказати, як Давид: ‚Беззаконіє моє я знаю і гріх мій передо мною повсякчас‘. Не через кровипролите, але через те, що перелюбство вчинив, помазанник божий Давид посипав голову собі і плакав ся гірко, — і зараз пробачив йому Бог гріхи його. І було (тобі) покаятись Богови, а до мене було грамоту утішну післати, і сноху (невістку) мою (жінку забитого) — бо в ній ні доброго ні злого (вона нічому не винна). Нехай би, обнявши її, оплакав я її чоловіка і їх весіле, замість пісень! Не бачив я перед тим їх радости, ні вінчання, через гріхи свої. Для Бога, пусти її до мене скоро, з першим послом, аби з нею покінчивши сльози, посадив її на місці — нехай сяде як горлиця на сухім дереві, а я потішу ся в Бозі.

„Бо сим путем ішли діди й отці наші: суд йому (убитому) од Бога прийшов, а не від тебе. Як би ти був тоді свою волю сповнив, Муром відібрав, Ростова б не займав, а послав до мене, відси б договорились. Але сам зрозумій — чи міні до тебе годить ся післати, чи тобі до мене? А що ти казав дитині (уби-

тому) — „посилай до батька“, то десять разів я посилав! Чи дивуватись, що чоловік в бою з тобою згинув? І ліпші родичі наші погинули! Не шукати було чужого, ані мене в сором та печаль уводити. Підучили його хлопці — коби були собі придбали, а то йому придбали біду“... і т. д.

Разом з сим фрагментом Мономахового листу, до котрого замість кінця причеплено якусь молитву (що деякими дослідниками вважається теж твором Мономаха — без особливих підстав) — в тій же збірці мніха Лаврентія міститься о кілька літ пізніше „Поученьє“ Мономаха, звернене до його дітей і списане десь в перших роках XII в. Памятка з історично-побутового і культурного погляду незмірно важна, з літературного — менше. Деякі вирази показують, що Мономахови були звісні візантійські поучення дітям, в тім роді як включені до Святославових Ізборників, але він мало дбав про формальне приподобаннє, про якусь гарну, заокруглену форму і логічну звязлість своїх гадок. Своім хаотичним стилем вона нагадує житиє Володимира в „Пам'ять“ Якова. Починає купою цитат „от книг“, слабо повязаних між собою, впадає в молитву до Богородиці, почавши нарешті потім поученнє дітям, ще довго не може вибрати з побожних метикувань, і раз-у-раз збивається на них серед ріжних практичних порад. Російський літургіст, слідячи за сими побожними рефлексіями, доволі правдоподібно виявив їх звязь з богослуженнєм першого тижня великого посту і висловив здогад, що Мономах списав своє поученнє — яке zarazом було його моральним ісповіданнєм, говіючи на початку посту. Вказана залежність його гадок від деяких поучень Василя Вел., Анастасія Сінаїта і пол. Нарешті в приклад дітям він починає оповідати свою автобіографію, але подає її в формі сухого реєстру, з року на рік вичисляючи, куди він їздив і що робив:

„А се вам повідаю, діти мої, труд свій, що я трудивсь, пути і лови діючи за 13 літ.

Перше — до Ростова пішов, через Вятичів (землю) — послав мене батько, а сам пішов до Курська.

Потім в друге — до Смоленська, з Ставком Скордятичом; той потім пішов до Берестя з Ізяславом, а мене післано до Смоленська, а з Смоленська йшов я до Володимира.

Тої ж зими післали мене братя до Берестя, на головні, що спалили, — тож пильнував ім города. Потім пішов до Переяслава, до батька, а по Великодні з Переяслава до Володимира, на Сутейську творити мир з Ляхами, а звідти знову на літо до Володимира.

Та післав мене Святослав до Польщі. Ходив я до Глогови,

до Чеського лісу — ходив в землі їх 4 місяці, і того ж року родилась старша дитина — новгородська (Мстислав, князь новгородський)“, і т. д.

Переходить потім на чисту статистику своїх діл:

„Всіх подорожей 83 великих, а решти менших не памятаю. Замиренень з половецькими князями зробив без одного 20, з батьком і без батька, роздаючи їм багато грошей і багато своєї одежі“, і т. д.

Наступає потім така ж статистика ловецьких трудів і небезпек, і тут нарешті приходить черга на якусь загальну авто-характеристику:

„Не пильнував я життя свого і не жалував своєї голови. Що треба було б робити отрокови моєму, те діло я сам робив, і на війні і на ловах, в ночі і в день, ня спеці і на морозі, не даючи собі спокою, не здаючись на посаджників, ні на біричів — сам робив що було треба, весь наряд (порядок). І в дому своїм я се робив і в справі ловчих ловчий наряд сам держав, і в справі конюших, і що до соколів і ястребів. Також і худого смерда ні убогої вдовиці не дав я сильним обидити, і церковного наряду і служби сам доглядав.

„Не візьміть міні за зле, діти мої, а ні хтось иньший, що прочитає: не хвалю себе ні дерзости своєї, а хвалю Бога і прославляю милость його, що він мене грішного стільки літ заховав від смертного часу і не лінивого на всі людські діла пс тр бні мене худого сотворив. І сю грамотицю прочитавши, наберіть охоти на всі добрі діла, на славу Богови і святих його. А смерти, діти, не бійте ся, ні на війні ні від звіря, — творіть мужеське діло так як вам Бог дасть. Так як я ні на війні, ні від звіря, ні від води, ні з коня падаючи (не пропав), так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні братя не заступлять. Як не пильнуватись, таки боже пильнуванне краще людського“.

З-під загального тону книжної, церковної моралі, котру пильнує передати дітям Мономах, тут як і в листі до Олега, як бачимо, виривають ся мотиви українського лицарства, з котрими будемо ще мати діло низше.

Агіографічні писання. Виразнійший характер літературної творчости носять на собі твори агіографічні й історично-географічні. Поруч коротких записок чи сказаній проложного типу, ми бачимо тут більш або менш удатні проби літературної композиції: словесного твору, який мав би відповідати вимогам літературної закінчености, себто певної естетичної форми, і передавати читачеві суцільний комплекс вражіннь, перейнятий і обєдна-

ний якоюсь домінуючою ідеєю. Коли при тім такий автор вмів витримати певний стиль в своїм оповіданню, не перемішуючи простого і безпретенсійного оповідання з несмачними імітаціями риторичних візантійських шаблонів, або потрапив внести в своє оповідання щось з усної традиції, не покалічивши її тим же дешевим риторичним бомбастом, то се дійсно надає творови нераз певну величаву красоту і вартість вповні літературного і навіть поетичного (в широкому розумінню) твору. Розуміть ся, око дослідника часто відкриває під сею простотою, особливо творів агіографічних, впливи певних образів і стилістичних засобів біблій чи візантійських агіографічних творів. Але коли автор вмів запанувати над ними і задержати їх в ролі підсобних засобів, щоб вони не вилазили з його композиції, не розбивали її й не калічили його матеріялу, то сей біблійно-візантійський підклад не розбиває естетичного вражіння. Коли се авторови не вдаєть ся, як то буває частійше, — нам зістаєть ся перебігати через такі невдалі місця, щоб спочити на епізодах більше щасливих.

Категорія таких агіографічних творів в нашій традиції відкриваєть ся так само третьою четвертиною XI в. Се „Память і похвала Володимиру“, „Сказание и страсть и похвала страсто-терпцю святою мученику Борису и Глѣбу“, і повість про початок печерського монастиря і його перших подвижників, захована в „Повісти временних літ“ (розбита тут на дві часті: слово про початок печерського монастиря під р. 1051 і слово про Теодосія і його смерть під р. 1074).

Автором перших двох творів прийнялось називати згаданого мніха Якова, постриженця монастиря на Альті під Переяславом, збудованого на місці смерти кн. Бориса, потім печерського монаха, призначеного Теодосієм на ігуменство в 1074 р. В „Пам'яті і похвалі“ він говорить про своє авторство в таких виразах:

„Такожде и азъ, худый мныхъ Іаковъ, слышавъ отъ многихъ о благовѣрномъ князѣ Володимерѣ всея Русскыя земля, о сыну Святославлі, и мало собравъ отъ многыя добродѣтели его написахъ, и о сыну его, реку же — святою и славную мученику Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать божия сердце князю русскому Володимеру, сыну Святославлі, внуку Игореву“.

В сих словах бачили доказ, що сей Іаков написав попереду оте „сказание“ про Бориса і Гліба, і в сім факті знаходили потвердження, що се був якраз Яков з монастиря Бориса і Гліба, про котрого оповідаєть ся в повісті про початок Печерського

манастиря. Але пок. Шахматов в сих словах про Бориса і Гліба не без правдоподібности добачав пізнішу дописку, яка доволі безтолково розбила фразу Якова — незугарну і мабуть перебіту кількома такими дописками. І взагалі для стягання до одного автора сих двох творів — „Памяти і похвали Володимиру“ і „Сказания про Бориса і Гліба“ дуже мало реальних підстав, особливо коли мати на увазі, що обидві ці памятки маємо в такій формі, яка не дає понятя про їх оригінальний вигляд.

„Память і похвала“ в теперішнім вигляді, очевидно, являєть ся механічним зліпком кількох писань: властивої „Памяти і похвали Володимиру“, „Похвали княгині Ользі“ і короткого жития Володимира. При тім Шахматов, який в останнє займавсь аналізою сеї паматки¹⁾, цілком справедливо вказав, що навіть в самих похвалах Володимиру і Ользі є повторення, які вказують на сполученне до купи двох редакцій, досить подібних між собою. Третя частина — житие Володимира, стрічаєть ся в збірниках як окрема статя, і тому висловлений був здогад, що вона існувала з початку як самостійний твір і тільки потім була злучена з „Памятею і похвалою“²⁾. Правда, що збірники се пізніші, XVI в., — але й „Память і похвала“ досі не звісна в старших копіях як XV в. Самостійний текст жития, в кождім разі стислійший і меньше розпущений додатками „от писанія“, ніж текст „Памяти“.

Се житие звертало на себе увагу дослідників своїм реестром подій з житя Володимира і їх хронольогією відмінною від літописи; одні вважали його через се твором самостійним і певнішим від літописи, иньші здогадувались, що вона опираєть ся на одній з старших редакцій „Повісти временних літ“.

Стільки неясностей звязано з „Памятею і похвалою“, яка для одних являєть ся чи не першим агіографічним твором старої Руси, отже незвичайно важним, а для иньших пізнішою компіляцією без усякого значіння.

Я наведу се житие, в його коротшій і стислійшій формі:

„Блаженный князь Володимир, внук Ольжин, охрестивши ся сам, дітей своїх і всю землю Руську охрестив від кінця і до

1) Разысканія о древнѣйшихъ лѣтописныхъ сводахъ, гл. 2.

2) Висловив сей здогад Соболевский в своїй збірці „Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св.“ (Чтенія київські II); він опублікував житие з одной з таких копій, назвавши його „Древним житием св. Владимира“ — назва се потім була прийнята і Шахматовим, який прийняв сей здогад.

кінця, храми ідолські і требища всюди розкопав і порубав, ідоли знищив і всю землю Руську і городи церквами честними й іконами прикрасив, і память святих по церквах творив співом і молитвами, і празнував світло празники господські, і три трапези ставив в дому своїм: першу митрополитови з єпископами і чорноризцями і з попами, другу нищим і убогим, третю собі і боярам і всім мужам.

„Не дивуйтесь, возлюблені, що чуд не творить по смерті, бо святі праведні не творили чудес, а такі святі. Сказав про се десь св. Іоан Златоустий: з чого пізнати святого чоловіка, чи з чуд чи з діл? і рече: з діл пізнати, а не з чуд, бо й волхви багато чуд сотворили бісовською маною, і були святі апостоли і були лже-апостоли, були святі пророки й були лже-пророки, слуги діявольські, і не дивуватись: сам сатана приймає образ ангела світлого. Але з діл пізнати, як апостол сказав: плід духовний се любов, терпеливість, благовірство, добрість, тихість, здержливість — таким не треба й закону.

„Над усе ж творив милостиню князь Володимир. Котрі немічні й старі не могли дійти княжого двору і взяти потрібне, посилавав їм до дому і все потрібне їм давав, не тільки в Києві, але й по всій землі Руській, і по городах і по селах, скрізь милостиню творив, голих одягаючи, голодних годуючи, жадних напоюючи, перехожих упокоюючи ласкаво, церковний чиний люблячи і шануючи, як батько синів ущедрюючи і честь їм велику віддаючи, наділюючи всім потрібним до-волі, нищих, сиріт, вдовиць, сліпих і хромих і хорих — всіх милуючи, одягаючи, годуючи й поючи.

„І так пробуваючи в добрих ділах Володимир мав серце просвітненне благодатю божою і святого Духа, і правиця Господня помагала йому. Перемагав він усіх своїх ворогів і всі його боялись. Куди йшов, одолював. Радимичів побідив і дань з них узяв; Вятичів побідив і дань з них узяв; Ятвягів узяв і Сребрених Болгарів, і на Хозарів пішов і переміг і дань з них узяв. Задумав і на грецький город Корсунь, і так молив ся Володимир: „Господи Боже, владико всіх, прошу тебе, дай міні сей город, щоб ним заволодіти і привести християнських людей і попів на свою землю, аби навчили людей закону християнського. І послушав Бог його молитви, здобув він город Корсунь і взяв сосуди церковні й ікони й мощі священномученика Климента й інших святих. В той час в Царгороді були два царі, Константин і Василь, і Володимир послав до них, просячи у них сестри, оженились, щоб більше направитись на християнський закон. І дали йому сестру свою, і багато дарів прислали йому і мощі святих дали йому.

„По святім же хрещенню прожив Володимир літ 28. На другий рік по охрещенню ходив к Порогам. На третій рік узяв Корсунь. На четвертий рік церкву камяну св. Богородиці почав. На пятій рік Переяслав заснував (заложи). В девятім році блажен-

ний христолубивий князь Володимир дав церкві св. Богородиці десятину від майна свого.

„Про се сказав сам Господь: де ваш скарб, там буде і ваше серце. Блаженний князь Володимир мав скарб свій на небі, зібравши милостинею і добрими своїми ділами, — там і серце його було, в царстві небеснім. І Бог йому поміг, і сів він на місці батька свого Святослава і діда свого Ігоря. А Святослава князя Печеніги убили; а Ярополк як сидів в Києві на місці свого батька Святослава, і Олег ішов з військом, у Вручого города міст заломив ся з воями і задавили Олега в рові, а Ярополка вбили Володимирові люде, і сів в Києві князь Володимир в восьмій році по смерті свого батька Святослава місяця юля 15 року 6486. Охрестив ся ж князь Володимир в десятім році по тім як убито його брата Ярополка. Каявсь і плакавсь блаженний князь Володимир всього того, що зробив у поганстві, не знаючи Бога; пізнавши ж істинного Бога, творця неба і землі, покаявсь у всім, відкинувсь від діавола і бісів і всеї служби його і послужив Богови добрими ділами своїми і милостинею. І заснув з миром місяця юля 15 року 6523¹⁾).

Сказання про Бориса і Гліба в тім вигляді, в яким читається тепер, також викликає великі сумніви. Воно робить вигляд доволі ділового, реалістичного оповідання, яке одначе раз у раз перебивається побожними вставками і дігресіями „от писанія“. Оповідання старої літописи, в сій часті буквально подібне до „сказання“, має сих побожних міркувань менше і реальний зміст густіший — хоч теж уже розпущений побожними додатками. Починаючи від Срезневського, що звернув увагу на сю подібність, дослідники вважали літописне оповідання покороченням „сказання“; Шахматов, навпаки, вважає сказання витягом з одної з старших редакцій літописи. Може бути ще иньше: в основі нинішнього сказання і літописного оповідання лежить первісна повість, — котрої автора ми не знаємо, так само як і нинішнього „сказання“, зовсім гіпотетично, як сказано вже — названого твором Якова мніха. В ріжних часах така первісна повість могла б підпасти ріжним розширенням і перерібкам, що начинили її отсими побожними додатками: вони часто контра-

¹⁾ Шахматов здогадувався, що в первотворі ся частина: „По святім хрещенню прожив Володимир літ 28“ і далі — стояла після дати його охрещення: „в десятім році по тім як убито його брата Ярополка“, так що хронологічний огляд творив одну цілість і був потім перебитий ріжними вставками і переносинами. Се вповні можливо, але я взагалі не берусь реставрувати тексту Життя при нинішнім стані його видань. Велике число копій вистудіював був молодий київський фільольог Бугославський, і приготував видання тексту, але воно згинуло, як я чув, в одній київській друкарні під час революції.

стують з доволі живою і безпосередньою манерою основного малюнка, що прориваєть ся між ними; але мабуть і в протографі ся манера не витримувалась і збивалась на іконописні мученичі шабляони, доволі сильно перебільшені.

За цілком реалістичним оповіданням про смерть Володи-мира — може бути доповненим запозиченнями з літописи, ми читаємо про тугу Бориса, і його плач з приводу смерти батька :

„Горе мині, світе очей моїх, сяєво і зоре лица мого, возра-сте юности моєї, науко нерозуму мого, горе мині, отче і госпо-дине мій!... Як се зайшов світ мій, не бувши мині там — аби принаймні сам я честне твоє тіло спрятав і гробови віддав своїми руками, — а то не поніс я красоти і мужества тіла твого, не сподобив ся цілувати твоєї сивини“, і т. д.

Але тут же Борис уже здогадуєть ся, що брат його Свято-полк, якого він готов би був вважати своїм батьком, замишляє його смерть, — і що ж? він вперед готов покірно прийняти сю смерть і стати мучеником, він іде до нього — щоб віддатись в його руки, і роздумує про марність світу сього :

„Що здобули раніше брати мого отця або мій отець? де їх жите і слава світу сього, і пурпури, і шовки, сребро і золото, вина, мед і дорогі потрави, бистрі коні, великі і красні доми, великі богацтва, дари й дарунки нечислимі і пишанне своїми бо-ярами? Все се їм так як би й ніколи не було у них, і нема їм з того ніякої помочи — ні від богацтва, ні від множества рабів, ні від слави світу сього!“

Се не зле, се навіть звучить як відгомін якоїсь поезії, на-віть ритм її в сім чуєть ся¹⁾ — але до сього зараз же пристеб-нено цитати з Соломона, смуток людей, котрі також вперед оплакують погибіль Бориса, і його зовсім неймовірні, надумані

¹⁾ Напр.: Къде бо ихъ житія і слава мира сего —
и багряницы и брячины,
сребро и золото,
вина и медове,
брашъна чъстьная
и быстры кони,
и домове красънии и велиции,
и имѣния многа,
и дани и чъсти бещисльны
и гърдѣния яже о болярѣхъ своихъ.

З другої сторони одначе Владиміров вказував на подібности в мірку-ваннях Єфрема Сирина: „Яку користь дали нам кінці світу? де батько, що по-родив нас? Де мати, що привела нас на світ? Де брати? де діти? де приятелі, де богацтво, де маєтки, де людська слава, де пири?“

міркування, котрими він потішає себе, що згинувши з руки брата, буде мучеником божим!

По сім знов вповні реальне оповідання — до буквальностей подібне до літописного, одначе теж пересипане біблійними вставками, і так далі...

Продовженнем сказання в рукописах служать записки про чуда Бориса і Гліба, записувані ріжними часами, протягом другої половини XI в. і перших десятиліть XII в.

Наведу для прикладу одну з таких записок:

„В городі Дорогобужі якась жінка, будши невільницею, працювала на - горі (во вежи), за наказом госпожі своєї, в день святого Миколи. І раптом зявилися перед нею святі страсто-терпці, збороняючи і кажучи: По що працюєш в день отця нашого Миколи? зробимо тобі кару. І сказавши се, розкидали будинок, а жінку зробили як мертву. І лежала місяць, не можучи нічого зовсім, і як встала, була немічна — була її рука суха; так вона зіставалась, не можучи працювати, ні служити госпожі. Госпожа, бачучи її таку, прогнала її від себе, а хлопця її — що родив ся на свободі, повернула собі в неволю. Судці не позволили такого і постановили, що госпожа її тратить ціну (заплатені гроші), а тих (рабиню з сином) наділили свободою, — бо та по неволі працювавши була покарана. І минуло три роки — почула ся сухорука жінка про чоловіка з скороченими руками й ногами, як він прийняв прощення в церкві св. мучеників Романа і Давида (Бориса і Гліба). І ставши, пішла до Вишгороду. Прийшла в суботу — був се канун Успенія св. Богородиці, і оповіла ся Лазарєви, що був старшиною клириків церкви“, і т. д.

Автори записок не йдуть далі маленьких переходових чи кінцевих фраз в книжнім стилю, а переважно стисло і протоколярно оповідають саму річ.

Літописна повість про Печерський монастир. Літописна повість про початок Печерського монастиря (під р. 1051) і його перших подвижників (під р. 1074) анонімна. Печерська традиція, вважаючи літопись ділом Нестора, і сю повість рахувала до його творів. Деякі новіші дослідники — як напр. видавець Патерика Абрамович, пок. проф. Владіміров й ин. — пробували обстояти сю традицію, але се діло треба признати безнадійним. Цілий ряд суперечностей між літописною повістю і безсумнівними Несторовими творами на ту ж тему — житиєм Нестора, і особливо його заява, що він прийшов до Печерського монастиря після смерти Теодосія (тим часом як автор літописної повісти каже про себе виразно, як про Теодосієвого постриженця), — не лишають місця сумнівам, що маємо тут писання двох ріжних людей.

Новішими часами знайшов багато прихильників иньший здогад, пок. Шахматова, — що автором сеї повісти був сучасник Теодосія, Никон печерський. Під пером Шахматова і тих, що пішли його слідами, Никон раптом виріс на великого письменника — хоч про літературні занятя його наші джерела не згадали ниже єдиним словом (Нестор, що так багато і з таким поважаннем говорить про „великого Никона“, знає, що він переплітав книги, що він поучував „от книг“, — але нічого не каже, щоб він щось писав, чи лишив по собі якісь літературні твори.

В порівнянню з житиєм Володимира і сказаниєм про Бориса і Гліба в їх нинішніх редакціях, ся літописна повість про печерських подвижників заховала більш безпосередности і реалістичної простоти малюнка, не розпущеного книжними цитатами і поборжними міркуваннями. Ся щирість тону автора, який не спинається і перед подробицями людської слабости того чи иньшого подвижника, опановує читача і тому як похвальне слово манастиреві повість осягає свою мету дуже добре. Основна теза автора про високу святість і духове першенство Печерського монастиря: „мнозии бо монастири отъ царь и отъ боярь и отъ богатства поставлени, но не суть тацци, кацци же суть поставлени слезами, пощениемъ и молитвою и бдѣниемъ“, виступає дуже яскраво і виразисто. Таке походженне відбилось не тільки на високім аскетичнім рівені сього монастиря, але також і його незалежнім становищі, свобіднійшім, більш автономнім, чи як висловлюють ся новіші дослідники — демократичнім устрою сеї монашої громади, тим часом як иньші монастирі, фундовані князями та боярами, зіставали ся в повній економічній і духовій залежности від своїх фундаторів („кѣторів“), але сього автор не зазначив так виразно. Все ж таки образи його першої „братії“, яка сотворила монастиреви сю високу моральну репутацію, і виборола громадську незалежність, роблять вражінне доволі живе і сильне, не вважаючи на свою фантастичну, демонольогічну закрутку. На взірць наведу найширшу з сих історій — про Ісакія Затворника:

„Був иньший чорноризець іменем Ісакій. Сей же бувши в мирі, в житю мирськім, бувши богатим, — бо був купець, родом Торопчанин, — надумав стати монахом і роздавши майно своє на бідних і на монастирі, пішов до великого Антонія, до печері, і просив його, або зробив його чорноризцем. І прийняв його Антоній, вложив на нього одержу чернечу, і дав йому імя Ісакій — а мирське його імя було Чернь. Сей же Ісакій почав житє твердо: одяг ся в волосінницю, казав собі купити цапа, і обдерти того цапа, як мішок, і взяв то на волосінницю, так

що сирова шкіра засхла на нім. І затворив ся в печері, в одній улиці, в малій клітці, яких 4 лікті, і тут молив Бога безнастанно день і ніч, зі слізами. Було його їжі сама проскура, і то через день, і воду пив мірою. Приносив йому великий Антоній, і подавав віконцем таким що тільки вмістити руху, — так приймав страву. І так пробув сім літ: на світ не виходив, на ребрах не лежав, тільки сидячи трохи приймав сну.

„І одного разу, як звичайно, коли настав вечір, почав поклони, співаючи псалми, аж до півночі, і як струдив ся, сидів на своїм сидженню. І як так от сидів він своїм звичаєм, загасивши свічку, відразу світ засяв у печері як сонце, так що зір забивав чоловікови. І підійшли до нього два молодики прегарні — лица у них блищали як сонце, і вони сказали до нього: „Ісакіє, ми ангели, а от іде до тебе і Христос з ангелами“. І вставши Ісакій побачив юрбу, лица у них ясніші від сонця, і посеред них оден — промінне від його лица сяло над усіх. І сказали йому: „Ісакіє, от тобі Христос, виходи й поклонись йому“. Він не зрозумів бісовської роботи, ні спамятав перехреститись. Виступивши поклонивсь, ніби Христови, їх бісовській роботі. Біси ж кликнули, кажучи: „Наш ти тепер, Ісакіє!“ І завели його до келійки, і посадили, і почали сідати коло нього. І була повна келія й улица печерська. І сказав оден з бісів, ніби то Христос: „Візьміть сопілки, і бубни, і гуслі, і утніть — нехай нам Ісакій потанцює!“ І втяли в сопілки, в гуслі і бубни, і почали ним гратись. І притомили його так, що ледви живого лишили, і пішли, поглузувавши з нього.

„На другий день як засвітало, і прийшов час їсти, прийшов Антоній до віконця, як звичайно, і сказав: „Благослови, отче Ісакіє!“ І не було голосу, ні послуху. І сказав Антоній: „Се тому що він преставивсь“. І післав до монастиря по Теодосія і по братію. І відкопали, де був загорожений вхід, і прийшли і взяли його, вважаючи за мертвого, і винісши поклали перед печерою. І побачили, що він живий, і сказав ігумен Теодосій: „Се він має від бісовської роботи“. І положили його на ліжку, і usługовував коло нього Антоній.

„А в той час приключило ся, що Ізяслав прийшов від Ляхів, і почав гніватись на Антонія за Всеслава, і Святослава, приславши, в ночі забрав Антонія до Чернигова. Прийшовши до Чернигова, Антоній улюбив Болдину гору, викопав печеру і там оселився — єсть монастир святої Богородиці на Болдиних горах і тепер. Теодосій же, довідавшись, що Антоній пішов до Чернигова, пішов з братією і взяв Ісакія, і приніс до себе до келії й служив коло нього. Він був розслаблений тілом і умом, так що не міг обернутись на другий бік, ні встати, ні сидіти, а лежав на однім боці, і часто поливав під себе, і черва кинулась йому під бедра з мочення. Теодосій сам своїми руками обмивав і опрятував його, — два роки робив се коло нього. Чудно се було і дивно: два роки той лежав, ні хліба не зїв, ні води, ні якоїсь страви, ні овочу, ні язиком промовив: німий і глухий

лежав два роки. Теодосій молив за нього Бога, творив молитву над ним день і ніч, аж на третій рік він проговорив, став чути, і на ноги почав уставати, як дитина, і почав ходити. І не вважав ходити до церкви — примусом його тягнули до церкви, і так помалу привчили. Потім навчивсь і до трапезниці ходити — саждали його окремо від братії і клали перед ним хліб, але він не брав його — поки не вложуть йому до рук. То Теодосій сказав: „Положіть хліб перед ним і не вкладайте йому до рук, нехай сам їсть“. І з тиждень не дбав про те щоб їсти, але помалу, розглянувшись, став коштувати, і так навчив ся їсти. І так от визволив його Теодосій від диявольських хитрощів і мани.

„Ісакій же знов набрав відваги і суворого відречення. Теодосій уже преставивсь і на його місці був тоді Стефан. Ісакій рече: „Прельстив ти мене, дияволе, як я сидів на однім місці, — отже я не затворюсь в печері, але переможу тебе, ходячи по монастирі“. І одяг ся у волосінницю, а на волосінницю з рядна свиту, і почав робити з себе дурного. Став помагати пекарям і варити на братию. І на утреню ходив першим од усіх і стояв кріпко і нерухомо. Як наставала зима і люті морози, він стояв у постолах, і у протоптаних черевиках, так що ноги його примерзали до каміння, а він не рухав ногами, аж поки не одспівали заутреню. А по заутрені йшов до пекарні, приладжував огонь і воду і дрова, і аж потім приходили пекарі. Один пекар теж був на імя Ісакій, і глузуючи сказав Ісакієви: „Он сидить чорний ворон, іди злови його“. Той же поклонивсь йому до землі, пішов, ухопив ворона і приніс йому перед усіми пекарями. І ті настрашились і оповіли ігуменови і братії.

„І почала братия його шанувати, він же, не хочачи людської слави, почав удавати дурного, і почав робити прикрости чи то ігуменови, чи то братії, чи то мирським людям. Деякі давали йому дарунки, і він почав ходити по людях, теж удаючи дурного. Оселивсь у печері, в котрій був перше, — бо Антоній уже преставивсь. Зібрав собі хлопців, і убирав їх в чернецьку одіж, за се був битий й ігуменом Никоном, і батьками тих хлопців, але він все то терпів, приймав і бійку, і наготу, і холод, в день і в ніч.

„Одної ночі запалив він огонь в печерній „істопці“ (поміщенню з пічею), і як розгоріла ся піч, а була дуже дірява, то полонінь почав палати тими дірами. Він не мав чим заложити і босими ногами став на огонь, аж доки не вигоріла піч, і потім зліз. І багато иньшого оповідали про нього, дечого й ми самі були самовидці. І таку взяв побіду над бісовськими силами, що їх страшення і ману мав ні за що — як мух. Говорив їм: „Хоч ви мене перше й здурили, тому що я не знав ваших хитрощів і лукавства, але тепер маю Господа Ісуса Христа, Бога нашого і молитву отця мого Теодосія, — надіюсь на Христа і вас переможу“. Богато разів робили йому біси пакости і казали: „Ти наш, поклонивсь нашому старійшині й нам“. А він говорив їм:

„Ваш старійшина антихрист, а ви біси“, і хрестивсь, і так вони зчезали.

„Іноді знов в ночі приходили до нього і страшили його маною, що се багато людей, з мотиками, з рискалями, і говорили: „Розкопаймо печеру сю і сього загребім тут!“ Він же казав їм: „Як би ви були люде, ходили би сьте в день, а ви пїтьма і в пїтьмі ходите“. І знаменав ся чесним хрестом, і вони зчезали. Іншим разом страшили його в образі медведя, иньшим разом лютого звіря, або вола, або змії повзли до нього, чи жаби, миші, всяка гадина. І не могли нічого з ним зробити і рекли йому: „Ісакіє, побідив ти нас!“ Він же відрік: „Перше то ви мене побідили в образі Ісуса Христа і ангелів, бувши негідні того вигляду, а тепер являєтесь в образі звіринім і худобячім, зміями і гадами, як і самі ви погані і паскудні видом“. І зараз пропали біси, і по сім уже не було йому пакости від бісів. Так і сам він оповідав: „Три роки була мині ся війна“.

„І після сього ще кріпше почав жити і стримуватись, постити і не спати, — так живучи й скінчив він житиє своє. Розболів ся в печері і занесли його хорого до монастиря, і до восьмого дня скінчив ся він в Господі. Ігумен же Іван і братия, опрятавши тіло його, поховали його“.

Нестор. В порівнянні з сими творами агіографічні писання Нестора являють ся дальшим і дуже інтересним ступнем в тім напрямі, який я вище назвав іконописним. Особливо різко визначаєть ся такою тенденцією його перший твір: „Чтение о житии и погублении блаженную страсотерпцю Бориса и Глѣба“, написаний — як можна міркувати з деяких обставин, десь в перших 1080-х роках.

Чи знав Нестор „сказание про Бориса і Гліба“, або його джерело, пишучи своє „чтение“, чи ні, се зістаєть ся неясним. Залежність від спільного джерела подекуди відчуваєть ся виразно, але з огляду на всі непевности, звязані з „сказанием“, се можна толкувати ріжно. Та літературна фізіономія сих творів в усякім разі дуже відмінна. Ідучи за візантійськими агіографічними взірцями — поставивши, очевидно, своїм завданням дати справжнє „чтение“ в сім стилю на українську тему, Нестор дає твір нового типу. Постати його героїв від початку до кінця на стільки „постилізовані“, що в них не лишилось нічого „туземного“, реального, що давало б відчувати в них живих Русинів початку столітя, а не яких небудь римських патріщів часів Діоклетіяна чи Деція. Святістю перейняті їх всі рухи і пози від самого дитинства, старанно витрāvлене з них все живе і реальне і підтягнуено під конвенціональні, типові ситуації і акти візантійських житий.

Про їх батька Володимира — таку архи-популярну фігуру, ав-

тор говорить, як про щось далеке і чуже: „Бысть князь въ тьи годы, володый всею землею Русскою, именемъ Владимиръ, бѣ же муж правдивъ и милостивъ къ нищимъ и къ сиротамъ и ко вдовицамъ, елинъ же вѣрою!“ Всякі місцеві ймення — як щось занадто реальне й конкретно умисно оминають ся, навіть там, де автор їх мав перед собою; натомість являють ся такі фрази, як „на єдиномъ мѣстѣ“, „старѣйшина града того“, „єдинъ отъ предстоящихъ“. От прошу напр. порівняти оповідання про те ж чудо, яке я навів вище, в отсім переповідженню Нестора:

„Одного дня як я пішов до міста в якійсь справі, і сів собі на однім місці, прийшла і сіла коло мене якась жінка, котрої я доти не знав. Сказала, що прийшла з иньшого міста, наче подвигнена Богом. Оповіла міні про святого отця Миколу і блаженних стратотерпців Бориса і Гліба — се я тепер оповім вам, ви ж слухайте з усякою пильністю і не зражайтесь моєю незручністю. Був, каже, день празничний св. Миколая і всі йшли до церкви його, а вона взялась до своєї роботи і стала її робити. Иньші жінки, побачивши її роботу, почали її кликати до церкви і сварити, кажучи: „Що робиш, працюючи в день св. Миколи, а до церкви не йдучи?“ Вона же не послухала і зіставала ся в своїй хаті (храмѣ) працюючи. І от несподівано заїхали на двір її три мужі в білих одежах. Вона виглянувши з дверей бачила їх. Оден був старий, а два молоді, по обі сторони його, вони сказали їй: „Жінко, як сміла ти образити отця нашого Миколу в день його працюючи, в церкв не йдучи?“ Вона ж відповіла їм, кажучи: „Я жінка, вдова убога, годить ся міні працювати, а не треба до церкви ходити“. Тоді старий сказав молодим: „Що говорите знею?“ розкидайте її хату!“ Ті приступили й розкидали хату до підлоги. А старий приступив, взяв її за праву руку і викинув із хати геть. І була як мертва“, і т. д.

Як твір літературний, житиє скомпоновано зручно і послідовно витримано в вибранім автором стилі. Він починає від сотворення світа, даючи загальний перегляд божого „домостроїтельства“ людського спасення, і як останній акт його описує християнізацію Руси. Образи його синів, Бориса і Гліба, ілюструють високий християнський рівень охрещеної Руси. На жаль відносини сього твору до візантійських взірців досі близше не аналізовані, і не знати, чи не використав тут Нестор для загальної своєї концепції якогось візантійського твору, і на скільки він взагалі був самостійним в використуванні своїх взірців.

Для другого твору Нестора — „Житиє Феодосія игумена печерского“, написаного теж в 1080 х роках (за ігуменства Нікона, що вмер 1088 р.), така робота пророблена Шахматовим

і Абрамовичом¹). Вони вияснили, що ближшим літературним взірцем Несторови послужило життє Сави Освященного, організатора палестинського чернецтва, написане Кирилом Скітопольським. Крім того він багато користувався життєм Евтимія Великого, того ж автора, життєм Антонія Вел., пера Атанасія Александрійського, й иньшим агіографічним матеріялом. На життя Сави і Антонія він сам посилаєть ся. Порівнянне показує, що Нестор знаходив тут не тільки загальні мотиви, загальну агіографічну манеру, але йшов не раз і в подробицях, до буквальных висловів, за сими взірцями. Напр. популярне оповіданне про те, як Теодосій прийшов до Антонія печерського дуже близько, навіть в поодиноких висловах нагадує історію св. Сави. У Нестора читаємо, що Теодосій, прийшовши до Київа,

„обходив усі монастирі, хочаби бути монахом, і просив, щоб його прийняли. Але ті, бачучи простоту отрока, одягненого в бідну одіж, не зволили його прийняти. Так Бог хотів — бо вів ся він (Теодосій) на місце, на яке від молодости був Богом покликаний. Тоді почувши про блаженного Антонія, що живе в печері, — окрилатів умом і кинувсь до печери. І прийшовши до преподобного Антонія і побачивши його, упав і поклонив ся йому з слізми просячи, щоб у нього йому бути. Великий же Антоній наказував йому тими словами: ‚Дитино, чи бачиш сю печеру — місце сумне і тісніше від иньших місць, а ти молодий, і як думаю — не стерпиш суму сього місця?‘ Се ж говорив не тільки випробовуючи його, але й прозираючи прозорливими очима, що се той самий, що має збудувати місце се і славний монастир сотворити — на зібранне множества ченців. Богвдохновенний же Теодосій з розчуленнем відповів йому: ‚Знай, честний отче, що пророзумник усього Бог привів мене до святости твоєї, велячи спасти мене; тому що міні скажеш зробити, я зроблю‘. Тоді сказав йому блаженний Антоній: ‚Благословен Бог, що укріпив тебе, дитино, на се охоту і на се місце, — будь у нім!‘ Теодосій ще раз упав і поклонивсь йому, і старець поблагословив його і велів великому Никонови, яко пресвитерови і досвідченому чорноризцеву, постригти його, і той узявши блаженного Теодосія постриг його обичаєм св. отець і в монашу одезу убрав“.

В житті св. Сави:

„Чуючи від усіх про блаж. Евфимія, що подвизавсь тоді в східній пустині св. Города, ...окрилатівши умом²), забажав ба-

¹) Шахматовъ, Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи св. Феодосія (Извѣстія отд. р. яз. 1896). Абрамовичъ, Исслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ Патерикѣ, ib. 1902.

²) Старинный переклад житія св. Сави: и окрилатѣвъ умомъ. Нестор: и окрилатѣвъ же умомъ.

чити св. отця... і прийшовши на вказане місце..., побачив великого отця Евфимія, як ішов до церкви, і просив з слізми, щоб у нього йому бути¹⁾). Великий же Евфимій наказував йому тими словами²⁾): Дитино, не думаю, щоб годивсь ти! молодий ти ще, щоб жити в лаврі. Блаженний же Сава відповів: Знай, честний отче, що пророзумник усього Бог, велячи міні спастись³⁾, привів мене до рук твоїх, тому щоб міні скажеш зробити, зроблю⁴⁾). А то не без (божого) умислу робив великий Евфимій, але прозираючи прозорливими очима, що сей буде архимандрит усім палестинським пустинникам, і не тільки се, але й велику та славну лавру, більшу від усіх палестинських лавр має зібрати⁵⁾.

Як бачимо, свої літературні засоби Нестор використовував на стільки зручно, що вони зливаються досить органічно з його власною творчістю і не контрастують з нею. А про організатора свого улюбленого монастиря і нового українського аскетизму він мав сказати все таки на стільки багато, що запозичені з візантійського взірця схеми і манери покрились густою верствою реального, зачерпненого з живого життя матеріялу. Постать Теодосія була на стільки близька, подробиці його життя на стільки звісні і так багато говорили почуттю й уяві Нестора та його товаришів, і здавались на стільки цінні з становища провідної гадки: звеличання аскетичного життя, заведеного Теодосієм на взрець візантійської устави Федора Студійського, що сим разом Нестор не піддався спокусі вистилізувати сю постать вповні іконографічно: обчистити з усіх реальних рис життя, як постаравсь се зробити з більш далекими і блідими фігурами Бориса і Гліба. При всіх стилізаційних рисах життя Теодосія містить в собі багато безпосереднього, житевого з свого часу і свого окруження. Деякі уступи, як напр. оповідання про дитячі і молоді літа Теодосія, про його поведінку в монастирі, — дорогоцінні подробиці сучасного життя, єдині в своїм роді фрагменти.

Такі напр. образки, розповіджені Нестором з слів ченця Іларіона, що жив з ігуменом в одній келії — „був хитрий писати, і писав всі дні і ночі книги в келії блаженного отця нашого Те-

¹⁾ Сава: Моляше ся съ слъзами, дабы у него былъ. Нестор: съ слъзами моля ся ему, дабы у него былъ.

²⁾ Сава: великий Буфимий казаше ѣ глаголя: чадо! Нестор: великий же Антоній казаше ѣ глаголя: чадо!

³⁾ Сава: Въжь, чьстный отче, яко проразумникъ всячьскихъ Богъ, спасти ся ми веля. Нестор: Въжь, чьстный отче, яко проразумникъ всячьскихъ Богъ... спасти мя веля.

⁴⁾ Сава: тѣмъже влико ми велиши творити сътворю. Нестор: тѣмъже влико ми велиши сътворити сътворю.

одосія — а той співав псалтир на память, і тихо пряв руками вовну, або иньшу роботу робив“. „Часто ходив до „пещниці“ (пекарні) і з пекарями веселив ся духом, місячи тісто і хліби печучи, — бо був, як я сказав, кріпкий тілом і сильний, і всіх страждущих учив, підкріпляв і потішав, аби не розслаблялись в ділі своїм“, і т. ин. Такі скалочки живої, реальної людини дають настрій оповіданню.

Але все таки, коли ми тепер знаємо, як над усім сим панували ремінісценції, підходи, способи думання і відчування візантійських взірців, ми вже не можемо, так як се могли списателі української старовини з-перед пів столітя, як Костомаров, скажім, — брати Несторових образків в цілім за безпосереднє відбите сучасного українського житя.

Чуда св. Миколая. З кінця XI і початку XII вв. маємо групу писань присвячених найпопулярнішому з святих — св. Миколаєви Мир-лікійському. Можна думати, що котрийсь з наших книжників, зібравши, що далось, з писань про нього. — дещо в готових болгарських перекладах, дещо сам переложивши, доповняв потім сей корпус ріжними власними повістями, списаними на підставі оповідань прочан то що. Як на можливого такого автора вказувано на печерського постриженця, перед тим скарбника княжого „каженника“ Єфрема, що жив в Царгороді за часів Теодосія і там видобув і переклав для нього студійську уставу, а потім був єпископом переяславським, з титулом митрополита. Але ся цікава фігура взагалі мало відома, і авторство його лишаєть ся дуже гіпотетичним. Поки що місцеві писання про св. Миколая лишають ся анонімними.

Основне життє св. Миколая давніше рахувалось за оригінальне, але потім викрито його грецький прототип. По нім ідуть грецькі повісти про його чуда, переложені можливо в Болгарії, можливо у нас¹⁾.

Оригінальними творами, що доповняли сі переклади, тепер уважають ся: слово про перенесеннє мощей св. Миколая з Мирів лікійських до Барі в Італії, похвала йому і чотири оповідання

¹⁾ Соболевский здогадувавсь, що було дві серії таких чуд, — „меньше апокрифічні „були переложені полуднево-словянським перекладчиком, і потім тільки справлені східньо-словянським книжником (сі чуда містять ся в однім збірнику XII в.), друга ж, „більш апокрифічна“, переложена незалежно від першої, якимсь Русином, і сі дві серії тільки потім злучено до купи — напр. в збірнику троїцьким, з якого їх опублікував арх. Леонід Кавелін в Памяти. др. письменности.

про чуда: одно сталось в Царгороді за патр. Михайла Керулярія, значить в середині XI в., при бутности там автора оповідання, друге в Царгороді ж за імператора Константина, теж значить в середині чи в другій половині XI в., третє в Києві — традиція прикладала його до часів Мстислава, сина Мономаха (1125—1132) — воно звязане з іконою Миколи Мокрого у св. Софії, перед котрою, мовляли, знайшлась дитина упущена батьками в Дніпро. Четверте, теж київське, звязане з одною з київських церков св. Миколи, не має близшого означення часу.

Слово згадує, що перенесенне мошей стало ся „въ дни лѣта наша, и въ память нашу..., въ тысящное лѣто и 95 отъ въплоченія самого Бога, при цари гречестѣмъ и самодержци Алексѣи Комнинѣ, а въ лѣто русскыхъ князѣй, христолубиваго и великаго князя нашего Всеволода въ Кієвѣ и благороднаго сина его Володимера въ Черниговѣ“. Сю руську дату деякі дослідники вважають допискою до перекладеного грецького тексту, але на се властиво нема підстави, і самий зміст слова, що величає перенесенне, властиво викраденне мошей св. Миколая італійськими Норманами (въ Барѣ градѣ муруманьстѣ Немечьскыя области) взагалі не дуже підходить для прирожденного Грека (вище одмітив я дуже толерантне становище сього слова до папи і єпископів — іновірність їх ігноруєть ся цілком).

З чуд згадані два царгородські вважають ся записаними на Україні, з слів прочан, чи самими прочанами, що були в Царгороді в тім часі — як згаданий Єфрем. Що до київських, нема ніякого сумніву про їх місцеве походженне. З них найбільш літературне „чудо з полоненім Половчином“, котре я тому наводжу ціле в перекладі:

Був чоловік чесний і розумний в славнім городі Києві, що мав віру велику і любов до св. Миколи. І не знаю, яким чином сидів у нього Половчин, цілий рік закований в залізі. Одного ж дня сказав йому християнин: „Доки маєш у мене сидіти? Дай мині викуп і відпусти тебе у твою землю“. Той же відрік: „Як мене пустиш, то принесу тобі викуп; поки мене держиш, не маю що тобі дати“. Християнин сказав йому: „Дай по собі поруку і пушту тебе“. Половчин же відрік: „Сам знаєш, що на Руси ніхто не поручить ся за мене“. Тоді християнин сказав йому: „Хочеш, дам тебе на поруку св. Миколі?“ Той відрік: „Я його не знаю, ані він мене, то як поручить ся за мене?“ Християнин же повів його до церкви, показав йому ікону св. Миколая і спитав: „Хочеш, я дам тебе йому на поруку?“ Половчин з радістю відповів: „Хочу, і коли мене пожалуєте, я привезу все, що тобі ви-

нен". Бо думав, що віра того чоловіка на Руси до св. Миколи нічого не значить.

Дивно се, братиє, справді, що той не трівожився пускаючи сього полоненника. Не подумав в серці своїм, принесе йому викуп чи не принесе, але одно мав в умі: поруку св. Миколі — що то не згине. І так з тими словами той чудний муж пустив полонянника; дав йому одержу і всього потрібного на дорогу досить, посадив на свого коня і 'обязь' дав, і сказав: „Брате, не збреши, перед ким обіцяв принести викуп або прислати; бо коли збрешеш, то не втічеш руки того, що ручив за тебе“. Той же відрік: „Все зроблю, про що кажеш“. І сказавши се, поклонивсь і поїхав.

Ідучи ж дорогою, задумав злу гадку в серці своїм, — так казав: „Нема розуму, на правду, в сім Русині, коли він віддає мене на поруку образови, на дошці написаному, званому Миколю! Що він може мині зробити? нині ні я вже його не бачу, ні він мене — бо і якже дошка може ходити або їздити? Та й як би мене дав на поруку якомусь великому чоловікови, то й того я не боюсь у своїй землі, і викупу не дам“.

З такими гадками приїхав він у свою землю. Домашні його теж думали, що по дурному його пущено: не знали сили божої і св. Миколи, безумні скоти, горді своїм марним багатством, і слухаючи його, казали йому не боятись свого поручника, вважаючи то все за іграшку, і самі, безумні, не журилися сим в своїх іграшках.

Але мало що днів минуло і зявився перед ним істинний і неложний, і не загайливий помічник і поборник християнам, святий великий Микола, і спитав: „Чи знаєш мене, друже?“ Половчин же одрік: „Не знаю; хто ти єси?“ І св. Микола сказав йому: „А чи не я то поручився за тебе, що ти принесеш викуп тому християнинови? що ж ти баришся? от кажу тобі: повези викуп за себе, аби не зробив я тобі біди!“ І сказавши се, став невидим. Половчин же подивувався такій появі, але думав, що то нічого, і скоро забув.

Але одного разу сів на коня і поїхав в поле (степ), і зявився перед ним св. Микола. Скинув його з коня і потряс ним, кажучи: „Чи не казав я тобі, нужденниче (окаянне): відвези за себе викуп тому християнинови, бо ти мині даний на поруку. Але ти скоро забув, що я тобі сказав. Та ще раз тобі кажу: пожалуй сам себе, відвези за себе викуп, а як забудеш, то побачиш, що тобі від мене буде!“ І сказавши се йому св. Микола був невидим.

Половчин же сів на коня і поїхав до дому, маючи в серці повезти скоро викуп, бо від другої появи св. Миколи йому трохи заболіло. Але сплючи багато і живучи як скотина, забув і сим разом, думаючи, що то вже минуло, і нічого йому не буде. Як і тепер багато бачимо таких, що й закон божий знають: як прийде хвороба на них, або біда велика, то молять ся Богови з слізми, і на поміч кличуть попів, ченців і старців, кажуть: „го-

сподіє, помоліть ся за нас, аби нас Бог для вас помилував! уже не будемо такі як тепер, инакший обичай заведемо, як Богови любо, бо розуміємо, що даремно колотимо ся в житю сім“. А як за молитву тих, що до них і віру приложили, дасть їм Бог то, тоді забувають, що говорили в біді, як їм полекшить ся: обиджають тих, котрих просили молитись; удають, що їх не знають, а на старців і поглянути не хочуть, — наче вже безсмертні стали.

Так і сей поганій Половчин! Як потряс ним св. Микола, зявивши ся перед ним, тоді побояв ся. А як минуло кілька день, і він не зявляв ся, — тоді він забув! Але кілька день потім були збори їх, князів і вельможів зіхало ся богато, і той Половчин приїхав, але як став у зборі (сомнишу) з ними на коні, скинула його з коня невидима божа сила. Всі дивились і дивувались, а та почала його мучити і товкти ним, примовляючи: „Чи не казав я тобі, нужденниче: вези викуп за себе, аби не було тобі гіршої біді? Той християнин з теплою вірою звернув ся до мене, і на мене зложив свою турботу, то як я можу його бачити в тій турботі? А ти, безумний варваре, загордивсь, не спамятав моєї поруки, не побояв ся божого суду, що так скоро прийшов на тебе, ані першої і другої моєї появи!“ І далі казав: „Се вже третій раз прихожу, щоб покарати тебе¹⁾ за непослух!“

Страшно, братіє, було бачити його муки. То його кидало головою о землю, то підіймало над землею і ударяло о землю. То голова його опинялась між ніг, і при тім невидимо немов батогами біла його божа сила, все в одно приказуючи: „Повези за себе викуп тому християнинови!“ Всі, що стояли коло нього, повтікали, а він лежав як мертвий. Ті, що його знали, поїхали й оповіли його родови ту муку, що з ним стала ся, і вони приїхавши, забрали його ледви живого.

Богато днів лежав він, не можучи говорити. Потім наче від сну прокинувся і поївши страви, покріпив ся і оповів свому родови все, що сталось: першу і другу появу св. Миколи, кару і слова (при тім). Ті, нічого не знавши, коли тепер почули, почали гніватись на нього і так відказувати: „Чи був хто такий дурний, як ти? Бачив першу і другу появу ручителя свого і не побояв ся, ні нам не сказав! Ми так думали, як ти нам перше казав: „Кому він дав мене на поруку? без-ума відданий я бо-гови руському?“ Той їм відказав: „Е, не самому Богови, але ‚святцєви‘ його Миколі!“ Ті ж сказали: „Коли не Богови їх, то слугі його! Чи не знаєш, який то великий Бог руський і які чуда творить? То й слуги його великі! Не тільки сам діє преславні (діла), але й ті слуги його. Коли від нас буває їм якась біда, то говорять: ‚За гріхи наші не помагає нам Бог!‘ Коли б він їм поміг, то ні одного з нас не зісталось би від них! А ти, безумний, не побояв ся їх Бога і його святця — отже бачиш, що

¹⁾ Тут місце в рукописи попсоване.

собі придбав! Коли не поїдеш тепер з викупом на Русь, то йди від нас і загибай сам оден, аби й ми з тобою під кару не попали!“

Половчин же той, почувши від них таке, настрашивсь і не гаючись ні трохи, велів своїм рабам зібрати ся, і відлучити стадо коней, щоб дати його на викуп, а до того додати мале „стадце“, щоб дати за поруку св. Миколі, аби вже його не мучив. Бо був дуже багатий.

І так поїхав скоро на Русь з тими кіньми — не тільки „господинови“ свому пригнав викуп, але й понад то — боячи ся свого ручителя, нашого поборника, великого помощника, святого Миколи. І як приїхав до Києва, то не поїхав до того двору, де сидів був у свого „господина“, а наперед поїхав до церкви св. Миколи, де був даний йому на поруку, і з далека злізши з коня, прийшов пішо, ведучи за собою те мале стадце коней. Війшовши до притвору і побачивши ту ікону св. Миколи, упав на землю і з слізи говорив: „Не муч мене, господине мій і ручителю, святче божий Миколо! се я вже весь викуп пригнав твому християнинову, і тобі дещо трохи за поруку, щоб не гнівав ся на мене, що я хотів збрехати, — була міні за те біда!“ І сказавши се, віддав коней ереєви тої церкви, а сам поїхав до сього „господина“, і пригнавши на двір його більше стадо коней, поклонивсь і сказав: „Се мій викуп, господине, а у ручителя я вже був“. І тут розповів йому порядку все, що сталось.

Християнин же той, почувши се, був дуже тим вражений і дивувався сьому преславному чудови, і скоро вставши, побіг до церкви св. Миколи і впавши перед образом його, пролив велико сліз, похваляючи його милосерде.

Так говорив: „Як віддячу тобі, святче Божий, за все, що вчинив ти міні, негідному рабови твому? збогатив ти мене твоїми дарами! маючи всю широту царства небесоого, подаєш нам відти ж дари, а ми тільки се можемо принести тобі навзаєм: дивуємо ся твоїй ласці, хвалимо твою щедроту, славимо твою поміч!“

І так помолившись багато в святій церкві, пішов до дому свого. І скликав весь свій рід і племя, і другів і сусідів своїх і казав їм: „Радуймо ся разом, бо дивну ласку свою показав на міні убогім святитель Христов Миколає!“ І оповів їм по ряду, що зробив Половчин. Вони ж почувши то як одними устами похвалили його тими словами: „Дивен Бог в святих своїх, творячи чуда через святих своїх“. Боголюбивий же муж той спорядив празник на честь св. Миколи, як то робить ся на память (свято) його: з всенощним стояннем і співом. Попів і монахів скликав на обід і нищим милостиню вчинив¹⁾.

Фабула належить очевидно XI—XII в., літературне обробленне не виявляє виразних пізніших прикмет.

1) Памятники старинной русской литературы I с. 71.

Паломник Данила ігумена. До початків XII в. належить і популярний твір, котрим досі властиво одиноко і виключно репрезентується паломнича література нашої старої доби: „Паломник“ Данила „ігумена Руської землі“, як він називає себе в перших рядках твору. По характеру своєму се писання також належить до сфери агіографії. Елемент агіографічний вповні переважає над географічним та історичним. А замітне воно перед усім своєю широкою і трівкою популярністю, засвідченою масою копій і перерібок: уже з XV століття заховалось п'ять рукописів його, загальне ж число їх доходить до сотні. Дуже цінне воно також з культурно-історичного становища, — між иньшим як провідник ріжного апокрифічного елемента, позбираного в нім Данилом: сим апокрифічним доповненням до канонічної історії Христа, Богородиці, апостолів „Паломник“ і завдячав головно свій інтерес. З чисто літературного становища він не більше замітний, як твори Мономаха.

Автор докладно зазначив час своєї подорожи ріжними подробицями її — за часів держави короля єрусалимського Бальдуїна і його походу на Дамаск, між р. 1106—1108, „во княжение руськое великаго князя Святополка Изяславича“, помянув він сучасних князів на Русі, записавши на ектецію в лаврі св. Сави. Дав і деякі иньші прояви своєї національної свідомости і свого патріотизму, але взагалі не вважав потрібним дуже займати своїх читачів своєю особою і своїми переживаннями. Його завдання — можливо докладно і деталічно описати пам'ятки і традиції Святої землі, на основі власного огляду (автопсії); се він і робить з прецизією Бедекера XII віку, так що його твір має велику ціну для історичної монографії й археології Палестини, і безсумнівно, служив провідником для пізніших пілігримів.

Правдоподібно, з сих мотивів автор, на жаль, опустив всю подорож з дому, не згадує нічого, де він жив і де був ігуменом на Русі; тільки з порівнянь Єрдану „з рікою Сновською“, добре, видно йому знайомою, здогадують ся, що він був з над Снови в Чернігівщині. Дуже мало згадує він і про свої пригоди та вражіння в подорожи, взагалі оповідає дуже інформативно, діловито; сухо, не вдаючи ся в лірику, ні в поезію. Подекуди лише блисне часом промінчик настрою, пережитого почуття, піднесення, радості. Напр. в його оповіданню про Єрусалим:

„Святий город Єрусалим в дебрях, наоколо нього гори камні великі і високі, так що тільки близько до городу прийшовши можна побачити святий город Єрусалим. Найперше видно дім

Давидів, потім трохи пішовши видно Елеонську гору і Свята Святых, і потім весь город видно. Тут єсть гора рівна, на дорозі, коло Єрусалиму, з версту від нього, — на тій горі зсідають люде з коней і пішо входять всі, і християне кланяють ся святому Воскресенію. Радість буває велика всякому християнинови, побачивши св. город Єрусалим: ніхто не може, щоб не прослізится, побачивши землю бажану і святі місця, де Христос Бог наш задля нашого спасення походив.

Або в споминах про раюванне в хвилях Йорданських:

Йордан ріка тече бисто, береги по тім боці Йордану прикруті, відси лагідні. Вода в нім каламутна і дуже солодка — не наскучить пити ту воду святу, і здорова та вода, хто її пє: не болить від неї, ні пакости череву. Всім же подобен Йордан ріці Сновській — вшир і вглуб, але тече дуже лукаво і бисто. Болоня має такі, як і Снов ріка. Серед самої купели (де купають ся паломники) глибше від чотирьох сажнів — як я сам випробував, і поміряв, і побродив на другий бік Йордану, і багато походив по берегу тому Йордановому з любовію. Вшир Йордан як на устю Снов-ріка. І до сей бік купели єсть малий лісок, багато дерева по берегу Йордановому превисокого — як верба, і подібне, але се не верба. Вище купели багато по берегу Йордана ніби лози — але се не наша, а инакша, подібна до „ксияжи“. І багато тут тростини, і звіря багато тут живе: диких свиней без числа багато, і пардусів много. Єсть і льви по другий бік Йордану, в камяних горах, тут і родять ся.

Найбільш докладно і літературно описана процедура засвічення святого огню в велику п'ятницю. Навожу дещо з сього оповідання, дуже голосного в палестинській літературі:

В велику п'ятницю по вечерні витирають Гроб Господень і виливають кандила (лямпи) ті, що над Гробом Господнім, наливають до тих кандил „деревляного масла“ чистого, без води, самого, вкладають світильні, але не запалюють тих світилень, але полишають ті світильні не запалені, і запечатують Гроб Господень о 2 год. в ночи. Тоді ж гасять всі кандила, не тільки ті, котрі там, але по всіх церквах в Єрусалимі. Тоді і я худий пішов у ту велику п'ятницю о 1 годині в день до князя Балдівіна і поклонивсь йому до землі. Він же, побачивши мене, поклонивсь і попросив ласкаво до себе і рече: „Чого хочеш, ігумене руський?“ Бо він мене пізнав добре і любив дуже, бо був чоловік добрий, смирний і ні мало не гордий. Я ж сказав йому: „Господине княже, молюсь тобі для Бога і князів руських! хотів би і я поставити своє кандило над Гробом Господнім за всі князі наші, і за всю Руську землю і за всіх християн Руської землі“. І на те князь сказав міні поставити своє кандило і з охотою післав зі мною свого „луччого мужа“ до економа Святого Воскресенія і до того, що держить Гроб Господень. Оба вони: економ і ключар Гроба Господня, сказали міні принести кандило

своє з маслом. Я ж поклонивсь їм з радістю великою і пішовши на торг, купив кандило шкляне велике, і налив масла деревляного, чистого, без води, і приніс до Гроба Господнього — був уже вечір, і я зголосивсь до того ключаря і упросив його: він відкрив міні двері Гроба Господнього і сказав міні виступити з каліг (черевиків) і завів мене босого до Гробу Господнього, з тим кандилом, що я ніс своїми грішними руками. І сказав міні поставити кандило на Гробі Господнім і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах стояло кандило грецьке, на грудях поставлене було кандило св. Сави і всіх монастирів. Благодатю ж божою ті долішні кандила засвітились, а фряжські кандила повішені були в горі, і від тих кандил ні одно не засвітилось, тільки ті три засвітились.

Другого дня, в велику суботу, в шесту годину дня збирають ся люде перед церквою Воскресенія Христова, несчисленно многе множество людей з усіх сторін, пришельці і туземці. Від Вавилоня, і з Єгипту, і з Антіохії і з усіх сторін збираєть ся в той день несказано багато людей і наповняють всі ті місця коло церкви і коло Розпятя Господнього. Велика тіснота буває тоді в церкві і коло церкви, багато задихають ся від того стиску людей, і ті всі люде стоять з свічками незасвіченими і чекають відчинення дверей церковних. В середині ж церкви попи з людьми чекають, поки прийде князь Балдвін з дружиною своєю, і тоді відкривають ся двері церковні і входять всі люде до церкви, з великим стиском, і наповняють церкву й палату, і скрізь буває повно в церкві і наоколо Голгофти і наоколо Кранієвого місця аж доти, де був знайдений Хрест Господень, все буває повно людей. Не говорять нічого иньшого, тільки ненастанно кличуть: „Господи помилуй“, і кричать так сильно, що гуде і гремить усе місце те від крику людського. Потоками сльози проливають ся тут вірними, навіть закамянілий серцем тоді може послезитись. Всяк бо чоловік тоді робить собі докори і споминає свої гріхи і каже до себе: „А може то через мої гріхи не зійде Дух Святий!“ І так стоять всі вірні, з слізним і сокрушенням серцем. І сам князь Балдвін стоїть зі страхом і смиренням великим, і сліз джерело проливаєть ся з очей його. Також і дружина його стоїть коло нього просто Гробу, коло олтаря великого.

І як була 7 година суботнього дня, пішов князь Балдвін з дому свого до Гроба Господнього з дружиною своєю, і всі босі і піші йдуть з ним. І післав князь на парохію (подвіре) святого Сави і покликав ігумена з чорноризцями його. І пішов ігумен з братією до Гроба Господнього, і я худий пішов з ігуменом тим і з братією. І прийшли ми до князя і поклонились йому всі. Тоді і він поклонивсь ігуменови св. Сави. І велів князь ігуменови св. Сави і міні худому з ними підійти до нього ближше, а иньшим велів іти перед ним, а дружині сказав іти за ним. І прийшли ми до церкви Воскресенія Христового, до західніх дверей, але множество людей заступило церковні двері і не

могли ми вийти до церкви. Тоді кнвзь Балдвін велів своїм воякам розігнати людей силою, і вони зробили як улицю між людьми аж до Гроба Господнього, і так ми змогли пройти. І прийшли ми до східніх дверей Гроба Господнього, а князь прийшов за нами і став на місці своїм, по правім боці.

І було коло 8 години дня, почали правовірні попи співати вечірню на Гробі, на горі, і всі мужі духовні, чорноризці й пустинники, багато прийшло їх. А Латиня почала по своєму в великім олтарі верещати. І так під час того співу я стояв і пильно дививсь на двері Гробу. І як почали читати паремії великої суботи, вийшов єпископ з дияконом своїм з великого олтаря і підійшов до дверей Гробу Господнього і подививсь через перехрестя дверей, і не побачив світу в Гробі й вернув ся знову до олтаря. Як почали читати 6-у перемію, той єпископ з дияконом знову прийшов до дверей Гробу і не побачив нічого в Гробі Господнім. Тоді всі люде з слізми закричали: „Кірелейсон“.

І як минала 9 година дня, почали співати піснь преходну: „Господеви поєм“. І несподівано прийшла сі сходу мала туча і стала над непокритим верхом церкви і пустила дощ над святим Гробом, і тоді раптом заблис світ святий в Гробу Господнім, і вийшов блиск того світу, страшний і дуже ясный з того святого Гробу. І єпископ з чотирма дияконами прийшовши, відчинили двері Гробу Господнього, і єпископ, узявши свічку від князя, вийшов до Гробу Господнього і запалив насамперед ту свічку від того святого світла і винісши з Гроба ту свічку, дав її в руку самому князеві. І став князь на місці своїм, тримаючи ту свічку з радістю дуже великою, і ми всі засвітили свої свічки від тої свічки, а від наших свічок всі засвітили свої свічки. Світ же святий не такий як земний огонь, а инакший — полемінь його світить ся незвичайно, так як киноварь.

І так всі люде стоять з засвіченими свічками і викрикують всі неустанно, з великою радістю і весело, видівши світ божий святий. Хто не бачив тої радости того дня, не повірить тим, що оповідають виджене. Але добрі і вірні люде вірять щиро і з насолодою послухають сього оповідання про сю святиню і сі святі місця. Міні ж худому Бог свідок, і святий Гріб Господень, і вся дружина моя, руські сини, і Новгородці та Кияне, що трапились тоді: Сідеслав Іванкович, Ярослав Михалкович, Кашкичі два, й інших богато.

Лисьменство історичного характера. Наша стара історіографія, ведена так часто духовними руками, або такими світськими, які стояли вповні під пануваннем провідних релігійних ідей епохи, теж так часто зближаєть ся до агіографії, що між ними не завсіди можна навіть провести скільки небудь різку межу. Ті що писали історичні повісти і записки, з яких зложились літописні збірники, дуже часто мали нахил оцінювати події

й ситуації перед усім з становища інтересів християнізації, церковности, єрархії, — уділяти особливу увагу епізодам, особам і обставинам цінним і цікавим спеціально з сього становища. З другого боку, церква і єрархія спішили приодягнути з своєї сторони авреолею святости всіх, хто міг послужити за взірць потомним поколінням своїм прихильним, приятним, льояльним становищем супроти церкви, єрархії, духовенства. Крім цілого ряду князів, єрархів, подвижників формально зарахованих в число святих було багато „місцево шанованих“ людей, з котрими звязувалась пам'ять праведности, святости, побожности — кандидатів на святих, „блаженних“, котрі чекали своєї канонізації в будуччині. Тому як з одного боку літописець не раз, описуючи діла якого небудь політичного діяча, не знаходив собі кращого джерела, як яку небудь „пам'ять і похвалу“ йому, як святий і праведній особі, так з другого — записки писані прихильною рукою по горячим слідам діяльності того чи иньшого шановного діяча часто мають тенденцію заховати як раз риси його побожности і праведности, котрі могли б послужити для будучого „прославлення“, канонізації сього помершого, чи навіть живого ще симпатичного чоловіка. „Владимєрь такъ єсть любезнивъ, любовь имѣя к митрополитомъ, и къ епископомъ, паче же черноризецький чинъ любя“, — записує ближше нам незвісний Василь, прихильник Мономаха, — очевидно приготовляючи йому добру славу на пізніше. „Святополкъ єгда исхожаше или на рать или на ловы, прихождаше в монастырь, съ благодареніємъ покланяя ся святѣй Богородици и гробу Феодосієву“ — посвідчає якийсь, не звісний нам сучасник сього князя. Характеристики князів, писані під вражіннями їх смерти, оповідання про їх останні хвилі житя, передсмертні розмови, завдяки щирому, безпосередньому почуттю, живим, яскравим подробицям, підхопленням реально і відданим вірно, не раз роблять сильніше вражінне, ніж пізніше надумані оповідання на морально-дидактичні теми агіографічних творів. Секрет лежить в тім, що над сими записками не тяжів так літературний взірць, іконографічний шабльон, який убивав і позбавляв краси не раз дійсно гарні, вдячні з естетичного погляду ситуації й акти, оброблювані під агіографічні взірці.

В сім взагалі секрет краси і експресії нашого історичного письменства, що роблять його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури — безпосередній свіжий подих епохи, житя, що віє місцями з нього, як ніде инде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шабльонів, які тя-

жили над літературою дидактичною і агіографічною. Наші історичні „повістярі“ не мали перед собою моделей, до котрих старались би за всяку ціну піднятись. До нас, як я вже сказав, не перейшло, здається, ні одного твору (принаймні досі не відкрито) з властивої історіографії, з штучнішою, прагматичною композицією, з літературною риторикою, з промовами і характеристиками античної історіографії. Приходили головно всесвітні хроніки, механічно компільовані і настільки примітивно зроблені, що вони не могли дати „канона“, взірця, під котрий мусіли б підтягатись з своїми тубильними подіями і своєю домашньою історіографією наші списатели „временних літ“. І дійсно, на протязі трьох століть нашого історичного письменства, що полишили свої документи в тих літописних збірниках, якими ми розпоряджуємо нині, — ми знаходимо лише єдиний твір, який претендує на історичний прагматизм, і zarazом — на літературність вищої, себто риторичної марки: се галицька повість про „великий мятеж“ по смерті Романа, що займає через се зовсім окреме місце.

Що характеризує нашу стару історичну творчість, в її цілості, в нинішнім вигляді, в порівнянні з історичною традицією народів з сильнішою писаною літературою, — се її колективність і анонімність. Ми зовсім не маємо історичних творів окремих і самостійних, а тільки те, що вийшло в більші історичні збірники, чи компіляції, здебільшого сильно проредактовані їх компіляторами. Вони бо старались можливо тісніше звязати між собою, уодностайнити і перетопити разом нагромаджений ними матеріал: короткі й ширші річні записки, більші сказання і повісти, чо то взяті в цілості, чи в виривках, документи або літературні пам'ятки, які використовувались для ілюстрації обставин, або як рефлексії з приводу описаних подій. Тому той чи иньший історичний твір — повість, записка, слово, — розмірно рідко зацілили в своїй оригінальній формі; ще рідше ми можемо мати абсолютну певність сеї оригінальності. Майже всюди мусимо рахуватись з можливістю прогалин, або вставок, сполучень, чи комбінування двох паралельних джерел, часом написаних з ріжних, навіть навзаєм протилежних становищ. Дуже часто стрічаємо виразні сліди й докази таких деформацій і перерібок: часом більш поверховних — коли редактор, скажім, переміняє нинішній час оригіналу на час минулий, відповідно змінений перспективі, або першу особу оригіналу на третю особу переповідання. Часом далеко радикальніших, коли напр. редактор одним

словцем „не“ змінє зміст на зовсім протилежний (як, скажім, в оповіданню про колишню дань з Новгороду до Києва), або своїми додатками надає цілком відмінне значінне первісному текстови (напр. в выводах Повісти про початок руського ймення і руської держави).

Бувало нераз і так, що текст переходив через кілька редакторських рук, з одної компіляції до другої, підпадав кілько-разовим перерібкам і компіляціям, і його первісний вигляд затемнювавсь іще більше. При тім, все, що виявляло автора, час, місце повстання, умисно або й не умисно, в самій процедурі перероблювання, найчастіше стиралось, пропускалось, витравлялось. А коли, через недогляд редакторів, і зіставались сліди колишньої індивідуальности твору, чи то через переочені фрази в першій особі, чи поклики до якихось пропущених уступів, орієнтації географічні („на сій стороні“, „на тій стороні“ то що), або навіть полишалось і якесь імя (як імя Василя в діяльогу Василька Ростиславича), то се переважно тільки натяки, які вказують на компілятивний характер літописей, на те, що в їх склад включені окремі, самостійні твори, — але в цілости і в оригінальности сих творів уже не будемо мати! Замість довгої серії окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок, поменьших компіляцій, ми маємо перед собою кілька пізнійших літописних збірочок, де звязано до купи по кілька великих компіляцій, а в сих останніх покришено і перемішано останки тої всеї літератури.

Сі літописні компіляції набирають через те великої ваги, як свого роду літературний архив, де полишивсь нераз одинокий слід всього того письменства, яке вони витиснули з уживання, прийнявши в свій склад його фрагменти. Вони визначають ся великим богатством і ріжнородністю змісту в порівнянню з богатяма чужоземними хроніками. Але вони осягнули сю свою вагу занадто дорогою ціною, як я сказав — вивівши з уживання, засудивши на смерть і забуте безконечний ряд творів і авторів, котрих імена носили сі писання, і пропали потім, вийшовши в виривках, чи перерібках в сю анонімну антольоґію нашого старого письменства, котру ми звичайно звемо ходячою назвою літописи. Замість ріжнородних творів з ріжних культурних українських центрів, голосів ріжних політичних і культурних течій з ріжних часів, ми маємо можливо обезбарвлене, колективне й анонімне, як я сказав, літописанне, в котрім ледви можемо розбирати первісні складові часті.

Се мало своїм наслідком два протилежні явища чи тенденції в студіюванні й характеризуванні сеї історичної творчости.

В середині минулого століття поволі увійшло в свідомість, що наші т. зв. літописи являють ся не чим иньшим, як збірниками ріжнородного літературного матеріалу. Сю гадку висловив уже в 1820 р. російський археограф Строев, против давнішого погляду, підтримуваного особливо авторитетом Шлецера, — першого наукового дослідника нашого літописання, — який бачив в старій літописи індивідуальний твір Нестора. Ясно усвідомилась вона особливо в 1840—1850 рр., після завзятої полеміки про авторство Нестора, — і по сім почалась інтензивна аналітична робота головно над „Повістю временних літ“, задля виріжнення її складових частин, і ріжних хронологічних верств, з яких вона зложилась. Перший період сих студій був закінчений працею Бестужева-Рюміна, яка стала на довго підставою всяких міркувань про наше літописання („О составѣ русскихъ лѣтописей“, 1868). Компілятивний характер літописання був уставлений твердо, літопись була признана архивом, де зберіглись останки давнього письменства; вияснена була самостійність цілого ряду включених до літописей пам'яток. Але еволюція літописання не була твердо уставлена, і се понудило в 1890-х рр. покійного Ол. Ол. Шахматова, лінгвіста по спеціальности, залишивши свої лінгвістичні студії, забратись до ґрунтового аналізу літописних компіляцій, щоб уставити дати — і авторів ріжних літописних редакцій, які були поглинені в тих великих компіляціях, про котрі була мова.

Характеристично, що вихідною точкою сього аналізу послужило знов таки питання про авторство Нестора. Шахматов виступив оборонцем печерської традиції як в сім питанню, про права Нестора на „Повість временних літ“, так і в деяких иньших суперечних справах, звязаних з сею традицією (про житие Антонія напр.). Але він при тім викрив нову незвичайно важну базу для прослідження історії старого літописання, — той старший від „Повісти временних літ“ літописний звід, котрого даремно дошукувалось попередне покоління аналізаторів літописи, а Шахматов вказав його у вступній, пізнійше дописаній частині дефектного, пергаменного найстаршого кодексу Новгородської літописи, котра була без уваги відкинена, як безвартісна компіляція, першими видавцями сеї літописи, і тільки 1838 р. вийшла в повнім тексті. Шахматов пізнав і довів — і в тім невмируща його заслуга в історії нашого літописання — що в першій частині сього дописаного вступу ми маємо сліди кількох старших

редакцій, які викривають ся з аналізу сього вступу і порівняння його з иньшими літописними компіляціями. Він вказав на взаємовідносини київського і новгородського літописання і яскраво освітив своїми студіями велику вагу пізнійших компіляцій для дослідження розвою літописання, чи краще сказати — літописного компілювання. За його приводом стали видаватись сі пізнійші компіляції, перед тим цілком занедбані, і сам він протягом цілого чвертьстоліття, до самої смерти, неустанно працював над ними, стараючись відкрити історію літописання і компілювання літописних збірників та вислідити авторів-редакторів.

Довести до кінця сього діла йому, на жаль, не вдалось, і та безконечно складна система затрачених зводів, яка ввижалась йому, не перейшла з сфери домислів в бутє реальне. Мішанне дуже дотепних і влучних помічень з апіорними і навіть фантастичними припущеннями, на котрих він опирав сю складну філяцію ріжних місцевих літописних творів, обєднуваних в ріжних, теж недосяжних, гіпотетичних компіляціях загальнійших — митрополітальних особливо, і галерію їх авторів, ініціаторів, редакторів і т. д., бентежило наукові круги, що не рїшались іти тими рїсковними дорогами, на котрі їх кликала уява талановитого угадчика. Результати його праці стоять і нині по-за обрубом наукового добутку, чекаючи тверезої, холодної оцінки людей, які б уміли з здібностями угадування сполучити обережність і навіть скептицизм обовязковий для сторожів людського знання. Одним з пильних завдань для наших дослідників являєть ся активна участь в розборі і провірці результатів сього шановного труду та включенню в наш науковий оборот того, що можна взяти з них як трівкий і певний науковий здобуток, — на місце провізоричного реферування складних гіпотез покійного дослідника, котрими займались ми протягом літ, чекаючи його „останнього слова“, яке б завершило його будову і дало можливість оцінити її в суцільности, в підставах і останніх вислідах¹⁾.

Але тим же часом, поки велась аналітична робота над літописанням, дальше продовжувалась тенденція трактувати його як

¹⁾ Такими „останніми словами“ тепер, по смерті Ол. Ол. Шахматова († 1921), скільки знаю, зістались такі праці: Разысканія о древнѣйшихъ рускихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908 (лѣтопись занятій археограф. комисіи т. XX). Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. I, вводная часть, текстъ, примѣчанія, 1917 (ibid. XXIX). Лѣтописецъ Несторъ 1914 (Записки Наук. Тов. імени Шевченка 117). Статя про літописи в новім вид. Енциклопед. Словника Брокгауза—Ефрона. Общєрусскіе лѣтописные своды (Ж. М. Н. П. 1900, IX—X, 1901, XI) і Ермолин-

якусь органічну цілість, і „літописця“ — як щось єдине і суцільне, що мало свою ясно означену фізіономію, незмінну на протязі століть сеї літописної роботи. Так як для Шлецера і його школи „Повість врем. літ“ з усім її складним змістом і довгою історією се був просто тільки „Нестор“, індивідуальний автор, котрого належало обчистити від ріжних додатків, виходячи з студій його самого — його манери й індивідуальних прикмет його писання, — так для богатьох істориків літератури і культури ще й тепер взагалі „літописець“, не тільки „Повісти врем. літ“, а всіх трьох віків старо-руського літописання, се щось одно, що можна характеризувати, беручи з котрої небудь літописи погляди на суспільний устрій, на культуру, на мораль.

Се певного роду реакція на те розкавалкованне літописної цілости на безконечні ряди фрагментів, сліди запропашених зводів і творів, амофорні, безіменні, позбавлені ясних вказівок на час і обставини їх повстання. Синтетична гадка не може устояти перед спокусою зложити яснійший і повнійший образ, хоч би за помічю сеї ріжнородної мозаїки, зведеної в літописних компіляціях. Але що можна було дарувати Шлецеровій школі сто літ тому, не можна поповняти нині, ігноруючи всі здобутки вікової аналітичної роботи. Характеризувати всуміш не тільки ціле літописання XI—XIII вв., або хоч би котрийсь цікль його — старший, XI в., середній — XII, галицько-волинський, се так як би характеризувати взагалі літературу, не тільки українську, а всю східньо-словянську, сього чи иньшого столітя.

Атже ми тепер уявляємо собі досить ясно напр., що старша кїївська літопись, „Повість врем. літ“ останніх редакцій зложилась з кілько-разових комбінацій оповідань кїївських і новгородських, обєднує в собі творчість сих двох культурних і політичних центрів, які боролись за гегемонію, конкурували, і дійсно визначались в своїм соціяльнім і економічнім укладі, в культурнім і політичнім житю значними ріжницями. Яка ж рація в суміш характеризувати сього колективного, абстрактного, апокрифічного кїївсько-новгородського літописця матеріялом зібраним без розбору з кїївських і новгородських записок компіляторами XI—XII в.?

ская лѣтопись и ростовскій владычній сводъ (Изв. Ак. 1903) — про пізнійші компіляції. Підчас друку сеї книги вийшла праця Е. Перфецького, Русскіе лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія, Братіслава, 1922: автор, ученик Шахматова, приймаючи його виводи, стараєть ся розвинути їх особливо в приложенню до літописання XII в.

Так звана київська літопись XII в. компілювалась з збірок і записок українських і суздальських, що кілька разів переходили з рук в руки. Ціком розбіжні, суперечні течії старого східньо-слов'янського світу, київського, і нового, суздальсько-володимирського, боротьба на жите і смерть київських, українських політичних і соціальних традицій, з новими великоруськими тенденціями, нераз досить навіть яскраво відбивають ся в суперечностях записок київських та інкрустованих в київській компіляції суздальсько-володимирських. Очевидно, завданням історика культури і літератури — відділити сі й иньші течії й характеризувати їх методом порівняним, — а не шукати якоїсь спільної характеристики київської літописи як єдиної, органічної цілоти.

В повістях і записках, які повставали не тільки в ріжних центрах України, як Чернигів, Володимир, Галич, але і в самих київських, які зявляли ся в ріжних кругах і осередках, під рукою людей ріжної культури, ріжного стану, ми бачимо теж значні відміни. То перед нами ниший духом аскет якого небудь монастиря, весь заглиблений в ідею гніву Божого на грішний світ поза монастирськими мурами, що пильно заносить на сторінки своєї „хароты“ небесні і земні знаки, які провіщали той гнів і остерігали людей, та перед усім пильнує змін в єрархії чи в своїм монашім житю. То особа теж духовна, але з ширшим суспільним і поглядом, яка відзиваєть ся борше на інтереси загальнійшого, політичного характера, ніж на узко церковні й єрархічні. То нарешті людина, очевидно, вповні світська, чи своїм становищем чи світоглядом, участник походів, дипломатичних переговорів, захоплений безроздільно сучасними політичними, династичними, громадськими інтересами й конфліктами, який тільки дуже загально відбиває домінуючі християнські настрої й погляди сучасного освіченого громадянства.

Очевидно, історик літератури і культури повинен приложити всі старання, щоб виріжнити всі отсі індивідуальности, або принаймні — ріжні типи письменника-літописця, не знеохочуючись анонімністю, і не піддаючись спокусі — за всяку ціну, оправдано чи неоправдано пришпилити кождому фрагментови якесь сучасне імя, або пришити анонімну літописну записку чи повість до иньшого твору з іменем, з-поза літописання. По чвертьвіковій аналітичній роботі над нашим літописанням приходить черга на студії над складовими частями, над фрагментами старого письменства, абсорбованого ним, щоб по можности реставрувати їх, виробити

собі понятє про їх вигляд, літературну манєру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру.

Я, розумієть ся, не можу тут переводити сю роботу в її повнім обсягу. Можу тільки намітити дещо головнїше, — полишаючи поглибленне і викінченне сеї програми будучим дослідникам.

Стара київська літопись і її літературний матеріал.

Стара, або „Начальна“, „Найдавнїша“ київська літопись закінчена кількома редакціями в другім десятиліттю XII в., як уже вище було зазначено, не заховалась ні в одній з сих своїх редакцій окремо, а тільки в більших літописних збірниках.

Оден такий збірник, закінчений правдоподібно на Волини при кінці XIII в., репрезентуєть ся найстаршою рукописею, переписаною — судячи по знакам паперу, не ранїше 1420 р. (коло 1425 р., як близше датують), десь на півночі, в районі псковського діялекту, а перехованою в Іпатськїм монастирі, в Костромі. По імені сього монастиря самий збірник прийнято було називати Іпатським, хоч він цілком випадково опинивсь у тїм монастирі, і репрезентує не основну, початкову збірку, так як вона була зведена вперше, в „протографі“ її, а одну з пізнїших редакцій — в котрій між иньшими зявилась партацька нинїшня хронольоґія Галицької й Волинської літописи. Близше до протографу стоїть иньший кодекс, списаний, судячи по письму, на Україні в XVI віці, — по імені свого останнього власника він зветь ся Хлебніковським; від нього йдуть кілька ще новїших українських копій: одна закінчена в Животові (Браславщина) в 1620 р., тепер зветь ся Погодїнською; друга, ще молодша (XVIII в.), з небезінтересними приписками на марґінезах — Ермолаївська: так звуть ся вони по іменам пізнїших, великоруських власників.

Другий збірник — суздальський, був закінчений кількома роками пізнїше, на початку XIV в., але репрезентуєть ся копіями ранїшими від волинського збірника. Найстарша кінчить ся 1305 р., а списана ченцем Лаврентієм в 1377 р., мабуть в Суздалі. Три молодші копії: Радивилівська (або кеніґсберська) — ілюстрована численними мініятюрами, Академічна (або троїцька) і друга Троїцька, що згоріла в 1812 р. і звїсна тільки з варіантів, поданих при виданню „начальної літописи“, що ладилось тоді, — всі належать до XV в.

На иньших, пізнїших компіляціях, які в більш менш чи-

стім виді містять стару київську літопись, не буду спинятись, — тим більше, що вони переважно не вистудіовані докладно й досі.

Основою сеї старої київської літописи послужила „Повість временних літ“. В найстаршім кодексі, мніха Лаврентія, сей заголовок читаєть ся так: „Се повѣсти времяньныхъ лѣтъ, откуда естъ пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала естъ“. Кодекси волинського збірника мають дописку: „черноризца Феодосьева манастыря Печерьского“, а кодекс Хлебніковскій має при тім ще імя Нестора: „Нестера черноризца“. Старша редакція, приписана до дефектної Новгородської літописи, має иньший значущий додаток до сього титулу: „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“.

Ся остання дописка, очевидно пізнійша, психологічно не менш інтересна, як дописка кодексів волинської версії про анонімного автора, що так багато займала дослідників. Вона вказує, що й тодішній читач — як і нинішній, — відчував, як сей титул не відповідає змістови всеї літописи. Вичисляючи головні справи, висвітлені літописею, він проминав найважнійшу, яка стоїть в центрі всього її оповідання — се християнізація Руси. Факт дійсно знаменний, і не вважаючи на всі зусилля пок. Шахматова довести, що се був титул „Несторового зводу“ останньої редакції, 1118 року, — я думаю, що ся аргументація не ослабляє значіння сього факту. Він свідчить, що згаданий титул зявивсь не над котроюсь з останніх редакцій, а над одною з перших, може таки найпершою, яка не доводила свого оповідання до Володимирового охрещення, а говорила справді тільки, „відки пішла Руська земля“ (очевидно в тіснійшій значінню — Київської Руси), „хто спершю почав у Києві княжити“ і „як стала Руська земля“ — як організувалась київська державна система. Се було оповіданне, яке починалось історією засновання Київя, говорило про перших історичних князів: Аскольда, Дири й Ігоря, — предка нової династії, про його війни і про його смерть у Деревлян, з котрої вивязались київсько-деревлянські війни, що служили темою ріжних переказів, легенд і поетичних творів. Як далеко заходило се оповіданне — чи кінчилось воно на сих деревлянських війнах по смерти Ігоря, чи доводило історію далі, до смерти Святослава, або до останньої війни київського князя Ярополка з деревлянським князем Олегом, в звязку з історією ривалізації київської династії з родом Свенельда, держателя Деревської землі, і тепер ще трудно сказати, тому що в обох мі-

снях, при подіях по смерті Ігоря і Святослава текст літописи підпав, очевидно, великим змінам. Свого часу Срезневський вказав на хронологічну табличку Повісти (під 852 р.), в якій є різниця в рахуванні років до смерті Святослава і після його смерті, і він вважав, що перший літописний щікль кінчився з смертю Святослава. Шахматов виставив таку гіпотезу, що перша літопись була списана після заснування київської катедри Ярославом, в 1039 р., і доводила оповідання до сих фактів: заснування Ярославом нового Києва і побудовання катедри св. Софії на місці побідн над Печенігами 1039 р.¹⁾ Хочся гадка — звязати повстання першої київської літописи з Ярославовими заходами коло освіти, культурн, книжностм, має в собі багато правдоподібного, я все таки не вважаю обгрунтованою тезу, що перша київська літопись з'явилась тоді і в такім складі, як думав Шахматов — доведена до подій 1030-х рр.

Я думаю взагалі, що при всіх величезних заслугах Шахматова, положених ним коло аналізу сеї літописи, його бажання за всяку ціну оборонити печерську традицію про Нестора — автора Повісти врем. літ, і варязьку теорію (переведену в Повісти тим же Нестором, як думав Шахматов) — до певної міри затемнили питання і не дали можливості йому і тим, що йшли за ним, зробити правильні виводи з ним самим зроблених відкриттів і помічень.

Мині думається, що стара гадка (висловлена Соловйовим і Костомаровим, підтримана Бестужевим-Рюїним) про первісну „Повість временних літ“, яка не доходила до охрещення Руси за Володимира, таки правильна. Думається далі, що перша київська повість, яка відкривалась історією заснування Києва трьома братами, мала дуже „руський“, себто київський характер, — що в ній ще не було варязької теорії, вона стояла на погляді — як літописна повість про Кирила і Методія — що „словянський язик і руський оден“. Вона ще дуже мало займалась північними,

¹⁾ В літописи під 1039 р. стоїть звістка про посвячення церкви Богородиці (Десятини), початі Володимиром. Шахматов поправляє се на церкву св. Софії, з огляду, що 4 жовтня, день посвячення св. Софії, припадав 1039 р. на неділю, і приймає, що тоді ж фундовано взагалі руську митрополію в Києві (звістку пізніших компіляцій: „церковь святую заложі камяну и уставі митрополію“ він вважає автентичною запискою Новгородського зводу XI в.). По його гадці запискою про сеї події кінчилась перша київська літопись, і тільки потім дописано сюди ще оповідання про похід на Греків 1043 р. (Разысканія с. 412 і дд.). Все се можливо, але властиво вістається вповні гіпотетичним, бо побудоване на самих припущеннях.

новгородськими справами, а всю увагу скупляла на боротьбі Києва з полудневими сусідами.

Але Ярославова доба відсвіжила претенсії варязьких дружин на провідну роллю в Київі і суперництво з Київом Новгородом, як ключа до пути „з Варяг в Греки“. Подібні події мали місце півстолітє перед тим, під час боротьби Володимира за Київ, але потім Володимир, обживши ся в Київі і відправивши варязькі дружини, вернув Київу його гегемонію в Руській системі. Боротьба Ярослава з київським князем Святополком розворушила все се на ново, і пізніші редакції київської літописи, з їх комбінацією відомостей київських і новгородських, з їх теоріями варязького походження київської династії, руського імені і всього „роду Руського“, — вони носять на собі сліди сеї нової пертурбації, тим часом як первісна Повість, чи її прототип (коли він не мав сього імені) — хоч і написаний в часах Ярослава (се можливо вповні), скорше віддавав настрої давніші, що міцно стояли на ґрунті старих київських традицій. В перших початках повісти київська династія мабуть виводилась безпосередньо від братів-фундаторів Києва, так як бачимо се в варіанті використанім Длугошом і в різних иньших історичних компіляціях, а тільки потім сей звязок був перерваний пізнішими здогадами про варязький початок династії й перехід її з Новгороду, провідну роллю Варягів в будові Руської держави, її християнізації і т. д., Все се були здогади висунені во славу Новгороду, як старого варязького гнізда і розсадника київських князів, з котрого прийшли не тільки Ярослав і Володимир, але, мовляв, також Ігор, Олег, Аскольд, Дир і т. д.¹⁾

Походженне династії було тоді дуже неясною справою (се

¹⁾ Про суперництво київської і новгородської політичної системи, дві паралельні легенди — київську і новгородську, і перемогу новгородської в новітніх редакціях Повісти писав я в останнім виданню І тому України-Руси, с. 381 і дд. і с. 420. Там же на с. 383 і 586 про можливу безпосередню звязь Володимирової династії з Кнем в прототипі Повісти. Я звертаю увагу дослідників на сю пробу глянути через голови редакторів Повісти на ті понятя про початок київської держави, котрі могли бути перед варязькою теорією, розвиненою пізнішими редакторами. Я вказав там теж (с. 587), що пізніші надідки і вставки (вказані в тексті), тільки згодом відсунули так далеко від Володимирових часів в глибину віків київські початки, які до тих находок уявлялись київським книжникам значно пізнішими. Поки умови 909 і 911 р. не дали Олегови місця між київськими князями, поки не було дати для першого походу на Царгород, все те, що тепер виповнює ціле півстолітє перед Ігорем, уявлялось, мабуть, як події середини або першої половини X в.

вказує, що писалось про се в усякім разі не раніше XI віку). Знали тільки Володимирового батька і діда; відносини Олега до династії були зовсім не звисні в першій початку повісти його зовсім поминено в ряді київських князів, вставлено тільки потім, і перед тими ріжними пізнішими нахідками і вставками (походу Руси на Царгород за царя Михаїла, договорів Олега, Ігоря, Святослава й т. ин.), які внесли більше докладности і документальности в сю київську старовину, її події комбінувались мабуть дуже свobodно і ріжнородно — як то бачимо хочби й на ріжних переказах про Кия, записаних в Повісти і поза нею.

Переведена останніми часами аналіза сеї найстаршої Повісти виявила, що всі додатки книжного характера (виключивши хиба деякі цитати з біблії) зявилися тут пізніше. З початку се була збірка київських переказів, — повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка зявилась тільки потім, — так само як і короткі річні записки. Такий характер переказів мали оповідання про Кия та його братів і про походи київських князів на Греків, — пізніше повязані ріжними способами з Аскольдом, Диром, Олегом, Ігорем, Святославом, а була, видно й така версія, яка самого Кия водила в похід на Греків. Оповідання про Хозарів, їх владу над нашими племенами і пізнішу боротьбу з ними, — може й боротьбу з Печенігами, хоч сі оповідання звязались потім з пізнішими князями. Перекази про війни з своїми, українськими племенами: Уличами і особливо Деревлянами. Подібно як оповідання про походи на Греків, сі деревлянські війни мали паралельні перекази і поетичні твори, які звязувались то з тим, то з иньшим князем; вони переходять довгою низкою через Повість, перетерпівши, очевидно, глибокі зміни під руками редакторів: так випала історія війни Ігоря з Уличами, що продовжувалась потім епізодом про Свинельдову дружину у Деревлян, і так само пропало дещо таке, що звязувало сей епізод з історією Свинельдового сина, що був причиною останньої війни з Деревлянами за Ярополка. Стара Повість, очевидно, сильно утерпіла від сих перерібок і стратила свою початкову провідну ідею і з її становища переведену перспективу подій: її заступили нові історичні теорії.

З одної сторони, налягли тенденції тіснішого звязку з візантійською і християнською традицією, в стилю тих візантійських хронік світової історії, про котрі була мова вище. Безпосередньо з хроніки Амартоля чи якоїсь компіляції, яка зачерпнула

звідти ріжний матеріял, взято історію людського розселення по світу, з котрим поставлено в звязок розселенне словянське, і в паралелю етнографічним характеристикам грецьким дано етнографічний огляд східньо-словянських племен. В паралелю історіям про поширенне християнства використано оден з варіантів повісти про Кирила і Methodія та утворено легенду про побут у Києві апостола Андрія, як патрона християнської Руси. Зачерпнено ріжні візантійські звістки про русько-візантійські відносини, про ті народи, які переходили через Україну — про Обрів і Білих Угрів-Хозар, волоське розселенне на Дунаю, „Велику Скитію“, котра ніби-то означала наше чорноморське розселенне. Віднайдено і вставлено, з відповідними змінами загальної історичної схеми, договори київських князів з Візантією, і т. д. Історію Руси введено, як інтегральну частину, в склад світової історії, так як її представляли візантійські хроніки світу. По потопі три Ноєві сини ділять між собою землю; Афетови дістається „північна і західня сторона“, від Мідії і Арменії до Британії і Варязького моря; до його коліна належить Русь, Ляхи, Варяги, Литва і Чудь, Волохи, Римляне і Німці. При замішанню язиків підчас будови вавилонської вежі, коли Бог розділив усіх людей на 72 язика, Словяне були в числі сих 72; згодом вони осіли на Дунаю, відти розселились по нинішнім словянським краю, діставши назви по новим місцям свого розселення. Між ними були Поляне, у котрих три брати, Кий, Щек і Хорив збудували город Київ. Ріжні народи: Болгари, „Білі Угри“, Обри (Авари), Хозари находили на них і підбивали їх собі. Київська династія відборонила Русь від сих сусідів, засновала державу, і своїми походами на Візантію зробила її імя голосним у світі: похід на Царгород за цісаря Михайла дав їй місце в історії („нача ся прозывать Руская земля“). Трактати Олега, Ігоря і Святослава з цісарями задокументували її пізнійше бутє. Володимир своїм охрещеннем увів її в сімію культурних народів і уставив відносини до сусідніх християнських держав: Візантії, Угорщини, Чехії й Польщі.

З другого боку зроблено ряд додатків, перерібок і змін, щоб тісніше звязати київські перекази з новгородськими. Київську традицію початків Руси підпорядковано новгородській, більш приємній династії і дружині, і в звязку з тим розвинено варязьку теорію, в ширшім розумінню — теорії провідної ролі Варягів в політичній і культурній історії Руси. Так зявилась у Повісти історія про покликанне до Новгороду Рюрика, походи Аскольда і Дира і потім Ігоря на Київ, і т. д. На сім місці я не буду близше

входити в розгляд сеї нової комбінації старих київських переказів з такими теоріями і переказами — зроблено се було мною досить детально в Історії України-Руси.

Паралельно з тим ішло хронологічне розширення первісної повісти через додавання нових циклів. Серії коротких річних записок, котрими продовжувано більш звязле і прагматичне оповідання, крок за кроком заступлено більшими оповіданнями, які почасти займали їх місце, почасти вміщались серед них. Так вийшла велика повість про Володимира, властиво комплекс ріжних повістей і переказів про християнізацію Руси, в більш менш переробленій, скомпільованій формі: оповідання про Ольгу, про Варягів мучеників, похід Володимира на Корсунь, його охрещенне. Шахматов бачив під тим болгарський підклад: повість про охрещенне царя Бориса, приложу з деякими перерібками до Володимира; але се болгарське запозиченне не потверджує ся аналізом матеріялу. Навпаки виясняють ся тісні звязки його з ріжними східньо-словянськими повістями про Володимира, звисними в пізнійших рукописах XV, XVI, XVII в., а в основі своїй, очевидно, значно старшими — ріжними переходовими мотивами звязаними з традицією X віку¹). Відносини сих повістей до літописного оповідання ще добре не вияснені — так само як і переважної більшости пізнійших варіантів літописних оповідань перед-Володимирової доби²).

Потім друга, поменьша компілятивна стаття оповідає про події звязані з смертю Володимира і боротьбою його синів. Вона в богатом дуже близька до „сказання про Бориса і Гліба“, багато черпає, очевидно, з поетичних творів на теми сих подій: про деякі мальовничі подробиці, які виявляють сліди сих творів, скажемо пізнійше. Тут же завважимо, що по сій повісти відчуваєть ся справді прогалина, — закінченне літописного циклю, що може припадати на 1030-і рр., часи організації нового катедрального клироса в Києві, тим часом як друга половина столітя (після повісти про Ярослава) виявляє тісні звязки з Печерським ма-настирем. Сюди належить повість про печерських подвижників, розбита в літописи на дві части, під рр. 1051 і 1074, оповідання про віднайденне мощей Теодосія під 1091 і чимало поменьших звісток.

¹) Вони вчислені в останнім виданню I т. Історії України-Руси с. 575.

²) До смерти Ольги оповідання пізнійших компіляцій й перерібок зібрав Гіляров, його збірка під заголовком „Преданія русской начальной летописи“, 1878, була вищупена в 1890-х рр., але й потім зісталась без уваги.

Шахматов висловив здогад, що з початком сімдесятих років катедральна літопись була доповнена в Печерській монастирі „великим Никоном“ — в котрім Приселков добачив відставленого від катедри м. Іларіона. Постать борця за незалежність руської церкви — печерського літописця виходить дуже ефектна, може багато говорити фантазії, але ніяких реальних підстав вважати Нікона письменником ми не маємо — як я вже вказав вище, і зовсім неймовірно, аби його сучасник і великий прихильник Нестор ні слівцем не згадав про се. Так само чистим здогадом являється гадка Шахматова, що новий цікль літописи утворив ся в Печерській монастирі коло 1095 р., завдяки ініціативі тодішнього ігумена Іоана. Не силкуючись на подібні здогади, ми натомість краще приглянемоь тому літературному матеріялови, який помітний в сій другій половині літописи (до складових частин першої ми ще повернемоь, вишукуючи в ній останки старої поетичної творчости),

Після повісти про початок Печерського монастиря, включеної під р. 1054 і вище нами вже обговореної, звертає на себе увагу повість про повстанне в Києві 1068 р.: підступне поневоленне Всеслава, котрого се повстанне визволило і посадило на київській столі, і погром князів Половцями, що послужив приводом повстання. З приводу сього редактор літописи пускаєть ся в міркування про божі кари за гріхи, використовуючи для сього популярне слово „О казнях божіих“. В звязку з сим правдоподібно стоїть оповіданне про небесні знаки, які попередили се нещастє, і до них доточені різні дивні „знамення“ з грецьких джерел. Весь комплекс звісток, цитат, рефлексій, очевидно, перетерпів різні редакторські зміни, але в побожних міркуваннях про силу хреста, котру образили князі, цілувавши Всеславови хрест і потім поневоливши його в свято Воздвиження Хреста, і воно принесло йому визволенне, відчуваєть ся момент, в котрім се писалось: по горячим слідам подій, без передчутя, щб буде з тим київським князюваннем Всеслава.

Я наводжу в приблизній реставрації сей словесний епізод, поетично оброблений в Слові о полку Ігоревім, а в XIX в. зворушенням читаний поколіннями романтиків нашого старого „народоправства“ — історію першої історично записаної української революції, з поставленнем всенародно вибраного князя:

„Заратив ся Всеслав, син Брячиславів, полоцький і захопив

Новгород¹⁾. Ярославичі ж три — Ізяслав, Святослав, Всеволод, зібравши військо, пішли на Всеслава — серед великої зими. Прийшли під Минськ і Миняне зачинили ся в городі, а сі братя здохли Минськ, вирубали мужів, жінок і дітей взяли „на щити“ (поділили в полон) і пішли к Немізі. І Всеслав пішов против, і зійшлись оба війська на Немізі, місяця марта в 3 день. І був великий сніг, і пішли на против себе, і була січа зла. Впало богато, і подолів Ізяслав, Святослав і Всеволод а Всеслав утік.

„Потім же місяця червня в 10 день, Ізяслав, Святослав і Всеволод цілували хрест Всеславови, кажучи: „Приходь до нас, не зробимо тобі нічого злого!“ Він же покладаючись на цілованне хреста, переїхав човном Дніпро. Ізяслав пішов у шатро наперед, а Всеслав ішов за ним, і тут узяли Всеслава — на Рші під Смоленськом, переступивши хрест. Ізяслав же привів Всеслава до Київa і всадили його до поруба, з двома синами.

В той же час²⁾ прийшло на Руську землю Половців богато. Ізяслав, Святослав, Всеволод пішли против них на Альту. І була ніч, і пішли против себе. За гріхи наші побідили, Половці і побігли князі руські — Ізяслав з Всеволодом до Київa, а Святослав до Чернигова. І люде київські прибігли до Київa і вчинивши віче на торговищі (на Подолі), післали князеві сказати: „От Половці розсипались по землі, дай нам, княже, оружје та коні, будемо ще бити ся з ними!“ Ізяслав же сього не послухав. І почали люде говорити на воеводу, на Коснячка, і пішли з віча на гору і прийшли на двір Коснячків, а не знайшовши його, стали коло двору Брячиславового і сказали: „Ходім, висадім дружину з погребу“. І розділились на двоє: половина їх пішла до погребу, а половина пішла мостом: сі пішли на княжий двір. Ізяслав сидів на сінях з своєю дружиною і вони (люде) почали споритись з князем: стояли долі, а князь дививсь через вікно. Дружина стояла коло князя, і сказав Ізяславови Туки Чудинів брат: „Бачиш, княже, люде розкричались! Пішли, щоб пильнували Всеслава“. Коли він се говорив, прийшла й друга половина людей, відчинивши погріб. І сказала дружина князеві: „Се зле! пішли до Всеслава: нехай облестно покличуть його до віконця, щоб пробити мечем“. Але князь сього не послухав. Люде ж підняли крик і пішли до порубу Всеславового, а Ізяслав, побачивши се, з Всеволодом утік з двору. Люде ж вирубали Всеслава з поруба і поставили (вар.: прославили) його серед двора княжа, і двір княжий розграбили: нечисленне множество золота і срібла, кунями і шкірою. Ізяслав утік до Ляхів, а Всеслав сів у Київі в 15 день сентября.

¹⁾ Шахматов уважав сю записку запозиченою з Новгородської літописи. Щось подібне одначе мусіло бути в київській повісті. Іньшими гадками Шахматова про первісний вигляд сього тексту (Разысканія с. 168—9 і 606) користуюсь, о скільки вважаю їх умотивованими.

²⁾ Сі слова додаю, замість „року 6576“, очевидно поставленого при хронологізації літописи.

„Се так Бог показав силу хреста, — бо Ізяслав цілувавши хрест, ухопив його (Всеслава). За се Бог навів поганих, а сього (Всеслава) явно визволив чесний хрест: бо в день Воздвиження Всеслав, зітхнувши, сказав: „О, хресте чесний! За те, що я вірив тобі, визволи мене з рову сього!“ І Бог показав силу хреста в науку землі Руській, аби не переступали чесного хреста, цілувавши його. Бо велика сила хреста! Хрестом перемагають ся сили бісовські. Хрестом Господь помагає князям в битвах. Хрестом захищені вірні люде побіждають супротивних супостатів. Хрестом рятують ся скоро в напасти, хто з вірою його призиває. Нічого біси не боять ся крім хреста. Коли від бісів буває мана, позаменувати лице хрестом, і вони прогонять ся“.

Се слово з нагоди пригоди Всеслава в літописи перебите аж двома иньшими додатками, включеними в літопись. Одно — се згадане слово о казнях божіих. Друге — записка про щасливий похід Святослава на Половців, що став ся після погрому на Альті. Шахматов добачав тут записку з Чернігівської літописи. Ціла літопись — се може й за багато; чернігівська записка — се можливе, але вона могла бути зроблена і в якімсь монастирі чернігівської фундації в Києві.

Під р. 1071 читаєть ся повість про волхвів і волхвування, написана з нагоди появи „в та же времена“ якогось волхва в Києві та його пророкувань, що грецькі землі будуть міняти свої місця; вступна фраза — „в та же времена“ ясно показує його непричетність хронологічному літописному оповіданню¹⁾. Головну його частину становить оповіданне записане зі слів воевода Яна Вишатича про його діспуту на Білім озері з волхвом, який викладав дуже інтересну дуалістичну космогонію, анальогічну з нашими легендами і піснями космологічного змісту.

Під р. 1072 записка про перенесенне мощей Бориса і Гліба, зачерпнена з тих же вишгородських записок, які ми бачили вище при „сказанії“ (с. 84)²⁾.

Оповіданне про смерть Ізяслава Ярославича, під р. 1078, переходить в апольогію покійного князя від ріжних закидів („коли хто каже: „Киян посік тих, що висадили Всеслава з по-

¹⁾ Шахматов висловив гадку, що се продовженне оповідання про дивні пригоди і знаки, які віщували українські замшання 1068—9 рр., що стоїть в літописі під р. 1065.

²⁾ В сім місці Шахматов покладав край розширеної редакції, зробленої Никонем і доведеної до початків 1073 р. Підставою для нього послужило, що в сім місці (під 1074 р.) кінчать ся подібність між Повістею і „Софійським Временником“, пізнішою компіляцією, яка по його гадці використала стару київську літопись в старшій редакції.

руба“), похвали його братолюбю і міркування про чесноту братолюбія взагалі виглядає як відгомін якогось похоронного слова. Те ж саме трохи далі, під р. 1087 — з нагоди смерти Ізяславича Ярополка. Висловлено було досить правдоподібний здогад, що се уривок з слова, сказаного митрополитом на похороні убитого князя :

„Многы бѣды приємъ, без вины изгонимъ отъ братья своєа, обидимъ и розграбленъ, наконецъ и смерть горку прия, — но вѣчнѣй жизни и покою сподоби ся. Таковъ бѣ бѣше блаженный князь Ярополкъ — кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ всихъ скотъ своихъ Святѣй Богородицѣ и отъ жита на вся лѣта. И моляше Бога всегда, глаголя: „Господи Боже мой, Ісусе Христе, приими молитву мою и дай ми смерть такову, якоже вдаль еси брату моему Борису и Глѣбови...“

Дуже інтересна повість вставлена в літопись під р. 1093, слідом за запискою про смерть Всеволода і запанованне в Київі Святополка¹⁾. Вона дуже нагадує вищенаведену повість про київську революцію і поставленне в Київі Всеслава. Починаєть ся історією нападу на Київщину Половців і конфлікту на сім ґрунті у Святополка і приведеної ним до Києва дружини з старими київськими боярами (на чолі їх Ян Вишатич, оден з інформаторів літописців). Описує дуже докладно похід на Половців і нещасливу битву під Трипіллем, з докладною датою, далі облогу Половцями Торчеська, переходить в побожні міркування з сього приводу на тему божих кар, очевидно повставлювані в первісне оповіданне, яке дуже мальовничо описує тодішню біду, підданне міста Половцям і гірку долю невільників. Се найстарший тип невільничої поезії, який звучить місцями, як відгомін якоїсь невільницької псалми :

„Половцемъ же осѣдящимъ Торчський, противящемъ же ся Торкомъ и крѣпко борющимъ изъ города, убиваху многы отъ противныхъ. Половци же начаша налѣгати и отъимаху воду, и изнемагати начаша у городѣ люде жажою водною и голодомъ. И прислаша Торци къ Святополку глаголюще: „Аще не пришлеши брашна, предати ся имама“. Святополкъ же пославъ и не бѣ лѣзъ украсти ся в городъ, множества ради ратныхъ. И стояша около города недѣль 9, и раздѣлиша ся на двое: єдини сташа у града, ратью борюще, а друзии поидоша Кыеву, и пустиша на воропъ (на рабунок) межи Кыевъ и Вышгородъ.

¹⁾ Шахматов тут бачив закінчення третього літописного циклу, зробленого в Печерськiм монастирi за ігумена Іоана, між р. 1093 і 1096 (Несторъ-лѣтописецъ, с. 33); її вступом уважав він ту передмову, про котру вивше, с. 128.

Святополкъ же выиде на Желяню и поидоша обои противу собѣ, и ступиша ся и укрѣпи ся брань, и падаху язвении предѣ врагы нашими, и мнози погыбоша и быша мертви, паче неже у Треполя, Святополкъ же приде Києву самъ третій. И быша же си злая мѣсяца июля 23, наутрея же, в 24, у святою мученику Бориса и Глѣба, бысть плачь великъ у городѣ, а не радость, грѣхъ ради нашихъ и неправды.

„Половцѣ воеваша много и възвратиша ся к Торческому. Изнемогаша люди в градѣ отъ глада и предаша ся ратнымъ. Половцѣ же приемѣше градъ, запалиша огнемъ и люди раздѣлиша, и ведоша я у вежѣ к сердоболямъ своимъ и сродникамъ своимъ много роду крестьянска. Стражающе, печални, мучими, зимою оцѣпляеми, в алчи и в жажи и в бѣдѣ, опуснѣвши лица, почернѣвши телесы, незнаемою страною, языкомъ исполиномъ¹⁾, назн ходящи и боси, ноги имуще сбодены тернѣемъ, со слезами отвѣщаваху другъ къ другу глаголюще: „Азъ бѣхъ сего города“, „А язъ сея веси“. Тако съвоспрошаху ся со слезами, родъ свой повѣдающе и въздыхающе, очи возводяще на небо к Вышнему, свѣдущему тайная“.

Доволі складний комплекс ріжних творів, цитат, ремінісценцій згромадилось також під р. 1096. Насамперед маємо тут доволі заокруглену і суцільну повість про війну Мономаха і його синів Мстислава й Ізяслава з Олегом Гориславичом, — ту саму, що дала привід до вже звісної нам „грамоти“ Мономахової до Олега. Повість написана з становища Мономаховичів в Новгороді, може Новгородцем таки, як се дає зрозуміти її закінченне: „Мстиславъ же узвороти ся въспять къ Суждалю, и оттуду приде Новгороду, въ городъ свой, молитвами преподобнаго епископа (новгородського) Никиты: се же бысть исхѣдяшу лѣту 6604, индикта 4, наполь“ (в середині індикту, що починав ся з 1 вересня, тим часом як рік кінчив ся місяцем лютим, бо починав ся в марті — отже діялось в місяці лютім).

Се оповіданне розбите кількома київськими звістками про напади Половців. Одна особливо интересна тим, що вказує в авторі печерського монаха:

„Приидоша на манастырь Печерський, намъ сущимъ по кѣльямъ, почивающимъ по заутрени, и кликоша около манастыря, и поставиша 2 стяга предѣ ворота манастырскими. Намъ же бѣжащимъ задомъ манастыря, а другимъ възбѣгшимъ на полатѣ (на хори церкви), безбожнии сынове Измаилеви высѣкоша врата манастырю и устремиша ся по кѣльямъ, высѣкающе двери, изношаху еже аще обрѣтаху у кѣльи“.

¹⁾ Серед дикого народу. Варіант: „языкомъ испаленомъ“, з язиками спаленими згагою.

До сього прилучені міркування про походження сих „синів Ізмаїлевих“ від нечистих народів, про котрі оповідаєть ся в Откровенії Методія патарського, і оповіданне Новгородця Гюрата Роговича („яж слышахъ преже сих 4 лѣтъ, яже сказа ми Гурята Роговичъ Новгородецъ“) про північних Угрів, в Печорськїм краю, в сусідстві з Самоїдею, і німу мінову торгівлю з ними :

„Молвять, не разумѣти языку ихъ, но кажють желѣзо и помагають рукою, просяще желѣза, и аще кто дасть имъ желѣзо : или ножъ, или сокиру, и они дають скорою противу,“ —

В них наш учений коментатор пізнав народи, загнані на край світа і „заклепані“ в горі Олександром Македонським, — описані в тім же Откровенії Методія. Продовженне сього оповідання, очевидно, читаєть ся далі, під р. 1114, де оповідаєть ся зі слів Ладожан (в Новгородськїм краю) про ріжні дива, які діють ся на півночі, „за Югрою і за Самоєдью“ : як з одних туч спадають молоді вивірки, а з других малі оленята. Се дає привід незвісному книжникови до екскурсів по анальоґічні дива до візантійської премудрости — зачерпненої безпосередньо з Амартоля, чи якоїсь компіляції.

Потім, під р. 1097, наступає славна повість Василя про осліпленне Василька теребовельського і волинську війну, що виникла з сього приводу. Вона, очевидно, стратила свій початок — його місце заступила записка про княжий зїзд на Любчу — або скомбінована з нею якась фраза повісти. Інші короткі записки з сих років, 1098—1100, заціліли далі, тільки відсунені отсею вставленою повістю Василя, і се урятувало її від перерібок, для скомбіновання з сими записками. Завдяки тому маємо в досить чистій формі сю прегарну повість — одну з найкращих, які донесла нам наша традиція. Хоча автор Василь вважаєть ся духовною особою, і се можливо¹⁾, але в кождім разі він дуже помірковано стилізував своє оповіданне „от писанія“, і воно непорушно задержало безпосередність почувань, поглядів і мотивів своїх героїв, визначаєть ся простотою, силою і виразистістю вислову

¹⁾ Найбільш проречиста з сього погляду вказівка — се компліменти Монаху за його любов і поблажливість до „чорноризецького чину“ : автора дійсно можна вважати чорнорицем — монахом не високої ранги; може бути, що був він справді монахом Видобицького монастиря, куди заїздив Василько в Київ, і се одмічено в повісти. Сей здогад я вважаю правдоподібним. Натомість гадку Шахматова, що повість була написана в Перемишлі (sic) на дворі Василька (котрий одначе був князем теребовельським), а вважаю зовсім безпідставною. Щоб се був духовник або двірський священик Василька, також властиво ніщо не покажує. Він досить об'єктивно ставить ся до Василька.

і малюнка, підіймаєть ся до високого патосу, до артистичної мальовничости місцями, але ніде не стає тривіальним і банальним. Найбільш сухе і збите оповіданнє при кінці: може бути, покорочене вже в літописи, а може й самим автором договорене тільки як епілог розповіджених подій. Коли вважати текст повісти не поправленим редактором, то його вирази показують, що повість написана по смерті Давида, себто після р. 1112, але за житя Василька (що вмер р. 1124). Для характеристики її манери я наведу кілька уривків:

Прийшов Святополк з Давидом до Київа, і раді були всі люде. Тільки диявол сумував про сю любов (заключену князями на Любчу). І вліз сатана в серце деяких мужів, і почали говорити Давидови Ігоревичеви, а говорили так, що „Володимир зложив ся з Васильком на Святополка і на тебе“. Давид же няв віру брехливим словам і почав намовлювати (Святополка) на Василька, так казав: „Хто вбив брата твого Ярополка? а тепер він замишляє на тебе і на мене і зложив ся з Володимиром! промишляй но про свою голову!“ Святополк збентежив ся, говорив — „чи се правда чи брехня?“ і не знав. І сказав Святополк Давидови: „Коли правду кажеш, нехай Бог ти буде свідком; коли ж з зависти говориш, нехай його Бог заступить“. Узяв жаль Святополка за брата і за себе, почав думати, чи се не правда? і став вірити Давидови. І підійшов Давид Святополка. І почали думати на Василька, а Василько сього не знав, ні Володимир.

І почав Давид говорити: „Коли не вхопимо Василька, то ні тобі не буде княженнє в Київі, ні міні в Володимирі“. І послушав сього Святополк.

А Василько прийшов 4 ноября і перевіз ся на Видобичі, пішов поклонитись святому Михайлови в монастир, і вечеряв там, а товари свої (обоз) поставив на Рудниці. Як настав вечір, пішов до свого товару. Як настав ранок, прислав Святополк, переказуючи: „Не йди від моїх іменин“ (на св. Михайла, 8 падолиста). Василько ж відмовив ся, сказав: „Не могу ждати, може бути рать (війна) дома“. І прислав Давид до нього: „Не ходи, брате, не против ся братови старійшому, підемо (потім) оба“. Та Василько не хотів так зробити, не слухав їх. І сказав Давид Святополкови: „Чи бачиш? не вважає на тебе, хоч тут в руках твоїх ходить. А як піде до своєї волости, побачиш сам, чи не забере городів твоїх Турова і Пинська, й інших твоїх городів. Тоді згадаєш мене! Але ти поклич його ще тепер і вхопи та дай міні“.

І послушав його Святополк, і післав по Василька, переказав: „Коли не хочеш чекати моїх іменин, то прийди нині, привитай ся зі мною та посидимо собі з Давидом разом“. Василько й обіцяв прийти, не знаючи лести, яку на нього кував Давид.

Василько всів на коня і поїхав, і стрів його отрок його, і розповів йому, тими словами: „Не ходи, княже! хочуть тебе

вхопити!“ Не послухав його той, помислив: „Як же хотіли б мене вхопити? Оногди цілували хреста, кажучи: „Коли хто на кого — на того буде хрест і ми всі“. І подумавши так, перехрестивсь, кажучи: „Нехай буде воля Господня“. І поїхав з малою дружиною на княж двір.

Вийшов против нього Святополк, пішли в gridницю (вар.: истьбу), прийшов Давид і сіли. І почав Святополк говорити: „Зістань ся на свято“. І сказав Василько: „Не можу, брате, зістатись, — вже я й товарам казав іти наперед“. Давид же сидів наче німий. І сказав Святополк: „Поснідай, брате!“ І згодив ся Василько поснідати. І сказав Святополк: „Посидіть ви тут, я піду, приготую“. І пішов, а Давид з Васильком сіли. І почав Василько говорити до Давида, і не було в Давиді ні гласа ні послушання, — настрашив ся, і лєсть мав у серці. І посидівши трохи Давид сказав: „А де брат?“ Йому сказали: „Стоїть на сінях“. І Давид устав, кажучи: „Я піду по нього, а ти, брате, посидь“. І Давид устав і пішов. І як вийшов Давид, замкнули Василька, закувавши в дві окупи, і приставили до нього на ніч сторожу, 5 ноября (день мабуть потім приписано).

Другого дня Святополк скликав бояр і Киян і розповів їм, що йому оповів Давид: „Брата тобі вбив, і на тебе змовивсь з Володимиром, хоче тебе вбити і город твій зайняти“. І бояре та люде сказали: „Тобі, княже, треба пильнувати своєї голови. Коли Давид сказав правду, нехай буде Василькови кара; коли Давид сказав неправду, нехай буде йому Бог местником і він відповідає перед Богом“. І довідались ігумени, і почали просити за Василька Святополка, Святополк же сказав їм: „То Давид!“ Давид же, довідавши ся, став підбивати його на осліпленне: „Коли сього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити ні міні!“ Святополк же хотів пустити його, але Давид не хотів — бояв ся його.

І на ту ніч відвели його до Звенигорода — се малий город коло Київa, верст з десять віддали. Привезли його на возі, скованого, і зсадивши з возу, завели до малої „істобки“ (кімнатки).

І сидячи там побачив Василько Торчина, що гострив ніж, і порозумів, що його хочуть осліпити, і скричав до Бога з великим плачем і стогоном великим. І тут війшли послані Святополком і Давидом: Сновид Ізечевич, Святополків конюх, і Дмитр конюх Давидів, і почали стелити ковер, і постеливши, вхопили Василька і хотіли його кинути, і він боров ся з ними сильно, і вони не могли його кинути. І війшли тоді иньші, і кинули його і звязали, і знявши дошку з печи, положили йому на груди. І сіли по оба боки Сновид Ізечевич і Дмитр і не могли його утримати. І приступили ще иньших два і зняли з печи другу дошку і сіли, і придавили його сильно, так що груди трішали.

приступив Торчин, на імя Берендій, вівчар Святополків, держучи ніж, і хотів устроити ніж у око, і не трапив ока, а перебрив лице — єсть та рана на Васильку і до нині. Потім устроив

Йому ніж у зіницю, вийняв зіницю, потім у друге око увертів ніж, вийняв другу зіницю. Під той час (Василько) був як мертвий. І взяли його на ковер і положили на віз як мертвого і повезли до Володимира.

І переїхавши міст звидженський прийшли й стали з ним на торговиці. І стягнувши з нього криваву сорочку, дали випрати попаді. Попада, виправши, одягла на нього. Ті обідали, а попада почала над ним плакати, бо він був як мертвий. Збудив його той плач і сказав він: „Де се ми?“ Ті ж йому сказали: „Над Здвижем у городі“. Він попитав води, і ті йому дали. І напивсь води і вступила душа, і спамятав і полапав сорочку і рече: „Чому съте зняли з мене? нехай би в сій сорочці смерть прийняв і став перед Богом у кривавій сорочці“. Ті ж пообідали, і пішли з ним возом скоро, хоч по грудній дорозі, бо тоді місцяць грудень, себто ноябр. І прийшли з ним до Володимира за 6 день. (Наступає оповідання про інтервенцію князів у сій справі, по сім:

Як був Василько в Володимирі, вище згаданім місті, і наближив ся великий міст, і я був там же в Володимирі, одної ночі прислав по мене князь Давид. І я прийшов до нього. Дружина сиділа коло нього і він мене посадив і сказав: „От мовив Василько сеї ночі Вланови і Колчі — так сказав Василько: „Зачуваю, що Володимир і Святополк ідуть на Давида; нехай би Давид мене послухав, я б післав свого мужа до Володимира, щоб він вертав ся: напевно, як би йому сказати, то він не піде“. Так от, Василю, посилаю тебе, — поїдь до Василька з отсими двома отроками і скажи йому так: „Як що хочеш післати свого мужа до Володимира, і Володимир вернетъ ся, то дам тобі котрий хочеш город: хоч Всеволж, хоч Шеполь, хоч Перемиль“.

Я пішов до Василька і оповів йому всю мову Давидову. А він сказав: „Сього я не мовив; але надіючись на Бога, пішлю до Володимира, аби не проливали крови за мене. Але сього мині дивно: дає міні свій город, — а мій Теробовль, моя волость — почекаю її ще й тепер!“ Так воно й сталось — скоро дістав свою волость. Міні ж сказав: „Піди до Давида і скажи йому: „Пришли міні Кулмія, я його пішлю до Володимира“. І не послухав його Давид, і послав мене знов, кажучи: „Нема Кулмія“. І сказав міні Василько: „Посидь трохи!“, і сказав слугі своєму вийти, і сів зо мною і зачав говорити:

„Се азъ слышу, оже мя хочеть Давыдъ давати Ляхомъ. То се мало насытилъ крове моея, і се хочеть болше ся насытити, оже мя вдасть имъ. Азъ бо Ляхомъ много зла створихъ, и еще есмь хотѣлъ створити и мстити Рускую землю. Аще мя вдасть Ляхомъ, не бою ся смерти, но се повѣдаю ти по истинѣ, яко наведе на мя Богъ за моє узвышенье!¹⁾ Яко приде мнѣ вѣсть, яко идуть ко мнѣ Беренъдичи и Печенъзи и Торци, и се

¹⁾ Гордість, високі мисли.

рекохъ въ умѣ своемъ: оже ми будуть Берендичи, и Торци и Печенѣзи, и реку брату своему Володареву и Давыдови: дайте дружину свою молодѣющею, а сами пийте и веселите ся! И помыслихъ на землю Лядскую: наступлю на зиму и на лѣто и возму землю Лядскую и мшу землю Рускую¹⁾. И посемь хотѣлъ есмь перейти Болгары дунайския и посадити я у себѣ. По семь хотѣхъ просити ся у Святополка и у Володимера на Половцѣ: и поиду, рѣхъ, на Половцѣ, да любо налѣзу собѣ славу любо главу свою сложю за Рускую землю²⁾. А иноє помышленье в сердци моемъ не было ни на Святополка ни на Давыда. И се клену ся Богомъ и его пришествиемъ, яко не помыслилъ есмь зла братьи моеи ни в чемъже, но за мое узнесенье — оже поидоша Берендичи ко мнѣ, и возвесели ся сердце мое, и возвеличи ся умъ мой, и низложи мя Богъ и смири мя“.

(Далі йде оповідання про війну Володимира з Давидом, наслідком котрої Давид мусів пустити Василька, і той, вернувши ся до своєї Теробовельської волости, разом з Володарем почав воювати Давида, а Святополк, діставши від Мономаха і Святославичів поручення відобрати — для себе — Давидову волость, з свого боку повів кампанію против нього:

„Святополк же, прогнавши Давида, почав думати й на Володаря та на Василька, кажучи, що „се ж волость мого батька і брата!“ І пішов на них. І Володар та Василько, почувши се, пішли напротив, узявши хрест, що той їм цілував на тім, що „я на Давида прийшов, а з вами хочу мати мир і любов“ — а переступив Святополк хрест, надіючись на множество війська. І зійшлись на полі Рожні. Як обі сторони ісполчились, Василько взяв хрест, кажучи, що „ти його цілував, і спершу відобрав зір у очей моїх, а тепер відібрати хочеш і душу у мене — нехай уже буде між нами сей хрест честний“. І пішли оба на бій против себе, і зійшлись полки, і багато людей побожних бачило хрест над Васильковими воями — високо піднесений. Була битва велика і з обох полків упало багато. І побачив Святополк, що битва люта, і побіг до Володимира. Володар же і Василько, побідивши, стали тут, кажучи: „досить нам на межі своїй стати!“ і не пішли нікуди“. (Против сих замислів Святополка обеднались Ростиславичі з Давидом, і тим часом як Святополк спровадив на них Угрів, Давид покликав в поміч Половців).

„Ярослав, Святополків син, прийшов з Уграми — король Коломан і два єпископи стали коло Перемишля над Вягром, а Володар зачинив ся в городі. Давид якраз прийшов від Ляхів і посадив жінку свою у Володаря, а сам пішов до Половців. І перестрів його Боняк, і Давид вернувся, і пішли на Угрів. І йдучи, стали на нічліг, і як була північ, встав Боняк і відїхав

¹⁾ „І подумав я на землю Лядську: наступлю я на неї на цілу зиму і літо і знищу землю Лядську, помщу ся за землю Рускую“.

²⁾ „Сказав я собі: піду на Половців, — або собі слави добуду, або голову положу за Рускую землю“.

від рати і почав вити по вовчому. І одвивсь йому вовк, і почало багато вовків вити. Боняк же приїхавши, сказав Давидови: „Побіда нам на Угрів!“ І другого дня Боняк ісполчив військо своє і Давидове: було Давидових 100 сот, а Бонякових 300 сот. І поділив їх на три полки і пішов ва Угрів. І пустив вперед („на воропъ“) Алтунопу з 50, а Давида поставив під стягом, а сам розділивсь на два полки, по 50 на сторону. Угри ж ісполчились відділами, бо Угрів було числом 100 тисяч. Алтунопа пригонив до першого заступу і стріливши, побіг від Угрів. Угри подумали, що то Боняк від них тікає і погнали за ними. А Боняк погнав ся за ними, рубаючи їх в плечі. Алтунопа вернув ся знову і знов не допустив Угрів до себе. І так кілька разів побивали їх. Боняк же розділивсь на три полки, і збили Угрів у мяч, як сокіл галич збиває. І побігли Угри, багато їх потонуло у Вягру, иньші в Сяну — біжучи понад Сяном у гору, спихали одні одних. Гонили по них два дні, рубаючи їх. Убили біскупа їх Купана і з бояр богатъох. Кажуть, що згинуло їх 40 тисяч побитих“.

Остання частина літописи, після закінчення Волинської війни, заповнена головню звістками про боротьбу з Половцями, поведену князями, особливо Мономахом, після замирення Волинської війни. Тут маємо літературно оброблену повість про щасливий похід, запроєктований Мономахом всупереч опозиції Святополкової дружини — тої самої, котру вже осудило оповідання про половецьку біду 1093 р.:

Вложив Бог добру гадку руським князям, Святополкови і Володимирови, і зіхались порадитись („думати“) на Долобську. І сів Святополк з своєю дружиною, а Володимир із своєю у одному шатрі. І почали радитись, і почала говорити Святополкова дружина: „Не час воювати на весну, погубимо (зруйнуємо) смердів (селян) і рілю їх“. І сказав Володимир: „Дивно міні, дружино, що ви жалуєте коней, котрими хтось оре, а сього чому не розміркуєте, що смерд почне орати, а Половчин надіде, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере, а на садибу його заїде, візьме жінку і діти, а все майно його забере, — то коня його жалуєш, а його самого чому не жалуєш?“ І не змогла Святополкова дружина на те йому відповісти. І сказав Святополк: „Брате, я от уже готов“. І встав Святополк. І рече йому Володимир: „Се ти, брате, велике діло зробиш Руській землі“. І послали до Давида і Олега, кажучи: „Ходіть на Половців! будемо або живі або мертві“.

Ся щаслива війна була, очевидно, з замилуванням оброблювана на різні способи сучасними книжниками і поетами. Низше ми спинимось на прегарнім поетичнім фрагменті, використанім редактором галицької повісти про великий „мятеж“ по смерти Романа. Тепер же одмітимо різні рефлекси сеї традиції в літо-

писнім оповіданню про половецькі відносини. Бачимо се оповідання насамперед під рр. 1102—3: початок його, про небесні знаки, які провіщали війну з Половцями, і налякали людей, що не знали, чи ворожать сі знаки зле чи добро, читаєть ся під р. 1102, відділенні ріжними записками про події осени-зими 1102/3 р. Потім наступає оповідання про похід, закінчене короткими мовами, вложеними в уста Мономаха — улюбленого героя сеї русько-половецької епопеї. Під р. 1110 читаємо вступну частину другої редакції сеї ж повісти, приложеної до походу 1111 року: про огненний стовп, що в ночі став над Печерським монастирем і була при тім блискавиця і грім — в місяці лютім: се був „вид ангельський“ — являв ся ангел, який на другий рік повів руських князів на Половців. Але самий похід не містить ся в редакції літописи, перерваній на 1110 р. запискою ігумена Сильвестра, він читаєть ся тільки в иньших редакціях: тут знов оповідаєть ся про нараду Мономаха з Святополком, опозицію дружини, розповідаєть ся похід 1111 р., з иньшими подробицями, і в се вплітають ся ріжні міркування про ролю ангелів в людських ділах, похвала ангелам, зложена з ріжних виписок з свято-отецьких писань (Златоуста, Епіфанія Кіпрського, св. Іполіта), і нарешті се кінчить ся фіналом походу:

Так от божею помощю, молитвами св. Богородиці і святих ангелів вернули ся руські князі до дому, з славою великою серед своїх людей і серед людей дальших, скажім — Греків, Угрів, Ляхів, Чехів, аж і до Риму дійшла ся слава, на славу Богу, завсіди, нині і во вічні віки, Аминь“.

Повість сеї другої редакції, приложеної до походу 1111 р., розтинаєть ся — коли порівняти тексти суздальської і волинської компіляції — редакторською запискою іг. Сильвестра, яка кидає одинокий, властиво, ясний промінь світла на історію старої літописи:

Игуменъ Силвестръ святаго Михаила написахъ книги си Лѣтописецъ, надѣя ся отъ Бога милость прияти, при князи Володимерѣ, княжашю ему въ Києвѣ, а мнѣ в то время игуменяшю у святаго Михаила, въ 6625, индикта 9 лѣта. А иже чететь книги сия, то буди ми въ молитвахъ.

Значінне сеї записки пробувано зменьшити, виказуючи, що літопись не має ніякого сліду, щоб її ведено в Видубицько-Михайлівськім монастирі Сильвестра, тим часом як звістки про монастир Печерський дуже часті, — як раз в сій кінцевій частині літописи. Тому ролю Сильвестра зводили до простого переписання, — тим

часом як дійсним укладчиком мав би бути печерський монах, — Нестор, чи якийсь иньший. Шахматов останніми часами ще раз поспробував довести, що редакція закінчена 1110 роком, була зроблена Нестором, котрого імя й стояло в титулі: „Повѣсть врем. лѣтъ... Нестера черноризьца“. Нестор, мовляв, проредактував літопись від початку до кінця, використав договори київських князів з Візантією, подавав виїмки з грецьких джерел (з Амартоля і життя Василя Нового) і звязав таким чином нашу історію з світовою; перевів „послѣдовательно, но съ насиліємъ надъ своимъ источникомъ варязьку теорію“. Отже мав право поставити своє імя на літописи, хоч сам був автором тільки її останньої частини.

Але, я думаю, що ми таки не маємо права виключати Сильвестра з історії нашого літописання, зводити його „написанне“ на просте „списанне“ і zarazом допускати, що будучи не більше як простим копістом Несторового твору, він вимазав з заголовку його імя й імя його монастиря, про котрий літопись стільки говорила як раз в останній своїй частині. Нам невідомі відносини Сильвестра до Печерського монастиря, котрого він міг бути постриженцем, а навіть і ставши ігуменом в Видобичах, міг чути себе не більше як ігуменом одної з філій великої печерської метрополії. Але ніяк не можна уявляти собі старий Печерський монастир і маленький монастирець, заснований кн. Всеволодом при своїм дворі на Видобичах, немов якісь рівнорядні величини: сі маленькі монастирці, що групувались наоколо Печерського монастиря, жили інтересами й подіями великого монашого центру, міг ними жити й Сильвестр, так що печерські записки останніх десятиліть могли вийти і від нього. Бо я таки не бачу ніяких підстав надавати велике значінне описаному варіантові заголовка Повісти волинського збірника, що міг бути простим впливом з пізнішої печерської традиції. Вона послідовно, протягом століть, розширяла авторство Нестора на все, так чи инакше звязане з Печерським монастирем, хоч єдиним певним, що вона знала про Нестора — се було його авторство життя Теодосія, і тільки. З того могло урости потім Несторове авторство літописної повісти про печерських подвижників, з сього — традиція, що він „писав літопись“ (сю традицію ми теж не можемо поки що прослідити далі назад поза редакції Патерика XV в.), і нарешті — могла з сього повстати і гльоса титулу „Повѣсти“ про печерського чорноризця як списателя Повісти.

Стара київська літопись була замкнена, таким чином Сильвестром, видобицьким ігуменом, в 1116 р.

Чи стояла його запись дійсно там, де ми бачимо її тепер в Суздальській збірці, серед повісти про похід 1111 в., чи вона опинилась тут наслідком перерібки старої київської літописи в сім місці, — се для мене питання відкрите.

Пок. Шахматов припускав, що слідом, в 1118 р., в Переяславі, куди перейшов Сильвестер на владцтво, була переведена ще одна редакція сеї літописи — доведеної до того ж 1118 р. Але се здогад, не підпертий сильними аргументами.

В одній з пізнійших компіляцій т. зв. Софійським Временнику, заховалась передмова до одної з редакцій літописи, котру давнійше дослідники датували першими роками XIII в., а Шахматов не що давно приложив до 1090-х рр. Її автор заявляє намір довести оповідання до часів „Олександра (вар. Олекси) й Ісакія“, що давнійше толкували як Алексія й Ісака Ангелів, а Шахматов поставив здогад, що тут треба розуміти Алексія Комніна і його брата Ісака севастократора¹⁾). Воно містить в собі таку интересну апострофу до своєї публіки з дружини:

Вас молю, стадо Христово, з любовью: Прихиліть уха ваші і розважте, які то були старинні князі і мужі їх, як боронили Руську землю й иньші краї підбивали! Ті князі не збирали великого майна, не накладали на людей неможливих вир та продаж, але яка була справедлива вира, ту брали й давали дружині на зброю. А дружина годувала ся, воюючи иньші краї, билась і казала: „Братіє, потягнім за своїм князем та за Руську землю!“ Не жадали, відказуючи: „Мало мині, княже, двох сот гривень!“ Вони бо не вбирали своїх жінок в золоті обручі — ходили їх жони в срібних! І розмножили були землю руську. За нашу ж неситість навів на нас Бог поганих, і гроші наші, села наші, маєтки наші у них, — а ми ще від своїх злих учинків не відстаємо! Бо написано: неправдою зіbrane багатство розвієть ся, і т. д.

Отже на будуче, братіє моя улюблена — залишім свою неситість! Будьте задоволені тим, що вам призначене і не робіть нікому насильства: провітайте милостинею та гостинністю, страхом божим та правовірністю заробляйте собі спасенне, аби й тут добре пожити і там вічному житю бути причетними!

Шахматов бачив тут відгомін незадоволень „молодшою“ київською дружиною, — про котрі говорять повісти з 1090-х рр. Але могло се писатись і при пізнійших редакціях літописи, за тих Комненів (Олексій помер 1118 р.) — і пізнійше.

¹⁾ Предисловіє кь Начальному Кіевскому своду и Несторова лѣтопись, Извѣстія отд. рус. языка 1908, I.

Відгомони поетичної творчості: останки творів перед-Володимирової доби, захвані в літописи. Стара київська літопись дорогоцінна для нас також слідами поетичних творів, так чи инакше використаних її укладчиками. З огляду, що поза такими літописними фрагментами та ще згадками Слова о Полку Ігоревім, до нас з сих століть не заховалось ніяких писаних поетичних творів, — сі сліди й згадки набирають особливої вартости. Переглянувши літературний матеріал книжного походження, який містить ся головню в другій половині літописи, ми звернемоь тепер до перегляду слідів старої поетичної творчости, які містять ся головню в її першій половині. Я нагадаю, що піввіка тому таку роботу, кінчаючи добою Володимира, проробив над нею Костомаров¹⁾. З своїм прирожденним поетичним почутем зробив він се настільки добре, що вказане ним здебільшого було прийняте пізнішими дослідниками і тепер можна його положити основою, доповнивши тільки новими спостереженнями. В цілій силі лишаєть ся і його загальна, принагідно кинена замітка, котру я лише розвину, — що нас не повинна дивувати бідність і фрагментарність, сухість і схематичність сих останків, бо літописець, змушений удаватись, за браком иньших джерел, до пісень і оповідань, які з правовірного, аскетичного становища різко засуджувались, як діло безбожне і бісовське, — мусів старатись можливо очистити сей матеріал як раз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами. Можна сказати, що укладчики літописи були в дуже клопотливім становищі, бажаючи можливо більше взяти від сеї поетичної традиції, яка консервувалась в близьких їм духом дружинних кругах і доволі добре підповідала їх власним національним, соціяльним і політичним поглядам та симпатіям, а з другої сторони — як можна пильнійше старались обскробати з того все, що мало „бісовську“ марку, то значить носило на собі яскравійші прикмети поетичної форми і традиції. Тому в їх переповіданню тільки зрідка ми спостерігаємо якісь останки поетичної форми, якусь традиційну фразу. Здебільшого ж маємо сухий скелет оповідання, фабулу умисно зведену до можливо тощої і не-поетичної схеми, котру

¹⁾ „Преданія Порвоначальной Русской літописи, въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ“ (Вѣстникъ Европы за 1873, передр. в XIII т. Монографій). Перед тим аналогічна статя Сухомлінова: „О преданіяхъ въ древней русской літописи“, Основа 1861, передр. в 85 т. Сборника петерб. академіи.

тільки по аналогії з темами донесеними до нас устною традицією, можемо наново наповнити поетичним змістом. Розуміється, таке наповнення зостається все досить гіпотетичним.

З таким незвичайно сильно висушеним і спресованим букетом коліс поетично закрашених або навіть поетично утворених оповідань чи пісень стрічаємось зараз на початку первісної Повісти. Сей спресований вигляд їх був причиною, чому як пам'ятками поетичними ними взагалі досі не займались. Але хоч вони перейшли через книжницьку реторту, первісний поетичний зміст їх все ще слідний.

Автори повісти розрізняють тут кілька оповідань, які ходили про се в тодішнім Києві:

Кий княжив в роду своїм і ходив до Царгороду, де прийняв велику честь від царя.

Кий се був перевізник, що держав перевіз під Київом.

Кий і його брати займали ся звіроловством в великих лісах наоколо пізнішого Київа і поставили тут перший город.

Сестра їх була Либедь, і від неї дістала своє імя ту-тешня річка.

Ся остання тема особливо ясно вказує на поетичний характер сих київських переказів: річка могла дістати імя через те, що в ній утопилась, чи в неї перемінилась ся сестра київських осадників, а не тому що вона над нею жила, очевидно. Тут виразна тема поетичної саги, котрої сліди вказувано в образі „білої Лебеди“, доньки короля чернігівського, або обивательки київської в інших варіантах¹⁾.

Переказ про Обрів, приложений одним з редакторів літописи до Аварів і аналізований свого часу Костомаровим, поруч ремінісценцій візантійських писань²⁾ містить елементи з оповідань про велитнів, якими уявлялись сі Обри, і про погибіль гордих народів (бяху бо Обри тѣломъ велици, умомъ горди, и потреби я Богъ). При сім цитується сучасна приповідка: „Погибоша аки Обри“.

Сліди дружинної поезії виступають в оповіданню про хозарську дань³⁾:

¹⁾ Халавский, Къ исторіи сказаній оъ Олегѣ Вѣщемъ, с. 295; він посилає ся в тім на Потєбню, що всловив ся про Либедь і Лебедь як два фонетичні варіанти — Къ исторіи звуковъ II с. 1.

²⁾ Про історичну сторону Історія I вид. 3 с. 181.

³⁾ Приймаю під увагу все зроблене Шахматовим для реставрації первісного вигляду сього тексту (Разысканія с. 540).

„Наидоша я (Полян) Козаре, сѣдяща на горахъ сихъ въ лѣсѣхъ и рѣша Козаре: „Платите намъ дань!“ Здумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь. И несоша Козарѣ ко князю своему. Князь же созва старѣйшины свои, и рече имъ: „Се налѣзохомъ дань нову“. Они же рѣша ему: „Отъкуду?“ Онъ же рече: „Въ лѣсѣхъ, на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрською“. Они же рѣша: „Что суть вдали?“ Онъ же показа имъ мечь. І рѣша старци козарстии: „Не добра дань, княже! Мы доискахом ся оружьемъ одинаю стороны, рекше саблями, а сихъ оружье обоюдоостро, рекше мечи! Си имуть имати и на насъ дань, и на инѣхъ странахъ“...¹⁾ Якоже и бысть: володѣють бо Козары русьтии князи и до днешняго дня“.

Розстріленим друком я відзначив вирази, які носять особливо ясний слід старого поетичного стилю.

Шахматов недавно висловив здогад, що се хозарський переказ, який Нікон печерський, гіпотетичний автор літописи, приніс з своєї Тмуторокани. Але в дійсности тема оброблена виразно з київського становища, на славу київської дружини та її тріумфів над степовиками: хозарська шабля репрезентує тут взагалі силу кочовників — Печенігів, Торків, Половців, котрих поборює київський меч. В сім, очевидно, житевість і трівкість сеї теми.

Історія Олега являєть ся низкою поетичних мотивів, нанизаних на сього легендарного князя. Виступають вони здебільшого теж в дуже спресованім виді; досліди, які після старих праць Сухомлинова і Костомарова велись новітніми дослідниками (Халанским, Мілером, Шамбінаго й ин.) розшифрували дещо з сих останків, але зістаєть ся ще багато вдячної роботи. Значимо дещо з сих мотивів:

Підступне убийство Аскольда і Дири повгородським варязьким ватажком (прототип пізнійшої історії Володимира і Ярополка); обстановка — удаванне купців-земляків, засідка вояків в човнах, все подробиці якогось епічного твору.

Похід Олега на Царгород, хитрий спосіб приступу в кораблях поставлених на колеса, що перестрашили Греків.

Костомаров вказував паралелю в українській казці: „Казали міні їхати водою, плисти землю — поставив воза на човен і поплив, потім човно на віз і поставив вітрило — вітер сього воза й погнав“. Паралелю в билиннім репертуарі дає, очевидно, хитрий спосіб, котрим Вольга-Олег добиваєть ся до міцно

¹⁾ Тут подані аналогічні приклади книжного характеру, з біблій.

замкненого міста та обеззброює його. Для неї знов цікава паралеля в оповіданню Геродота про те, як миші виратували Єгиптян обеззброївши військо Сеннахаріба — погризши його воякам усі їх військові причандали. В нашій усній репертуарі я вказав паралелю в казці про Трьомсина, що теж, як Вольга, обертається в потребі звірем, птахом, рибою, і до царського двору пролазить „комашкою“ (I. 317).

Богата дань взята з Греків — тут неясний мотив в рахунку дани, подиктованої Олегом Грекам (в нім криється, очевидно, якийсь лукавство, котрим Олег перехитрив Греків, але в переповідженню літописця воно пропало). Ріжні вередування Олега, котрими він підчеркував свій триумф і богату здобич — шити вітрила з паволоки й кропини, вішати щити на царгородських воротах, „показующе побѣду“ і т. д. Нарешті прихід до Київа, „неся золото, и паволокы, и овощи, и вина, и всяко узорчье“ — все се подробиці явно епічного складу.

„И прозваша Олега: вѣщій“. Се звучить як вступ до другої серії оповідань, де сей „вѣщій“ князь осоромлюється, стрічаючи ся з ріжними силами і чинниками сильнішими від його хитрости. В літописи захвалася історія Олегової смерті від свого коня, котрої він не вмів утікти, не вважаючи на всякі способи обережности, прийняті ним:

Бѣ бо вѣпрошалъ волѣхвовъ кудесникъ: „Отчего ми есть умрети?“ И рече ему одинъ кудесникъ: „Княже, конь, егоже любиши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети“. Олегъ же приимъ въ умѣ си, рече: „Николи же всяду на конь, ни вижу его боле того“. И повелѣ кормити и не водити его к нему. И пребывъ нѣколько лѣтъ не дѣя его — дондеже и на Грѣкы иде. И пришедшю ему къ Киеву и пребысть 5 лѣта, и на 5 лѣто помяну конь свой, отъ негоже бяху рекъли волѣсви умрети Ольгови. И призва старѣйшину конюхомъ, река: „Кде есть той, егоже бѣхъ поставилъ кормити и блюсти его?“ Онъ же рече: „Умерлъ есть“. Олегъ же посмѣя ся и укори кудесника река: „То ты не право молвять волѣсви, но все то лжа есть: конь умерлъ, а я живъ“. И повелѣ осѣдлати конь — „Атъ вижу кости его“. И приѣха на мѣсто, идеже бяху лежаше кости его голы и лобъ голъ... И слѣзъ с коня посмѣя ся река: „Отъ сего ли лѣба смерть мнѣ взяти?“ И вѣступи ногою на лобъ. И выникнучи змѣя и уклону ѣ въ ногу, и с того разболѣвъ ся умьре.

Сухомлинов свого часу вказав дві близькі паралелі до цього оповідання, одну скандинавську, другу сербську. Ісландська сага оповідає, що Орварови Оддови напророчена була смерть від його коня Факса, і тому Одд убив Факса, закопав в глибокім

рові і насипав могилу. Вернувшись потім, за триста літ, на се місце, він побачив на тім місці кінську голову і поворухав її списом. З голови вилізла ящірка і вкусила його в п'яту, і з нього він умер. Сербська казка оповідає про султана, що він доставши таке провіщання, велів відвести коня на пастівень і лишити його там, — аж той здох. Султан, гуляючи, надибав його голову, і глузуючи, штовхнув голову ногою. З голови вискочила змія і вкусила його, і султан з того помер. Українського оповідання такого ж близького досі не знайшлося.

В певнім ідейнім звязку з Ольговою сагою, очевидно, стоїть Боянова „припівка“ про Всеслава (котрого постать, як побачимо, прийняла на себе різні атрибути Вольги-Олега) про неминучість долі: Ни хытру ни горазду суда божія не минути.

Друга тема про „посрамленне“ віщого Вольгі, найблискучішого репрезентанта дружини, в стрічі з иньшим, так би сказати, земським елементом, знаходимо тільки в билиннім обробленню. Се стріча Вольги з Микулою Селяниновичом. Не входячи в близький розгляд сеї теми, зазначаємо поки що звязок між темами Повісти про Олега як того, що підбив Києву сусідні племена¹⁾ і збогатив дружину багатою данею (відгомін в оповіданню про похід на Царгород) — і билинними оповіданнями про збиранне дружини Вольгою Всеславичом та його походи „по дань“ на різні городи, дані йому „князем Володимиром стольно київським“²⁾.

Згадка про Володимира — се маленький, але цінний натяк на те, як епічний матеріал, звязаний колись з Олегом, був потім притягнений Володимировим ціклем. Низше ми побачимо, як сам Олег опинив ся в ролі Володимирового воєводи, і в звязку з сим різні мотиви з Олегового цікля розпустились в цікля Володимировім. Перед тим, в традиції книжній, різний матеріал сього цікля був розділюваний між Олегом і Ігорем, між Олегом і Ольгою, між Олегом і Сятославом.

1) „Бѣ Олегъ обладая Древляны, Поляны, Радимичи“...

2) Була висловлена гадка (ще Безсоновим, при його виданню пісень, зібраних Рыбніковим, т. I с. XX), що на сім епізоді відбилась історія иньшого, молодшого Олега X віку, сина Святославоного, — тому Вольга в деяких варіантах і зветь ся Святославичем. Низше я буду говорити про сей епізод і сей здогад, останніми часами підтриманий Шахматовим. Тут зазначу тільки, що сей перехід деяких мотивів з історії Олега Молодшого міг звязати ся з епічним Вольгою тільки через ототожненне Олега Молодшого, Святославича, з старим, „віщим“ Олегом.

Особливо подібність імен Олега (Ольга) і Ольги мала вплив на перенесення різних звісток з Олега на Ольгу; про це я писав в своїй Історії (с. 447), раніше ще вказав на це Халанський. Олег і Ольга стали парою премудрих князів („Ольга же бѣ мудрѣйши всѣхъ человекъ“ — в паралелю віщому Олегови), і відповідно до того різні теми звязувалися то з одним то з другою. З огляду що Олегів цикл був, очевидно, старший, частіше різні теми з нього потім були переносовані на Ольгу. В різних пізніших переказах з літописним оповіданням про подорож Ольги до Царгороду комбінують ся теми про Олегів похід. Напр. Ольга запалює Царгород голубами, так як спалила Іскоростень. В інших облога деревського міста Кольця звязується то з Олегом то з Ольгою. По всякій правдоподібності дещо з історії пімсти Ольги над Деревлянами належить до „примучування“ Деревлян Олегом. Взагалі історія підбивання ним сусідніх племен і уставлення у них „даней і уроків“ мусіла бути повна епічних мотивів, які пропали для нас: дещо було перенесене на Ігоря, дещо на Ольгу. В пізніших редакціях „Повісти“ дещо реституовано, але вже зовсім мертвим книжним способом, що не дає ніякого поняття про зміст сього циклу.

Реконструкція сього циклу і вияснення його відносин — на оден бік до билинної традиції, на другий — до інших, не-українських циклів, се дуже інтересна тема, яка заслугоує пильного пророблення. Уже Орест Мілер в своїй старій праці про билинний цикл вказав на аналогії історій Олега-Вольги й Helgi, героя Едди, допускаючи, що на первісну мітичну основу образу Вольги могла налягти „печать варязької дружини“. Халанський, підтримуючи сю аналогію, вказав, з другого боку, на аналогії історії Олега-Вольги й оповідань про Олександра Вел. Все се вартє дальшого поглиблення і докладнішої переоцінки.

Переходимо до оповідань звязаних з Ігорем. В літописи вони відбилися доволі слабо, хоча різні редакції її дуже сильно вагались що до оцінки ролі Олега й Ігоря в процесі збирання київської держави та розділу матеріялу між ними ¹⁾.

Похід Ігоря на Греків являється одним з варіантів епічної теми про богату дань хитро взяту київським князем; вона, розуміється, дуже обезбарвлена книжним переказом, але епічний елемент все таки ясно просвічує в ній. Насамперед у сім розголосі і переляку від походу:

¹⁾ Про традиційну антитезу Олега й Ігоря див. в Історії І³ с. 445.

Се слышавше Корсунци послаша къ Романови¹⁾ глаголюще: „Се идуть Русь, покрыли суть море корабли“.

Такоже и Болгаре послаша вѣсть глаголюще: „Идуть Русь, и Печенѣгы наяди суть к собѣ“.

Се слышавъ царь посла к Игореви лутьшии бояры моля и глаголя: „Не ходи, но возьми дань, юже ималъ Олегъ, и еше придамъ къ той дани“.

Такоже и Печенѣгомъ послаша паволокы и золото много.

Потім літописецъ переказує фінал, правдоподобно значно скоротивши подробиці походу. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликає дружину на нараду над грецькими пропозиціями:

Ркоша же дружина Игорева: „Да аще сице глаголетъ царь, то что хоцемъ боле того — не бивши ся имати злато и сребро и паволокы?“

„Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли они ли, или с моремъ кто свѣтенъ? Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстий, и обча смерть всѣмъ“.

Ігор приймає се рішенне, відсилає Печенігів воювати Болгар, і вертає до дому „вземъ у Грѣкъ злато и паволокы на вся вой“.

Але найбільше історія Ігоря була оплетена епічними творами, які мали своєю темою боротьбу Полян і Деревлян. Безсумніву ся тема була взагалі дуже богата мотивами, оброблювалась в ріжних часах, з ріжного становища, втягала в себе ріжні иньші теми і комбінувала ся з ними. В літописи зістались деякі останки сього ціклю, дуже деформовані. Богато було, очевидно, викинено при останніх редакціях і перерібках Повісти временних літ. Шахматов присвятив чимало уваги сьому цікльови, пробуючи на основі деяких пізнійших варіантів (м. ин. у Длугоша) реконструувати в головних рисах основну тему, потім покриту новішими варіантами²⁾. Деякі гадки його справедливі, де в чім вони односторонні і настільки довільні, що можуть бути інтересні лиш як дотепні можливости. Я не можу тут заглиблюватись в розгляд сих здогадів — говорив про них на иньшій місці; тут завважу, що в літописній традиції ми маємо дійсно два паралельні епічні, дружинні цікли. В однім боротьба київської дружини з Деревською землею, котра закінчилась погромом її під час київської усобиці по смерти Святослава, коли поляг останній

¹⁾ Імя імператора — очевидний додаток редактора.

²⁾ Окрім „Разысканій“ (розд. XIV) ще статя: „Мстиславъ Лютый въ русской поэзіи“ (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ. т. XVIII, 1909). Про сю гіпотезу див. мою Історію України-Руси I³ с. 433.

деревський князь (з київської ж таки династії) і Деревська земля стала простою волостю Києва. В другім — емуляція, супірництво київської Ігоревої династії з родиною Свенельда, одного з найвизначніших київських воєвод. До нас дійшло кілька епізодів з сих двох паралельних циклів, які переплітались між собою тому, що Свенельд держав Деревську землю з руки київського князя і він і його сімя не завсіди ясним, але очевидно — дуже сильним способом були змішані в київсько-деревські усобиці. Ріжні редактори „Повісти“, очевидно, налягали то на одні то на другі епізоди, робили зміни, доповнення, пропуски, препарували і розмішували епічний матеріал своїми політичними і морально-дидактичними міркуваннями і в результаті подали нам дуже мізерні уривки, в дуже гіркім стані.

Як вихідний епізод, з ціклю війн київської дружини з „окольніми“ племенами в первісній, чи в одній з найстарших редакцій: „Повісти временних літ“ розповідалась історія війни Ігоря з Деревлянами і Уличами. Війна з Деревлянами пізнішими редакторами була перенесена на Олега, чи пропущена тому, що перед тим сказало ся про війну його з Деревлянами. Війна з Уличами через якийсь недогляд була упущена пізнішими редакторами і зістала ся в новгородськім варіанті¹⁾:

Воював Ігор на Деревлян і Уличів, і не піддавався йому оден гóрод іменем Пересічен, сидів Ігор коло нього три роки і заледво взяв його. Сиділи Уличі по Дніпру низше, а по сім перейшли межі Бог і Дністер і сіли там. І прилучив Ігор Уличів і наложив на них дань, і дав її Свенельдови. І деревську дань дав йому ж.

Не може бути сумніву, що в устній традиції сі війни з Деревлянами і Уличами, зведені літописцем до сухої, ляконічної фрази, істнували як епічна повість, прозаїчна чи співана або рецитована, одним словом ритмована. Фраза про трилітнє „сидженне“ Ігоря під Пересічном зовсім виразно вказує на епічну тему своєрідної троянської війни, правдоподібно прикрашену ріжними подробицями, подібними до тих, які в нашій традиції звязали ся з облогою Коростеня і Корсуня.

Другий епізод відкривається наріканнем дружини, з приводу передачі Свенельдови деревської дани:

И рѣша дружина Игореві: „Се даль єси єдиному мужеві мѣного; отроци Свѣнелѣжи изодѣли ся суть оружьемъ и порты,

¹⁾ Пор. реконструкційні уваги Шахматова Разыск. с 102.

а мы нази. Да поиди, княже, съ нами въ дань, да и ты добу-деши и мы!" И послуша ихъ Игорьъ.

И приспѣ осень, и нача мыслить на Деревляны, хотя примыслити болшую дань. (Тут повторенне, наслідком перерібок тексту).

Иде въ Деревы въ дань и примысляше къ пѣрвой дани, а насиляше имъ, и мужи его.

Шахматов виставив здогад, що в первіснім тексті тут було оповіданне, як Свенельдів син Мстислав, прозваний Лютим, инакше Мстиша, инакше Лют, виступив против Игоря й його дружини в интересах своєї дружини, котрій був віддав сю дань Ігор. Разом з Деревлянами він погромив Игоря й його дружину, і сам Ігор наложив головою. Се опираєть ся одначе тільки на деякій подібности імен Свенельдового сина Мстиші (про котрого літопись нічого не говорить крім голої згадки, що був такий) й імени деревського князя в Длугошевій Хроніці. Він називаєть ся тут не Мал, як в літописи, а Nyszkina, або Myszkyna і Шахматов пропонував се вважати варіантом літописного Мстиші. Се не так легко (див. деякі мої міркування в Історії); але що тут міг бути якийсь конфлікт з Свенельдовою дружиною, і що він був темою епічного оброблення, се зовсім можливо. Він одначе пропав в літописнім тексті. Тільки углублюєть ся тема хапчивости Игоря, котрого так розлакомила його дружина:

И возмя дань, и поиде въ свой городъ. Идущую же ему въспятъ, размысли и рече дружинѣ своей: „Идете вы съ данью домови, а язъ възвращю ся и похожю еще“. И пусти дружину свою домови, с маломъ же дружини възврати ся, желая болшая имѣнья: Слышавше же Древляне, яко опять идетъ, съдумавше Древляне съ княземъ своимъ Маломъ, и ркоша: „Аще ся въвадитъ волкъ въ овцѣ, то относитъ по единой все стадо, аще не убьютъ его. Тако и сей: аще не убьемъ его, то вси ны погубить“. И послаша къ нему глаголюще: „Почто идеши опять? Поималъ еси всю дань!“ И не послуша ихъ Игорьъ. И шедше изъ города Искоростѣня Древляне убиша Игоря и дружину его.

Се доволі рідка в нашій літописній традиції нота: оправданне повстання „примучених“ против київського князя-насилника і його дружини. Ми, правдоподібно, завдячуємо його якось творови про захланного київського князя, зложеному в интересах Свенельжого роду, покривдженого династією і представленого в нім оборонцем покривдженої деревлянської людности від княжої захланности. Таким духом дружинного протесту против нездар-князів, як ми побачимо, перейнята билинна традиція. В літописній він прориваєть ся особливо при конфліктах

ріжних дружинних груп, як ми бачили вище при огляді літописного оповідання 1093 р.

В оповіданнях переказаних літописею в зв'язку з смертю Ігоря, сі фрагменти против-династичного твору переплітають ся переказами вповні льояльного характеру — які цілком ігнорують вини Ігоря, а величають пімсту його вдови Ольги і погром заданий нею Деревлянам. Деревляни, як иньшими разами Печеніги, представляють ся дурнями, котрих вчать розуму „смысленні“ київські князі і мужі. Деревляне тріумфують :

„Се князя рускаго убихомъ, поимемъ княгиню его Олгу за князь свой Малъ, и Святослава, и створимъ ему якоже хощемъ“.

Ольга намовляє їх послів повеличати ся перед Киянами, жадати, аби їх несли перед княгинею в човнах. Кияне покірно виконують сі капризи :

Ркоша же Кияне: „Намъ неволя! Князь нашъ убитъ, а княгиня наша хоцетъ за вашъ князь!“ И понесоша я въ лодьи. Они же сидяху въ перегбѣхъ и въ великихъ сустугахъ гордяще ся“.

Ольга задоволяє амбіцію своїх київських підданців, немилосердно використовуючи глупоту і довірливість сих глухих поліщуків, справляючи їм криваві поминки по чоловіку. Літописне оповідання в ріжних редакціях збирає і накладає одно на одно кілька таких оповідань :

Ольга закопала живцем деревських послів, що приходили її сватати.

Вона спалила живцем найкращих старшин їх, піславши мити ся до лазні.

Перебила на поминальнім пиру силу Деревлян, коли вочи повпивались.

Спалила підступом місто Іскоростень, виманивши у нього голубів і горобців як дань і потім пустивши з запаленою сірою.

Сухомлинов вказав свого часу паралельні мотиви в скандинавських сагах: про Стіра ісляндця, як він спалив в горячій лазні небезпечних женихів його доньки, і про Ярославового зятя Гаральда, що спалив місто в Сіцилії, наловивши птахів, що гніздили ся в нім, і пустивши їх з огнем до міста. Він же завважив оповідання чеської хроніки Даліміля, що Татари злобули Київ „голубами“. Деякі балканські паралелі вказав Халанский. Коробка недавніми часами опублікував переказ з-під Іскоростеня про спаленне сього міста Ольгою — але настільки близький до літописного оповідання, що се викликає підозрінне

що до його народности (див. Історія I с. 449). Загалом в нашій устній традиції досі не викрито мотивів близьких до сих літописних оповідань, хоч трудно сумнівати ся в тім, що вони в ній були.

Під сими оповіданнями про Ольжину пімсту і деревську недотепність загубилась тема про конфлікт Ігоря з Свенельдовою родиною, котрою була уведена ся деревська історія в літопись. З нею пропали мабуть і подробиці смерти Ігоря (я вище вказав, що тут могли загубитись і сліди закінчення першої редакції Повісті). Обезкровлений, обезбарвлений фінал сеї історії мабуть виступає потім в короткій звістці про смерть Свенельдича Люта, уведений до літописи одним з пізніших редакторів (див. низше), але кінець кінцем її розвій для нас затратив ся.

Старий мотив про те, як київські князі вміли натягати Греків на багаті дарунки і дани прохоплюють ся в побожнім оповіданню про Ольжине охрещенне. Візантійський цісар сватає Ольгу й дає їй багаті дарунки („дары многы: золото и сребро, паволокы, сосуды разноличныя“). Ольга дари бере, але сватанне збуває ріжними хитрими викрутами (очевидно, се вже під руками книжників вони набирають тої канонічної казуістики, з котрою виступають у літописи: в устній традиції сі викрути мусіли мати иньший характер). За дари обіцяє віддарувати його українськими „сирівцями“ („челядь, и воскъ, и скору, и воя многы в помощь“). Але коли розлакомлений цісар присилає по те все своїх послів, Ольга відправляє їх з нічим: каже цісареві прийти за тим усім самому до Києва та постоятп на Почайні стільки, скільки вона простояла в царгородському порті.

В літописнім оповіданню про Святослава ще ясно брелять ноти величавої дружинної епопеї, на жаль — сильно обезбарвленої книжним переповідженнем. Місцями тільки виступають фрагменти неткнені, чи менше рушені його рукою:

Кънязю Святославу възрастьшоу и възмужьшоу, нача вои съвокупляти многы и храбры.

Бѣ бо и самъ хоробрѣ и легокъ, ходя аки пардусъ.

Войны многы творяще, а возъ по собѣ не вожаше.

Ни котла [имяше] ни мясь варя,

Но по тонку изрѣзавъ конину,

или звѣрину,

или говядину —

на углехъ испекъ ядыше.

Ни шатра имяше,

Но подъкладъ постлавъ, и сѣдло въ головахъ

[Тако почиваше]

И посылаша къ странамъ глаголя: Хочю на вы ити.

В ломаних скобках додаю, що приблизно могло бути з огляду на загальний характер ритму, а в круглих те, що дано мабуть літописцем для пояснення:

Прииде Святославъ Переяславцю и затвориша ся Болгаре въ городѣ.

И излѣзоша Болгаре на сѣчу противу Святославу, и бысть сѣча велика, и одоляху Болгаре.

И рече Святославъ воємъ своимъ: „Уже намъ съдѣ пасти! Потягнѣмъ мужскы, братие и дружино!“

И къ вечеру одолѣ Святославъ, и възя градъ копьемъ, и рече: „Се городъ мой!“

И посла къ Грекомъ, глаголя: „Хошю на вы ити, и възяти градъ вашъ, яко и сий“.

И рѣша Греци: „Мы не дужи противу вамъ стата, но возми дань на насъ [на себе] — и на дружину свою.“

„Повѣжьте ны, колько васъ, да влады по числу на главы“.

И рече имъ Святославъ: „Есть насъ 20 тысящ“.

И пререче 10 тысящ — бѣ бо Руси 10 тысящ только.

И пристроиша Греци 100 тысящ на Святослава, и не даша дани.

И поиде Святославъ на Греки, и изидоша противу Руси.

Видѣвше Русь, убояша ся зѣло множества вои.

И рече Святославъ: „Уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу!“

„Да не посраимъ землѣ Русьскыѣ, но ляжемы костыми.“

„Мъртвый бо срама не имамъ,

„Аще ли побѣгнемъ, срамъ имамъ!“

„Не имамъ побѣжати, но станемъ крѣпко,

[Станите крѣпко вси], азъ же предъ вами поиду,

„Аще моя глава ляжетъ, то промыслите собою!“

И рѣша вои: „Идеже глава твоя, ту и своя главы сложимъ!“

И исполчиша ся Русь и Греци противу, и бысть сѣча велика,

И сразиста ся полка, и оступиша Греци Русь,

И одолѣ Святославъ, и бѣжаша Греци.

И поиде Святославъ къ граду, воюя и грады розбивая

(иже стоять пусти и до днешняго дне)

И посла царь, глаголя сице:

„Не ходи къ граду, възми дань на насъ, еже хоцещи“.

(За маломъ бо бѣ не дошелъ Цареграда).

И даша ему дань. Имашеть же и за убиеня глаголя яко: „Родъ его возьметъ“.

Възя же и дары многы и возврати ся въ Переяславецъ съ похвалою великою.

Се оден з варіантів уже звісної нам теми про богату дань узяту з Греків.

На тему Святославової мови до дружини маємо інтересний варіант в одній редакції т. зв. Молення Данила: „Яко рече Святослав син Ольжинъ, идя на Царьградъ съ малою дружиною: „Не вѣдомо ны есть, братиє, ити: граду ли отъ насъ плѣнену быти, или будетъ намъ отъ града погибнути. Аще Богъ по нас, то кто на ны? (вар.: Якоже Богъ повелить, тако и будетъ)“. Остання фраза може і книжного походження, але цілий фрагмент може бути відгомонам якоїсь старої епічної традиції.

Що до епізоду, який читається в теперішнім літописним оповіданню, про те, як цар випробував вдячу Святослава, посилаючи йому різні дарунки, то ми знаємо його як самотійну епічну тему, котра приходить між іншими і в наших величальних піснях. Шахматов вважає се за „вставку“ котрогось з пізніших редакторів; в дійсности се сполученне мотивів могло походити і від першого укладчика, але пробу вдачі Святослава мабуть треба вважати за самотійну тему прилучену до основного епосу про Святославові походи. Паралелю маємо в оповіданню про Олега, котрого Греки хочуть спокусити на їжу і вино, що виносять йому на знак покори з Царгороду — але мудрий Олег не приймає його, „бѣ бо устроєно съ отравою“. Лицарський Святослав так само не спокушається на багаті дарунки і переконує Греків в неминучости покори:

Съзва царъ въ палату бояры своя и рече имъ: „Что створимъ, яко не можемъ стати противу ему?“ И ркоша ему бояре: „Посли къ нему дары, искусимъ ѳ, любезнивъ ли есть злату или паволокамъ?“ Послаша къ нему злато и паволокы, и мужа мудра, — рѣша ему: „Глядай взора его, и лица его, и смысла его“. Онъ же вземъ дары и прииде къ Святославу. И повѣдаша Святославу, яко придоша Греци съ поклономъ, и рече: „Въведите я сѣмо“. И приидоша и поклониша ся ему, и положиша предъ ним злато и паволокы. И рече Святославъ, прочь зря, отрокомъ своимъ: „Схороните!“ Они же придоша ко царю, и съзва царъ бояре. Рѣша же послании, яко „Придохомъ к нему и вдахомъ дары, и не возрѣ на ня, и повелѣ схоронити“. И рече единъ: „Искусѣ ѳ еще, пошли ему оружье“. Они же послушаша его и послаша ему мечъ и ино оружье. И принесоша ему мечъ, онъ же приимъ, нача хвалити и любити и цѣловати царя. Придоша опять ко царю и повѣдаша ему вся бывшая. И рѣша бояре: „Лютъ сей мужъ хочеть быти, яко имѣнья не брежеть, а оружье смлетъ. Ими ся по дань!“

Інший епос про Святослава, навпаки, ставить ся до його воєнних подвигів більш критично. Коли перший величає Святослава з становища мандрівного дружинного лицарства, сей другий

осуджує його діло з становища інтересів землі. Святославова охота до авантур, до богатих чужих країв, і занедбуваннє своєї батьківщини не подобаєть ся тим кругам, де складав ся сей другий. Сама собою приходить на думку анальогія з засудом хапчивости Ігоря, в його відносинах до Деревлян, зазначеним вище, і насуваєть ся питаннє, — чи не з того ж джерела, звязаного з конкуренцією Свенельдового роду з Ігорєвим, виходить і ся критика ¹⁾).

Поки Святослав воює в Болгарії, прийшли на Русь Печеніги і обступили Київ, так що з великою бідою вдалось устояти против них :

И послаша Кияне къ Святославу глаголюще: „Ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своя ся лишивъ. Мало насъ не възьяша Печенъзи, и матеръ твою и дѣтий твоихъ. Аще не поидеши ни оборониши насъ, да пакы ны возьмутъ. Аще ти не жаль отчины своєю, ни матере стары сущи, и дѣтий своихъ?“

Святослав послухав сього докору, прибув до Київа і відігнав Печенігів, але ся очевидна гроза, яка насувалась на Русь від степу, не зробила його більш дбалим про свою вітчину. „Жалував“ біди, яка сталась від Печенігів, але таки сам лишити ся і стерєгти Київа не хотів :

Рече Святославъ къ матери своєї и къ боярамъ своимъ: „Не любо ми естъ Кыевъ быти, хощю жити Переяслави на Дунаи, яко то естъ среда земли моєй, яко ту вся благая сходятъ ся: отъ Грекъ злато, паволокы, вина, оwoщеве разноличныя, ис Чехъ же и изъ Угоръ сребро и комони, изъ Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь“.

Ледво вдаєть ся його намовити, щоб зїстав ся поховати матір, що розболїлась смертельно. Ледво поховавши, роздав волости синам і пішов назад до Болгарії. Розгромивши Болгар і Греків, рішаєть ся іти на Русь тільки на те, щоб звідти привести більше дружини для забезпечення своїх нових позицій :

Видѣвъ же мало дружини своєю, рече въ собѣ: „Єда како прельстивъше избиють дружину мою и мене“. Бѣша бо мнози погибли на полку. И рече: „Поиду въ Русь, приведу боле дружины“. И поиде въ лодияхъ.

Пізнійший редактор літописи, котрому впали до рук умови київських князів з Візантією і треба було вставити і умотивовати

¹⁾ Я вказав на ріжницю сих двох оцінок в Історії І³ с. 459. Шахматов здогадувавсь, що перша, більш панегірична, походить з болгарського джерела, друга — більш холодна і критична, — з місцевого, руського. Я вказав там на повну неправдоподібність такого болгарського джерела.

умову Святослава з Цімісієм, вкладає йому в уста розважніші міркування: Святослав уважає, що по тім як Греки згодились йому давати дань, сим можна й задовольнитись і зістатись на Русі, „коли ж (цар) не буде давати дани правильно, то зібравши більше війська знову підемо з Русі на Царгород“. Але се розминаєть ся з характеристикою епічної традиції, в котрій Святослав як і Ігор гине жертвою захланности:

Послаша Переяславъци къ Печенѣгомъ глаголюще: „Се идетъ вы Святославъ въ Русь, вземъ имѣние много у Грекъ и полонъ бещисленъ, съ маломъ дружины“. Слышавше же Печенѣзи заступиша пороги. И рече ему воевода отень Свѣнгельдъ: „Поиди, княже, на конихъ около, стоятъ бо Печенѣзи в поро-зѣхъ“. И не послуша его и поиде въ лодьяхъ. И приде Святославъ къ порогамъ, и не бѣ лъзѣ проити порогъ. И ста зимовати в Бѣлобережьи. И не бѣ у нихъ брашна уже, и бѣ гладъ великъ, яко по полугривнѣ голова коняча. И зимава Святославъ ту. Веснѣ уже приснѣвъши, поиде Святославъ въ пороги. И на-паде на нь Куря, князь печенѣжский. И убиша Святослава, възьяша главу его, и въ лѣбѣ его съдѣлаша чашю, оковавъше лобъ его, и пияху в немь.

Пізнійші історичні збірники розвивають сю тему — чи на підставі якоїсь писаної традиції, нам досі не звісно, чи влучно потрапляють в тон старого епосу. На чаші зробленій з черепа Святославого зроблено напись: „чюжихъ ища, своя погуби“. Чашу переховують до нині в скарбі князів печенізьких і молоді пють з неї на весілях, в коморі, примовляючи: „Який сей чоловік був, котрого се череп, такий нехай буде і той, що родить ся від нас“.

І так знов тут виступає антитеза мудрого Свенельда, який таки урятував свою дружину, промкнувши ся на конях до Київа, і нерозважного, захланного Святослава, який пожалував кинути свої багажі, забрані від Греків і Болгар богацтва, і марно згинув з своєю дружиною, зіставивши тільки славу сліпої хоробрости і авантурничости. Вона дає нам ключ, відки йде ся критика Святославової діяльности, і взагалі критичне освітленне політики київської династії.

В сю історію входить епізод з иншого епічного циклю — русько-печенізьких відносин, хронологічно перший в тім роді. Мотив — малолітній богатир. Як ми знаємо — він незвичайно популярний в устній поезії, і в літописній традиції представлений цілим рядом фрагментів. Сей перший епізод в літописи при-ложений до часів Святославової війни в Болгарії, але се звя-

зок доволі механічний, правдоподібно зроблений самим літописцем. Справедливо завважено, що Печеніги в сім епізоді сподіваються на приходу князя з-за Дніпра, зі сходу, а не від полудня, з Болгарії: коли за Дніпром дружина почала трубитися, Печеніги думають, що се йде князь. Чи в епосі розумів ся Святослав, чи взагалі князь, се теж може бути всяко.

Тема оповідання — перехитренне дурних Печенігів, які застукали Київ в дуже трудній хвилі, зовсім безборонним, але випустили з рук. В оповіданню сполучаються два мотиви окремі і самостійні — хитрощі хлопця, що пробив ся через печенізьке військо, і хитрощі воєводи, який умів удати наближенне княжого війська і змусити сим страхом орду до відступу. Наслідком сполучення різних мотивів вийшли деякі непослідовности в фразеології, які стараються усунути:

Оступиша Печенѣзи градъ въ силѣ велицѣ, бещисльно множество около града. И не бяше лъзѣ из града вылѣзти, ни вѣсти послати. Изнемогаху людѣе гладомъ и водою — не бяше лъзѣ коня напоити на Лыбеди Печенѣгы (через Печенігів). Собравше ся людѣе оная страны Днѣпра в лодьяхъ, об ону страну стояху, и не бѣ лъзѣ внити въ Киевъ ни единому ихъ, ни из града к онѣм. И въстужиша людѣе въ градѣ и рѣша: „Нѣсть ли кого, иже бы могъ на ону страну дойти и рещи имъ: „Аще не подступите заутра, предати ся имама Печенѣгомъ“. И рече единъ отрокъ: „Азь преиду“. И рѣша: „Иди“. Онъ же изиде изъ града с уздою и ристаше сквозѣ Печенѣгы и глаголя: „Не видѣли коня никтоже?“ Бѣ бо умѣя печенѣжьскы и мняхуть ѣ своего. И яко приближи ся к рѣцѣ, свергъ порты суну ся въ Днѣпръ, и побреде. Видѣвши же Печенѣзи устремиша ся на нь стрѣляюще его и не могоша ему ничтоже створити. Они же видѣвши с оная страны и приѣхаша в лодыи противу ему и взяша ѣ в лодыю и привезоша ѣ къ дружинѣ. И рече имъ: „Аще не подступите заутра къ городу, предати ся хотятъ людѣе Печенѣгомъ“.

Наступає друге оповідання, льогічно досить слабо звязане з попереднім. Героєм виступає воєвода задніпрянського війська Претич, який думає не про те, якби визволити від голоду і згаги обложеною людність, а тільки — виратувати княжу родину:

Рече же воєвода ихъ именовъ Претичъ: „Подступимъ завтра в лодьяхъ и попадше княгиню и княжичѣ, умчимъ на сю страну. Аще ли сего не створимъ, погубити ны иматъ Святославъ“. Яко бысть заутра, всѣдъше въ лодыи противу свѣту и въструбиша вельми. И людѣе въ градѣ кликнуша. Печенѣзи же мнѣша князя пришедша, побѣгоша разно отъ града. И изиде Ольга со унуки и с людми к лодьямъ.

Видѣвъ же се князь печенѣжський, възврати ся єдинъ къ воеводѣ Претичю и рече: „Кто се приде?“ И рече єму: „Людьє оная страны“. И рече князь печенѣжський: „А ты князь ли єси?“ Онъ же рече; „Азь єсмъ мужъ єго, и пришелъ єсмъ въ сторожѣхъ, и по мнѣ идетъ полкъ со княземъ, бес числа множество“. Се же рече грозя имъ. Рече же князь печенѣжський ко Претичю: „Буди ми другъ“. Онъ же рече: „Тако створю“. И подаста руку межю собою. И вѣдасть печенѣжський князь Претичю конь, саблю, стрѣлы. Онъ же дасть єму бронѣ, щитъ, мечъ. И отступиша Печенѣзи отъ града.

Далі останки Свенельдової епопеї переплітають ся з епічною традицією про усьобицю Святославичів. Кілька окремих тем виступають зовсім виразно, але розмежувати їх нелегко; під руками книжників-редакторів вони стратили занадто багато і звелись нераз до голих схем.

Свенельдова епопея відчуваєть ся в сих епізодах:

Свенельдич Лют на ловах стрів ся з Святославичом Олегом, князем деревським, і довідавшись, що се Свенельдич, Олег убив його. Свенельд, що став першим воєводою Ярополка по смерти його батька, бажаючи відомстити ся за смерть сина, намовляв Ярополка на Олега: йти на нього походом і забрати його волость. Ярополк справді пішов походом на Деревську землю. В битві під Вручим Олега погромлено, і сам він згинув, упавши з мосту в рів, серед стиску, який став ся на мості¹⁾. Коли Ярополк довідав ся про се, він велів розшукати бодай трупа його. З рана і до полудня витягали трупи з рову, і нарешті, на самім споді знайшли тіло Олега — винесли й положили на коврї. „І прийшов Ярополк, плакавсь над ним, і сказав Свинельдови: „Бачиш, сього хотів ти?““

В старшій версії літописи історії про смерть Люта нема, іні-

1) Ся катастрофа на мості дала привід звязати з сим епізодом билинну історію про Вольгѣ, котрого дружина, „силушка великая“ погинула на „подѣльныхъ мосточкахъ“, пороблених мужиками гуршівськими, як він пішов добувати від них „получку“: „мосточки всѣ надломилися“, і „сила вся въ рѣченькѣ подвалялася“ (Пѣсни собр. Рыбниковымъ I ч. 4). Безсонов, видаючи сю билину, висловив здогад, що тут мова про Олега Святославича, і город Гуршівець (вар. Гурчевець, Куржевець і т. д.) се літописний Вручїй (Овруч). Дальше пішли, розвиваючи сю гіпотезу Квашнін-Самарін і Шахматов: городи отримані Вольгѣю від Володимира: Гурчевець, Орїховець і Крестьяновець вони толкували як Вручїй, Корчеськ і Коростень, і підтримували гадку про звязок билинного оповідання з історією Олега Святославича. Я, можливо, ще поверну ся до сього здогаду, тут тільки зазначу ідейний звязок сього епізоду з епосом про Деревлян і Свинельда в мотиві про відпор, який ставить ся людність княжїй дружинї при зборі дани — я вказував на се в своїх ранїйших працях.

ціяторм походу на Олега, нічим не мотивованого, являєть ся злий геній Ярополка, воєвода Блуд — він підбиває його на Олега, а потім зраджує для Володимира. Очевидно, пізнійший редактор, щоб умотивувати війну з Олегом, використав Свенельдову епопею, яка продовжувала сим епізодом історію старої ворожнечі двох династій. Але кінець її для нас пропав. Дослідники, старші і новіші, досить дотепно пробували її звязати з історією Володимира і його перемоги над Ярополком: Малуша, мати Володимира, і Добриня, її брат і опікун, за помічу ріжних конюктур і поправок літописного тексту робили ся дітьми Мала, князя деревського, або Мстиші Свенельдовича, і Володимир, Свенельдів внук по матери, в останнім рахунку, убиваючи Ярополка, убійника Олегового, ставав ніби местником покривдженої Деревської землі і Свинельдової династії. Але все се замадто гіпотетичне¹).

Поетичні твори Володимирового цікля. Війна Ярополка з Олегом в кождім разі служить прелюдією першого Володимирового виступу. Вона накликає на Ярополка похід Володимира: він злякавсь, що за Олегом прийде черга і на нього, тому задалегідь вибрав ся за море: шукати варязької помочи на Ярополка. Як в дійсности, з історичного становища, треба розуміти сей конфлікт, про се я говорив на иньшій місці і тут не вважаю потрібним повторяти. Зовсім справедливо помічено було, що на представленне сеї усобиці Святославичів вплинула пізнійша і свіжіша в памяти літописців усобиця Володимировичів: побиванне братів Святополком, роля Ярослава новгородського, як конкурента київського „збирача земель“, і т. д. Се відчуваєть ся в характеристиках і стилізації. Чорною фігурою того епосу, про котрий хочю говорити, виступає фігура Блуда — як в пізнійшій усобиці вся чорнота зібрана на Святополку. Епос, очевидно, мав завданням змалювати постать такого злого дорадника — погубителя, одного з таких, „котрі прийнявши від князя або господина честь або дари, мислять на голову і пагубу свого князя“, як се пояснює літописець в своїм коментарі до своїх витягів з сього епосу (коментар сей, розумієть ся, опускаю):

„Приде Володимерь Києву съ вои многы, и не може Ярополкъ стати противу. И затвори ся в Києвъ с людми своими и съ Блудомъ. Володимерь же посла къ Блуду съ лъстью гла-

¹) З старшої літератури статі Прозоровського і Срезневського в Записках петерб. акад. т. V, з новійшої — згадані праці Шахматова (с. 135), Про сі згоди в Історії I³ с. 469—470.

голя: „Поприймай ми! аще убию брата своего, имѣти ты хочю в отца мѣсто, и многу честь возмеша отъ мене. Не азъ бо почахъ братию бити, но онъ — азъ же того убояв ся придохъ на нь“. И рече Блудъ къ посломъ Володимиремъ: „Азъ буду тобѣ в сердце и в приязньство“. Сълаше къ Володимирю часто, веля пристряпати къ граду бранию, а самъ мысля убити Ярополка. Граждане же не бѣ лъзѣ убити его. Блудъ же не възмогъ, како бы убити ѣ, замысли лестию, веля ему не излазити на брань изъ града. Лъстяче же рече Блудъ Ярополку: „Кыяне слютъ ся къ Володимирю глаголюще: „Приступай къ граду, яко предамы ти Ярополка! Побѣгни за градъ!“ И послуша его Ярополкъ, избѣгъ предъ нимъ затвори ся въ градъ Родни на устьи Ръси. А Володимеръ вниде въ Кыевъ и осѣде Ярополка въ Родни. И бѣ гладъ великъ въ немъ, и есть притча до сего дня: „Бѣда акы в Родни“.

И рече Блудъ Ярополку: „Видиши ли, колько вой у брата твоего? Нама ихъ не пребороти! Твори миръ съ братомъ твоимъ“. Лъстя подъ нимъ се рече. И рече Ярополкъ: „Тако буди!“ И посла Блудъ къ Володимирю сице глаголя, яко „Сбысть ся мысль твоя, яко приведу къ тобѣ Ярополка и пристрой убити ѣ“. Володимеръ же то слышавъ възшедъ въ дворъ теремный отень, сѣде тутъ съ дружиною своею. И рече Блудъ Ярополку: „Поиди къ брату твоему и рци ему: „Что ти ни вдаси, то азъ прииму“. И поиде Ярополкъ. Рече же ему Варяжко: „Не ходи, княже! убьють ты! побѣгни въ Печенѣги и приведеша вой“. И не послуша его. И прииде Ярополкъ къ Володимирю. Яко полѣзе въ двери, подъяста ѣ два Варяга мечема подъ пазусѣ, Блудъ же затвори дверѣ и не да по немъ ити. И тако убиень бысть Ярополкъ.

Варяжко же видѣвъ, яко убиень Ярополкъ, бѣжа съ двора въ Печенѣги и много воєва на Володимера съ Печенѣгы. И едва приводи ѣ заходивъ къ нему ротѣ.

Літописне переповідженне сього епосу „про лъстивого Блуда і вірного Варяжкя“, — в богатом аналогічного до пізнійшої історії убиства Бориса і його вірного отрока Георгія, — в теперішнім викладі перебите иншою епічною історією, чи властиво фрагментом, з великого і цікавого циклю „Володимирових сватань“, а саме історією його війни за полоцьку княжну Рогнідъ. Се пізнійша вставка, яка зовсім механічно перериває розвій оповідання. В цілости повість читаєть ся в суздальськیم збірнику під р. 1128, з нагоди конфлікту Мстислава Вел. (Мономаховича) з полоцькими князями:

О сихъ же Всеславичехъ сице естъ, яко сказаша вѣдущии: Яко Рогволоду держашю и владѣщю и княжашю Полотьскую землю, и Володимирю сущю Новѣгородѣ, дѣтську сущю еше и погану, и бѣ у него уй его Добрыня воєвода, хороборъ

и наряденъ мужь. И съ посла к Роговолоду и проси у него дщере за Володимера. Онъ же рече дщери своей: „Хоцещи ли за Володимера?“ Она же рече: „Не хочю розути робичича, но Ярополка хоцю“. Слышавъ же Володимеръ разгнѣва ся о той рѣчи, оже рече: „Не хоцю я за робичича“. Пожали ся Добрыня и исполни ся ярости. И поемъше вои идоста на Полтескъ и побѣдиста Роговолода. Рогъволодъ же вбѣже в городъ. И приступивъше к городу и взяша городъ, и самого (князя Роговолода) яша и жену его и дщерь его. И Добрыня поноси ему и дщери его — нарекъ ей робичича. И повелѣ Володимеру быти с нею предъ отцемъ ея и матерью. Потомъ отца ея уби, а саму поя женѣ и нарекоша ей имя Горислава. И роди Изяслава (батька полоцької династії).

Поя же паки (Володимир) ины жены многа и нача ей негодовати. Нѣколи же ему пришедшю к ней и уснувшю, хотѣ (Рогнидъ Володимира) зарѣзати ножемъ. И ключи ся ему убудити ся, и я ю за руку. Она же рече: „Сжалила ся бяхъ, зане отца моего уби, и землю его полони, мене дѣля, и се нынѣ не любиши мене и съ младенцемъ симъ“. И повелѣ ей устроити ся во всю тварь цѣсарьскую, якоже в день посяга (подружа) ея, и сѣсти на постели свѣтлѣ в храминѣ, да пришедъ потнетъ ю. Она же тако створи и давши мечь сынови своему Изяславу в руку нагъ и рече: „Яко внидетъ ти отецъ, рци выступа: „Отче! еда един мниши ся ходя?““ Володимеръ же рече: „А хто тя мнѣлъ сдѣ?“ И повергъ мечь свой и созва боляры и повѣда имъ. Они же рекоша: „Уже не убий ея, дѣтяти дѣля сего, но въздвигни отчину ея и дай ей с сыномъ своимъ“. Володимеръ же устрои городъ и да има, и нарече имя городу тому Изяславль.

И оттолѣ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославимъ внукомъ.

Як бачимо, се одна з найкращих, найбільш повних і суцільних епічних парафраз. Розумієть ся, форма страчена, і кольористика також, але тема віддана досить повно, — включно до сього закінчення, яке поясняє завдання сього епосу — пояснити традиційну ворожнечу династії Ярослава Київського й Ізяслава Полоцького (до річи, поясненне, яке не дуже рахуєть ся з княжою генеальогією, бо Ярослав був таким же сином Рогниди і внуком Роговолода, як і Ізяслав полоцький). Сей мотив звязувано з завзятою боротьбою з полоцькими князями, поведеною Мстиславом Великим в 1120-х рр. — оповіданне вписано до літописи під 1128 р., очевидно в звязку з сею боротьбою, але воно, розумієть ся, старше — про се свідчить уже те, що початок його, в коротшій викладі, але з буквральними подібностями, ввійшов уже до оповідання про усобицю Святославичів, в одній з останніх редакцій Повісти временних літ, себто

не пізніше другого десятиліття XII в. Вступ оповідання інтерпретовано як поклик на поетів-співців (відущі — грецькі „аойди“: співці-поети, буквально те саме що „відущі“) — хоча більше в такому розумінню се слово не приходить. З-поміж билинних варіантів найбільше подібности вказувано в билині про добування Володимирови жінки Добринею і Дунаєм: в деяких варіантах її Добриня ще грає головну роллю, в інших його відсунув на другий плян Дунай, ставши взагалі центральною фігурою билини, так що сама Володимирова женячка відійшла назад перед трагічною долею Дуная. Через се взагалі сей билинний варіант має тільки дуже загальні подібности з епосею Горислави. З німецького епосу вказувано на подібности сватання різних варварських королів в Кудруні, в Тідрек-сазі, в Нібелюнгах і т. зв. поемах льомбардського циклу, одначе ці подібности більше належать до ролі свата, ніж самого жениха, що являєть ся центральною фігурою в історії Горислави¹⁾. В варіантах переказаних літописею постать Володимира в усім циклі легенд з ним звязаних все таки домінує доволі виразно; поруч нього впливова і активна фігура Добрині, його пістуна і дорадника, грає другорядну роллю. Пізніше ся постать, очевидно, розщеплюєть ся, роля Добрині ділить ся між різними „хоробрими“, а Володимир стає все більш пасивною і декоративною фігурою. Про се будемо говорити далі, в огляді билинної традиції.

Інші історії з циклу Володимирових сватань в літописи не заховали такої свіжости. В тій формі, як ми тепер читаємо їх в Повісти врем. літ, перед нами дуже збитий і стертий, а при тім дуже складний комплекс різних епічних мотивів, фрагментів і простих ремінісценцій. Очевидно, книжники і редактори літописи кілька разів переробили його, і тепер тяжко визнати ся в тім, як виглядав сей матеріал сам по собі.

Новіші дослідники багато працювали над ним, почавши особливо від тисячоліття охрещення 988 р., щоб витиснути звідси найбільше фактичних подробиць. Новішими часами дав нову притоку сим студіям пок. Шахматов, своєю пробою реставрації в первіснім виді того, що він назвав „Корсунською легендою“²⁾. Він приймав при тім, що редактори літописи компіювали і ком-

¹⁾ Кирпичниковъ, Поэмы ломбардскаго цикла, 1874. Халанскій, Велико-русскія былины кievскаго цикла, 1885. Лобода, Русскія былины о сватовствѣ, 1904.

²⁾ Корсунская легенда, в II т. Сборника на честь Ламанского, 1904; иньша література і критичні замітки до неї в Іст. Укр. I З вид.

бінували, маючи вже книжне обробленне традиційного епічного і легендарного матеріялу, так що сей матеріял пройшов принаймні двічі через книжну реторту, дуже багато при тім стративши і в змісті і в характері. Над сим ще, дійсно, буде багато праці. Не входячи в подробиці, я зазначу тільки головніші теми сього книжного цікля легенд про Володимира:

Незвичайне заласє Володимира до жінок. В літописи захова-
вались тільки деякі сухі тези, препаровані книжником. Вичисля-
ючи кілька жінок і синів Володимира, він завважає: „Бѣ Воло-
димеръ побѣженъ похотью женьскою, и быша єму водимыя
(жінки) — наложницы бѣ у него 300 Вышегородѣ, а 300 Бѣлѣ-
городѣ, а 200 на Берестовѣ в селци еже зовуть Берестовое; и бѣ несуть блуда, приводя к собѣ мужьскыя жены и дѣвицѣ
растляя“.

Може бути, що сюди ж належить і історія про те, як він забрав Ярополкову жінку — хоч вважаючи на ріжні подробиці її скорше можна звязати з історією Святополкових злодійств — як дідично обтяженого злочинця.

Похід Володимира по грецьку царівну. Його вступною пре-
людією стає облога Корсуня. Але згодом ся облога сама стає
центром епоса — до певної міри чимсь паралельним до облоги
Пересічна. Володимир обступає місто й заповідає Грекам, що
буде стояти хочби й три роки — Греки не слухають і борють
ся, хоча й змагають. Володимир велить сипати великий вал
під містом, щоб перейти мури, — Греки ночами крадуть наси-
пану землю й виносять до міста. В поміч приходить корсунський
піп Анастас, який поучає Володимира перейняти воду, що йде
до міста рурою. Володимир велить перекопати руру, і тоді
„людыє изнемогаша водною жажею и предаша ся“.

Київські книжники розробили сей варіант в звязку з істо-
рією охрещення Володимира, і в такій формі ми маємо його
в літописи. Володимир обіцяє охреститись, коли йому вдасть ся
здобути місто за помічу Анастаса; ставить церкву на тій землі,
яку сипали Корсуняне, крадучи з його валу; Анастас потім стає
на чолі київської церкви, заснованої Володимиром.

Иньший вяріант, більш свобідний від сих побожних рук —
захований в ріжних пізнійших збірниках, оповідає сю корсунську
історію як епізод Володимирових сватань, звязуючи її з „блуд-
ною ненаситністю“ Володимира (котра кінець кінцем, божим су-
дом, під рукою книжника, приводить Володимира до правдивої
віри). „Володимир був блудник“, мав стільки і стільки жінок,

стільки і стільки сот підложниць — те, що бачили ми вище. „І післяв воєводу свого Олега („князя Олега“ — очевидно пізнійший додаток) до корсунського князя — просити за себе доньку його. Князь же корсунський дуже з того посміявсь — „що сей поганий робить“. Володимир збирає військо, бере Корсунь в облогу і стоїть під ним шість місяців. Варяженин іменем Жберн пускає з міста стрілу до варязького полку Володимира — щоб сю стрілу донесено до Володимира, а на ній написано: „Княже Володимире! Приятель твій Жберн пише тобі: „Хоч будеш стояти з усім військом під городом рік і два і три, не візьмеш Корсуня, бо корабельники приходять земляною дорогою з питєм і стравою до городу“. Володимир закопав сю дорогу і по трьох місяцях город мусів піддатись. „Князя Корсунського з княгинєю взяв, а дочку їх узяв до себе до шатра, а князя з княгинєю привязав до шатерної сохи і з їх донькою перед ними беззаконство сотворив“. (Паралеля до історії Рогніди). „І по трьох днях велів князя і княгиню вбити, а доньку їх дав за боярина Жберна, з великим маєтком, і в Корсуні його ж поставив намістником“.

По сім наступає нова історія: „І не розпустив від себе полків, а послав воєвод своїх Ольга та Жберна до Царгороду, до царя Константина і Василя просити за себе їх сестру Анну“. „Коли — рече — не дасте її за мене, вчиню вашому городови те, що й Корсунєви“. (Пор. оповідання про Святослава). Царі збирають „вселенський собор“ і ставлять Володимирови — як в літописи — умовою охрещення. Володимир годить ся і посилає „скорі послы“. Царівна Анна приїздить до Корсуня, але Володимир зістаєть ся у власти своєї пристрасти. Перед самим охрещенням він хоче „вмалѣ нѣчто беззаконіє сотворити“ (вар.: „хотя безвѣріє сотворити“) — очевидно щось в стилю історій про Рогнід і доньку „корсунського князя“. Але тут мішаєть ся божа сила — „нападе на него струпиє“. Володимир настрашивсь, охрестивсь сам, охрестив військо, струпи з нього спали „аки рыба чешуя“, і він стає новим чоловіком¹⁾.

¹⁾ Найновіші тексти з збірника XVII в. (купця Плігіна, тепер Академії Наук) видав Шахматов в праці „Корсунская легенда о крещении Владимира“ (Сборникъ пов. Ламанскому, II, 1908) — з ним ще оден коротший варіант. Перед тим Жданов і Халанский звернули увагу на коротку парафразу його в Володимировім житю, виданім Соболевским, з одного збірника XV в. — Ждановъ, Рус. былевой эпосъ, с. 192. Халанский, Экскурсы въ область древ. рукописей — Записки харків. університету, 1902.

Як бачимо, під впливом спеціально-корсунської легенди, культивованої в київських кругах (мабуть перед усім духовними, виведеними з Корсуня і їх потомством, що дідично займали різні місця при церкві Богородиці, де були зложені корсунські святощі)¹⁾ — корсунський епізод розростається. В різних варіантах він стає самоцілею, самостійною цілістю в ланцюху Володимирових сватань. Поруч нього сходиться на другий плян, блідне і забувається иньший, без сумніву — колись центральний і кульмінаційний епізод — походу за царівною на сам Царгород. З одного боку коштом його розрісся корсунський епізод, з другого боку — заслонила його пізніша легенда Мономахова.

Літописці відкинули сей похід на Царгород, як вигадку не-реальну. Поза літописею теж досі не стрілось скільки небудь суцільного тексту, тільки різні натяки, які виступають з-поза Мономахової легенди. В історії України я вказав на них, ширше не буду спинятись тут. Завважу, що ті спільні, загальні мотиви походу на Царгород за добичею і дівчиною, котрі в літописній традиції в їх добичній часті звязано з старим Олегом, але в устних варіантах (в колядках) вказують на Царгород як на таке місце, звідки особливо почесно дістати дань і дівчину, — вони по всякій імовірності звязувались в старій традиції також і з Володимиром. Се був, очевидно, найвищий, кульмінаційний епізод його сватань. Відти він діставав — чи, скорше, йому діставали, і царівну, і цісарські регалії, мабуть і всякі християнські дорогоценности.

Старий Олег — перше ніж дістав в літописи свою княжу рангу і місце в хронології, довго плавав в ролі виконавця сього походу без конкретніших означень, то як самостійний ініціатор сього походу, на свою славу і честь, то як воєвода якогось князя. В старшій редакції Повісти временних літ він воєводою Ігоря, в згаданій редакції „Корсунської легенди“ воєводою Володимира.

Пок. Халанський висловив здогад, що дещо з Олегової діяльності в ролі Володимирового воєводи перейшло потім на Eligias-a (вар.: Elegast, Elygas, Ylias, Yljas й ин.), руського князя з „Гартена“ (Ногартена — Новгорода), героя німецької поеми про Ортіта (першої пол. XII в.). Він виступає тут в ролі ана-

¹⁾ Шахматов справедливо вказав на рязанську традицію про десять поколінь Евстафія Корсунського, що були священниками при церкві Миколи Зарайського, де був поставлений образ Богородиці, привезений сим Евстафієм. Так могло бути і в київській церкві Богородиці.

льогічній з ролею Добрині при Володимирі з одної сторони, з Олеговою ролею з другої. Eligas, вуй, найблизший міністр і помічник льомбардського короля Ортніта, разом з волхвом Альберіхом (котрого Халанский звязував з Вольгою - Волхвом) він помагає Ортнітови дістати доньку ерусалимського короля з кріпкого міста Судерса — котрий вони здобувають ріжними хитрощами і відвагою. Тідрек-сага розроблюючи тему про короля „Гертніда“ новгородського (Holmgard — Новгород), називає Ylias-a навпаки його сином, братом Володимира, „короля грецького“, тільки не від жінки, а від підложниці. Він виступає тут як намісник Володимира в Греції, „ярл грецький“¹⁾. Ся інтересна тема, безсумнівно звязана з нашим старим епосом і висунена старим дослідником германського епосу К. Міленгофом — що ще в 1860-х рр. накликав словянських спеціалістів до розслідування звязків німецької героїчної саги з нашою традицією, — чекає ближшого розслідування ще й досі.

З другого боку новішими дослідниками, А. М. Лободою між ин., як я вже згадав, вказаний був очевидний звязок наших літописно-житийних записок про Володимирові сватання з билиною, особливо про Володимирового свата Дуная. Коли додати до сього звязки сеї теми з величально-колядними темами про похід і здобування дівчини з чужої землі-міста (Царгороду й ин.) — підчеркувані Костомаровим, Потебнею, Антоновичом-Драгомановим й иншими дослідниками нашої старої поезії, се дасть нам понятє про незвичайний, ріжносторонній інтерес сеї теми, що одними своїми варіантами входить до історії нашої книжної традиції, другими до традиції устної, та звязує наш епос з західньо-європейським з одної сторони, з північно-словянським — з другої.

Поза ціклем Володимирових сватань маємо в літописній історії його походів ще кілька поетичних відгомонів:

Иде Володимер на Радимичи. Бѣ у него воєвода Волчий Хвостъ, и посла Володимеръ предъ собою Волчия Хвоста. И срѣте я на рѣцѣ Пищанѣ и побѣди Радимичи Волчий Хвостъ. Тѣмъ и Русь корят ся Радимичамъ глаголюще: „Пищаньци вольчья хвоста бѣгають“.

„Воєвода Волчий Хвостъ“ виступає також в старім варіанті Любецької битви 1016 р., як воєвода Святополків.

¹⁾ Халанский, Къ исторіи поэгическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, Ж. Мнн. Н. П. 1902, VIII, і в Archiv für slav. Philologie т. XXV його статя Ilias von Reußen und Цзя Муромец, з критичними замітками Ягіча.

Костомаров в цитованій праці цитує веснянку з Старобільського повіту:

Пищано, Пищанино
По берези ходило.
Ішов вовк мимо дівок,
Усім дівкам шапку зняв,
А парубкам хвіст підняв.

Але з іменем Пищан ся веснянка, здається, більше нікому не траплялась.

Далі, в оповіданню про війну Володимира з Болгарами:

Иде Володимиръ на Болгары съ Добрынею, съ уємъ своимъ, въ лодяхъ, а Торъкы берегомъ приведе на конихъ. И побѣди Болгары. И рече Добрыня Володимеру: „Съглядахъ колодникъ, у суть вси въ сапозѣхъ, симъ дани намъ не даяти, поидемъ искать лапотникъ!“ И створи миръ Володимиръ съ Болгары, и ротѣ заходиша межю собѣ, и рѣша Болгаре: „Толи не будетъ межю нами мира, оли камень почнетъ плавати, а хмель грязнути“.

Елементи історичного епоса очевидні. Шахматов був висловив гадку, що як Добриня взагалі був героєм спеціально північним, новгородським, то й се пісня новгородська, взята до Повісти з новгородської літописи. До сього питання про Добриню ми ще повернемось.

Славні Володимирові пири, що стали потім центральним моментом билинного епосу, в літописи лишили деякі сліди, але сильно закрашені вже церковним елементом:

Придоша Печенѣзи к Василеву и Володимиръ с маломъ дружины изыде противу. И съступившим ся и не могъ стерпѣти противу, подѣбѣгъ ста подѣ мостомъ, одва укры ся противныхъ. И тогда обѣща ся поставити церковь Василевѣ святого Преображеня, бѣ бо въ тѣ день Преображене господне, егда си бысть сѣча. Избывъ же Володимиръ сего, постави церковь и створи праздникъ великъ, варя 300 варъ меду и съзываше боляры своя и посадники и старѣйшины по всѣмъ градомъ и люди многы, и роздая убогымъ 300 гривенъ. Праздновавъ князь дний 8 и възвращашеть ся Києву на Успене святыя Богородица и ту пакы сотворяше праздникъ великъ, сзывая бещисленное множество народа.

Слыша бо единою евангелие чтемо... повелѣ всякому нищему и убогому приходити на дворъ княжъ и взимати всяку потребу, питье и ядене и отъ скотнищъ кунами. Устрои же и се: рекъ, яко „немощни и болнии не могутъ долѣзти двора моего“, повелѣ пристроити кола (вози) и въскладаше хлѣбы, мяса, рыбы, оwoць розноличный, медъ в бочелкахъ, а въ другихъ квась, возити по городу въпрашающимъ имъ: „Кде болний или нищъ, не могы ходити?“ — тѣмъ роздаваху на потребу.

Се же паки творяше людемъ своимъ: по вся недѣля устави на дворѣ въ гридьницѣ пиръ творити, и приходити боляромъ, и гридемъ, и соцьскимъ, идесяцьскимъ, и нарочитымъ мужемъ, при князи и безъ князя. Бываше множество отъ мяса, отъ скота и отъ звѣрины, бяше по изобилью отъ всего. Егда же подпяхуть ся, начинахуть роптати на князь глаголюще: „Зло естъ нашимъ головамъ, — да намъ ясти деревянными лжицами, а не серебряными“. Се слышавъ Володимерь повелѣ исковати лжицѣ серебряны ясти дружинѣ, рекъ сице, яко „Сребромъ и златомъ не имамъ налѣзти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой у отецъ мой доиска ся дружиною злата и сребра“.

В сій останній частині дружинно-епічний стиль виступає досить яскраво, тим часом як в першій традиція про Володимирову милостиню і його гомеричні пири (сі 300 вар меду очевидно належать епічній традиції) вже явно спрепаровані в релігійно-дидактичнім дусі.

Краще заховались дві иньші епічні теми — про переяславського кожемяку і про білгородський кисіль:

Печенѣзи придоша по оной странѣ отъ Сулы, Володимерь же поиде противу нихъ, и срѣте я на Трубежи на сей сторонѣ, где нынѣ Переяславль. И ста Володимерь на сей сторонѣ, а Печенѣзи на оной, и не смяху си на ону сторону, ни они на сю.

И приѣха князь печенѣжський к рѣцѣ, возва Володимера и рече ему: „Выпусти ты свой мужъ, а я свой, да ся борета, — да аще твой ударить моимъ, да не воюемъ за три лѣта, аще ли нашъ мужъ ударить, да воюемъ три лѣта“. И разидоста ся разно.

Володимерь же приде въ товары и посла биричи по товаромъ глаголя: „Нѣту ли такого мужа, иже бы си ялъ з Печенѣжиномъ?“ И не обрѣте ся никдѣ же. Заутра приѣхаша Печенѣзи и свой мужъ приведоша, а у нашихъ не бысть. И поча тужити Володимерь, сля по всѣмъ воемъ.

И приде єдинъ старъ мужъ ко князю и рече ему: „Княже, естъ у мене єдинъ сынъ дома, менший: я с четверми есмь вышелъ, а онъ дома. Отъ дѣтства его нѣсть кто имъ ударилъ. Єдиною бо ми сварящю, оному же мьнущю усние (кожу), разгнѣвавъ ся на мя, преторже черевии руками“. Князь же се слышавъ радъ бысть и посла по нь борзо, и приведоша ѣ ко князю. И князь повѣда ему вся. Сей же рече: „Княже, не вѣдѣ, могу ли со нь. Да искусятъ мя! Нѣту ли быка велика и сильна?“ И налѣзоша быкъ великъ и силенъ. И повелѣ роздражнити быка. Возложиша на нь желѣза горяча и быка пустиша. И побѣже быкъ мимо ѣ, и похвати быка рукою за бокъ, и выня кожу с мясы, елико ему рука зая. И рече ему Володимерь: „Можеши ся съ нимъ бороти“.

И наутрия придоша Печенѣзи, почаша звати: „Нѣсть ли мужа? Се нашъ доспѣль!“ Володимерь же повелѣ тои ночи облещи ся въ оружїе. И приступиша ту обои. Выпустиша Печенѣзи мужъ свой. Бѣ бо превеликѣ зѣло и страшнѣ. И выступи мужъ Володимерь, и узрѣ Печенѣжинѣ и посмѣя ся: бѣ бо середїнї тѣломѣ. И размѣривши межї обѣма полкома, пустиша я к собѣ. И яста ся и почаста ся крѣпко держати. И удави Печенѣжина в руку до смерти и удари имѣ о землю. И кликнуша, и Печенѣзи побѣгоша. И Русь погнаша по нихъ сѣкущи и прогнаша ихъ.

Володимерь же радъ бывъ заложїи городъ на бродѣ томѣ и нарече ѣ Переяславль, зане перея славу отрокѣ тѣ. Володимерь же великимѣ мужемѣ створи того и отця его. Володимерь же вѣзврати ся въ Кїевъ с побѣдою и съ славою великою.

Давно вказано на спорїдненне сього епосу з казкою про Кирила Кожемяку, що розривав з пересердя по дванадцять шкїр в руках і на заклик князя виступив на боротьбу з змієм, щоб визволити Кїїв від ганебної підвладности йому (див. т. I с. 311). З другого боку явний паралелїзм сього епосу з пізнійшою піснею Бояна про поєдинок Мстислава з Редедою.

Друге оповіданне — теж з печенїзького цїклю, про обдурених Печенїгів:

Володимеру шедшу к Новугороду по верхнїе вої на Печенѣги, увѣдаша Печенѣзи, яко князя нѣту, придоша и сташа около Бѣлагорода. И не даяху вылѣзти из города, и бысть гладъ великѣ в городѣ. И не лѣзѣ Володимеру помочи, и не бѣ лѣзѣ поїти ему, еще бо ся бяхуть не собрали к нему вої, Печенѣгѣ же бѣ множество много.

И удолжиша остояче градъ¹⁾, и бѣ гладъ великѣ, и сотвориша вѣче в градѣ люди и рѣша; „Се хочемѣ помрети отъ глада²⁾ и отъ князя помочи нѣтъ. Да луче ли ны умрети? Владим ся Печенѣгомѣ — да кого ли оживять кого ли утвертвлять! Уже помираемѣ отъ глада!“ И тако совѣтъ створиша.

Бѣ же єдинѣ старецъ не былъ на вѣчѣ томѣ и вѣпроша: „Что ради вѣче было?“ И повѣдаша ему, яко утро хотять ся люди предати Печенѣгомѣ. Се же слышавъ, посла по старѣишыны градскыя и рече имѣ: „Слышахъ, яко хочете предати ся Печенѣгомѣ?“ Они же рѣша: „Не стерпять людѣе голода“. И рече имѣ: „Послушайте мене, не предадите ся за три дни и азъ что вы велю, сотворите“. Они же ради обѣщаша ся послушати. И рече имѣ: „Сберите аче и по горсти овса или пшеницѣ или отрубъ“. Они же шедше ради снискаху. И повелѣ женамъ створити цѣжь³⁾, в немже варять кисель. И повелѣ ископати колодязь и вставити тамо кадъ, и нальяти цѣжа кадъ. И повелѣ

1) Довго стояли коло мїста. 2) Приїдетъ ся пропасти з голоду.

3) Мука зароблена водою.

ископати другий колодязь и вставити тамо кадъ, и повелѣ искати меду, Они же шедше взяша меду лукно, бѣ бо погребено в княжи медуши. И повелѣ росытити велми и вълѣяти в кадъ в друзъмъ колодязи.

Утро же повелѣ послати по Печенѣгы. Горожане же рѣша шедше к Печенѣгомъ: „Поимѣте к собѣ тали (заложників) наша, а вы поидѣте, десять мужь, въ градъ, да видите, что ся дѣеть в градѣ нашемъ“. Печенѣзи же ради бывше, мняше, яко предати ся хотять, пояша у нихъ тали, а сами избраша лучьшиѣ мужи и послаша в градъ, да розглядають, что ся дѣеть в градѣ. И придоша в градъ, и рекоша людие: „Почто губите себе? Коли можете перестояти насъ? Аще стоите за 10 лѣтъ, что можете сотворити намъ? Имѣемъ бо кормлю отъ землѣ, аще ли не вѣруете, да узрите своими очима!“ И приведоша я къ кладезю, идѣже цѣжь, и почерпоша ведром и льяша в ладкы (горнята), и варяху предъ ними. И яко свариша кисель и поимша придоша с ними к другому кладезю и почерпоша сыты, и почаша ясти сами первое, потомъ Печенѣзи. И удивиша ся. И рекоша: „Не имуть вѣры наши князи, аще не ядятъ сами!“ И людье наляша корчагу цѣжа и сыты отъ колодязя и вдаша Печенѣгомъ. Они же шедше повѣдаша вся бывшая. И вариша кисель и яша князи печенѣжстии и подивиша ся. И поемше тали своя и онѣхъ пустише вѣсташа отъ града и в свояси идоша.

Справедливо вказано аналогічний мотив в оповіданню Геродота про облогу Мілета Лідійцями: Тразібул, тиран мілетський, велів знести все що було хліба в місті на майдан, і засісти за пир саме в той час, коли мали прийти лідійські послы; коли Лідійці довідались, що в Мілеті не тільки нема голоду, а навпаки Мілетяне пирують, вони запропонували перемире і залишили облогу (I. 21).

Інші відгомони поетичної творчости XI віку. Як можна бачити з наведеної вибірки, списателі старої літописи включили силу поетичного матеріалу, дуже різнородного, — хоч і дуже обезбарвленого ними, до тої перед-Ярославової частини, для котрої у них не було більш історичних джерел. Починаючи від часів Ярослава, коли літопись списувалась по свіжим слідам подій, в поетичних творах не було вже такої потреби, і вони використовувались в розмірах далеко менших, як декоративний засіб.

Такі декоративні елементи стрічаємо вже в оповіданню про усьобиці по смерті Володимира. Дещо тут іде на рахунок „Сказання про Бориса і Гліба“, чи його джерела, коли його вважати також джерелом літописи (вище, с. 82); дещо, очевидно, в усякім разі незалежне від нього. Тут виразно виступають елементи

якогось епосу новгородського і київського. Шахматов, наново обґрунтовуючи стару традицію про надання Новгородцям хартії привілеїї за їх поміч в боротьбі за Київ, постарався вилучити ці новгородські елементи, які, по його гадці, не йдуть далі першого запанування Ярослава в Києві, після Любецької битви, в 1016 р. — а потім іде оповідання київське. Ся проба розділу варта уваги і перевірки, — бо ті елементи переказу, які висувають великі заслуги Новгородців ддя Ярослава, ідуть потім і в історії другої війни Ярослава з Святополком. Явну поетичну закрутку має оповідання про битву з Поляками під Волинем, і ще більше — про битву „Летьську“ (на р. Альті) — особливо в ширшій тексті, як він читається в службі Борису і Глібу:

И поидоша противу себе, и покрыша поле Летьское обои отъ множьства вой.

Бѣ же пятокъ тогда, восходящю солнцю и приспѣ о тотъ чинъ Святополкъ с Печенѣгы, и съступиша ся обои.

И бысть сѣча зла, яко же не была в Руси.

И за руки емлюче сѣчаху ся, яко по удольемъ крови теши.

И соступиша ся трижды и омеркоша бьюще ся.

* И бысть громъ великъ и тутенъ, и дожчь великъ, и мольнямъ блистанія.

* Єгда же облистаху молнія, бльшаху ся оружје в рукахъ ихъ. И къ вечеру одолѣ Ярославъ, и Святополкъ бѣжа.

Означене звійдкою читається тільки в службі Борису і Глібу (по тексту Іваничських міней). Воно нагадує літописне оповідання про Листвинську битву, що стоїть уже під знаком Боянових „замишлений“. Відносини сих двох текстів — про битву Летьську і Листвинську — не ясні, і власне з огляду на те, що тут входить в гру Боянова традиція, питання се досить інтересне.

Як відомо, Слово о полку Ігоревім, характеризуючи манєру і репертуар Бояна, каже, що він „пѣснь пояше старому Ярославу, храброму Мьстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскими, красному Романови Святъславличу“. Були звісні, значить, якісь пісні Боянові про Ярослава і його брата Мьстислава, спеціально про його поєдинок з Редедю. Літописне оповідання про сей поєдинок сухе; Боянове оповідання, зовсім можливо, лежить під ним, але очевидно — цілком обезбарвлене:

Мьстиславу сущю Тьмуторокани, поиде на Касогы. Слышавъ же се князь касожьскый Редедя, изиде противу тому. И ставшема обѣма полкома противу себѣ, рече Редедя к Мьстиславу: „Что ради губивѣ дружину межю собою? Но снидевѣ ся

1) Див. в Історії II с. 15. Шахматовъ, Разысканія с. 47.

сама бороть. Да аще одолѣши ты, то возьмеша имѣние мое, и жену мою, и дѣти моѣ, и землю мою. Аще ли азъ одолѣю, то възьму твоѣ все“. И рече Мьстиславъ: „Тако буди“. И съѣхаста ся, и рече Редедя къ Мьстиславу: „Не оружиемъ ся биевѣ, но борьбою!“ И яста ся бороти крѣпко. И надолзѣ борующем ся има, нача изнамагати Мьстиславъ. Бѣ бо великъ и силенъ Редедя. И рече Мьстиславъ: „О пречистая Богородице, помози ми! Аще одолѣю сему, съзижду церковь во имя твоѣ!“ И се рекъ, удари имь о землю. И выньзе ножь и зарѣза Редедю. И шедъ в землю его взя все имѣние его, и жену его и дѣти его, и дань възложи на Касоги. И пришедъ Тьмутороканю, заложил церковь святаыя Богородица, и създа ю, яже стоить и до сего дня Тьмуторокани.

Есть тут певні епічні подібности до Летьської битви, і ще більше — до історії переяславського поединку отрока с Печенигом; але нічого з тих Боянових замишленій, котрі доволі яскраво схарактеризував автор Слова о полку Ігоревім.

Більше кольоритности в оповіданню про Листвинську битву (я беру ширші варіанти):

Посла Ярославъ за море по Варягы, и приде Якунъ с Варягы. И бѣ Якунъ съ лѣпъ, и луда бѣ у него золотомъ истъкана. И приде къ Ярославу, и иде Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава. Мьстиславъ же слышавъ изиде противу има к Листвену.

Мьстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ (Сіверян) въ чело противу Варягомъ, а самъ ста с дружиною своєю по крилома.

И бяше осень. И бывши нощи рябиной, бысть тма и громъ шибаше, молонья, и дождь. И рече Мьстиславъ дружинѣ своѣй: „Поидемъ на ня, то ны есть корысть!“ И поиде Мьстиславъ и Ярославъ противу ему.

К съступи ся чело, Сѣверъ съ Варягы, и трудиша ся Варягы сѣкуще Сѣверъ. И посемъ наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача сѣчи Варягы.

И бѣ гроза велика, и сѣча силна и страшна:

Яко посвѣтящи молни, тако свѣтяще ся оружя.

Елико же молния освѣщаше, толико меча видяху,

и тако другъ друга убиваше.

И бѣ гроза велика

и сѣча зла и силна.

Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ есть, побѣже съ Якуномъ княземъ варяжъскимъ, и Якунъ ту отбѣже луды златое.

Мьстиславъ же о свѣтъ заутра видѣвъ лежашѣ исѣчени свои Сѣверъ и Варягы Ярославли, и рече:

„Кто сему не радъ?

се лежитъ Сѣверянинъ, а се Варягъ,

а дружина своя цѣла!“

Я умисно вирізнув, короткими рядками, сі місяця, де найбільше чується поетичний стиль і ритм. Дає себе відчувати або якесь покорочення (дуже стисле), або комбінування кількох епосів; воно виявляється і в різних повтореннях в опису сеї „рябиної“ („горобиної“) ночі, що становить найсильніше місце сього уривку. Один епос міг займатись отсим „ліпим“ (гарним) Якуном“ в золототканім лудані, що втервав його тікаючи в битві¹⁾. Він потім, в оповіданнях Патерика, виступає як сеніор боярської київської родини, з котрої походили добродії Печерського монастиря Симон Варяг і його внук Георгій тисяцький: предком її називається „князь Африканъ, братъ Якуна [с] лѣпого, иже отбѣже златы луды, бия ся полком по Ярославѣ с лютымъ Мъстиславомъ“: його діти, вигнані з батьківщини Якуном, прийшли потім до Київа.

Другий епос займає особливо Мстиславом і величає його незвичайне привязанне до дружини, засвідчене таким цікавим способом в сій битві. Сей мотив повторюється в посмертній похвалі йому, яка теж може належати до тої ж епічної традиції, звязаної з іменем Бояна:

Бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермномъ лицемъ, великома очима, храбръ на рати, милостивъ, и любляше дружину по велику, имѣннѣя не щадяше, ни пития ни ядения броняше.

Аналогічну фразу ми нераз потім стрічаємо в княжих характеристиках XII в., і дуже правдоподібно, що вона епічного походження.

В літописних звітках про Романа Святославича є тільки одна поетична фраза, що лунає як відгомін пісні — може дійсно Боянкової — в оповіданні про його останній похід і смерть:

И суть кости его до сего лѣта тамо лежаче,
сына Святославля и внука Ярославля.

Тема про чудодія-В сеслава, оброблена також Бояном — з його іменем Слово спеціально звязує мораль сеї історії („тому вѣщей Боянъ и прѣвое припѣвку смыслени рече: ни хытру ни горазду, ни птцю горазду суда божія не минути“) — лишила сорозмірно мало сліду в літописи. В руках її укладчиків, як ми

¹⁾ Замітки до сих текстів в Історії II, 2 вид. с. 19—20. Шахматовъ, Разысканія с. 223. Голубовскій, Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской мѣнѣ, Чтенія київські т. XIV. Шахматов і тут пробує відділити текст новгородський від київського. Поправка „съ лѣпъ“ замість „слѣпъ“, запропонована Ламбіним, прийнята при виданні Лаврент. літописи, чим мовчки відкинена.

бачили, була якась побожна повість, яка гарно оповідала історію його конфлікту з київськими князями, з релігійно-морального становища, і вона позбавляла його потреби запозичати ся у поетів. Тільки на початку, записуючи початок пановання Всеслава (під р. 1044), котрийсь з редакторів зробив маленький екскурс в сферу поетичної традиції:

В се же лѣто умре Брячиславъ, сынъ Изяславъ, внукъ Володимеръ, отецъ Всеславъ, и Всеславъ, сынъ его, сѣде на столѣ его. Егоже роди мати отъ вълхванья. Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главѣ его, рекоша бо волсви матери его: „се язвено навяжи нань, да носить є до живота своего“. — Еже носить Всеславъ и до сего дня на собѣ. Сего ради немилостивъ єсть на кровъпролитє.

Як бачимо, записка внесена до літописи ще за життя Все-слава (що правда, княжив він безконечно довго, до р. 1101, і тим, можливо, скріпив переконання про своє незвичайне походження). Але постилізована вона доволі неясно, — так як би звивала до купи дві епічні теми. Одна — про надприродне уродження Всеслава — з чим могли звязувати ся його надприродні здібности, описані Бояном, чи иньшим поетом, котрого твір використаний в Слові, і ще більше — в героїчних поемах, відгомін котрих зіставсь у билинах про Вольгу-Волхва Всеславовича. Друга — про чари зроблені над Всеславом уже після уродження: у дитини була на голові „сорочка“, і волхви веліли завязати її як магічну повязку, котру Всеслав носив усе життя — і через те був „немилостив на кровпролите“.

Чи єсть тут щось від Боянної поеми, не знати, і ні по чім того не видно виразно — навіть коли не дошукувати ся спеціальних подібностей саме з піснею про Всеслава в Слові о полку Ігоревім, котру вважають (декотрі) ексцерптом з Боянної поеми, чи екскурсом в сферу його мотивів.

Нарешті з засланням Олега „за море Царгороду“, що стало ся з початком київського володіння Всеволода (коло р. 1080), з деякою правдоподібністю звязуєть ся процитована Словом о полку Ігоревім Боянова припівка:

Тяжко ти головѣ кромѣ плечю!...

Се правдоподібно настільки, що досить добре замикає круг Боянових тем, перечислених Словом: Ярослав, Мстислав, Все-слав, Роман і Олег, приблизно пятьдесятлітній круг подій — від поєдинку Мстислава з Редедєю до заслання Олега, те що може держати в живій пам'яті одно покоління. Вважаю бо від-

киненою наукою теорію про Бояна як абстрактне ім'я поета взагалі: Гомера, як думав колись Вяземський, якогось болгарського поета, як здогадувався Вс. Мілер, чи загалом поета-оповідача, від „баяти“, складати байки, як думали інші. Ім'я се дійсно може бути епітетом тільки, що означав автора пісень, — але в устах автора Слова, чи його редактора, воно було таки іменем, очевидно, з котрим у нього звязувався образ конкретного поета, з конкретним репертуаром, котрий він вичислив в Слові і схарактеризував його манеру.

Наведені ним цитати і взірці Боянових словес, в звязку з сею характеристикою його нахилу „розтікати ся мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під облаки“, вибираючи з безконечного богацтва тем („стада лебедей“) щось конкретне в славу того чи иньшого князя, — дають нам понятє про його манеру:

Не буря соколи занесе через поля широкая —
Галичи стада б'жжать кь Дону великому
Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава вь Києвѣ...

А коли вважати взірцем його стилю і фрази про Всеслава:

На седьмом вѣцѣ Трояни
Врѣже Всеславъ жребій
О дѣвицю себѣ любу — аж до
Тому вь Полотскѣ позвониша
Заутренюю рано у Святыя Софен в колоколы,
А онѣ вь Києвѣ звонѣ слыша,

та ще й ремінісценції Олегових часів (хоч се меньш обгрунтоване):

Сѣяшеть ся и ростяшеть усобицами,
Погибашеть жизнь Даждь-Божа внука... —

де дійсно є характеристичні подібности, в образах битви на Немізі і загальної руїни за Олегових часів — то се в сумі дає доволі змістовне понятє про Боянові замишленія. Широкий стиль, вибір образів з безконечного світового простору, любованне в традиційних поетичних фразах (*loci communes*) старої української творчости, перевага таких зверхніх поетичних тем над конкретним історичним змістом і доволі свобідне його трактуванне (тому приклад дає хронологічне переставленне подій в фрагменті про Всеслава). Так представляеть ся манера, котрій автор Слова хоче противставити більш реальний і історичний свій виклад „по былинамъ“, реальним фактам сучасно-

сти, а не по гарним, але дуже „стилізованим“ Бояновим замишленням.

Порівнюючи ті вказівки, які дає „Слово“, з слідами поетичного оброблення вказаних ним тем в літописи, бачимо справді деякі аналогії. Образ Листвинської битви дійсно має подібну зафарбу як опис битви на Немізі в пісні про Всеслава. Загалом же, очевидно, літописці, використовуючи Боянові пісні, старались як найпильніше вибрати з них конкретний історичний зміст, а обчистити з декоративних замишлень. А що того змісту, тих „билин“, вживаючи виразу „Слова“, в Боянових піснях було небогато, а все лежало головно в поетичнім „замишленню“, — то ж так мало знаходимо ми дійсно-боянового в тих переповіданнях літописи, котрі — йдучи за вказівками „Слова“, ми з значною правдоподібністю можемо вважати за парафрази його пісень, — тільки безмірно сухі і далекі.

Церковна поезія. Говорячи про поезію сього століття, випадало б сказати дещо про поезію церковну. Століття поширення візантійських культурних впливів в словянських землях були епохою високого розвитку візантійської церковної поезії, яка займала одно з перших місць в літературній творчості тої доби. З поширенням візантійської церковности в землях балканських, а потім східньо-словянських, церковна поезія культивувалась тут в формах церковно-словянських та мала величезний вплив на виробленне місцевої поетичної, літературної манери взагалі. Я вище (І. 94) зазначив потребу пильнішого студіювання сих впливів, досі мало досліджених і легковажених. Без відповідного їх освітлення образ старої поетичної творчості все буде неясний. Мусимо пам'ятати, що кожда письменна людина тих часів пройшла церковну науку і стояла під впливами її літературних форм, з окрема церковної, біблійної і візантійської поезії. Приклад нашого Кобзаря ХІХ в., котрий при всій своїй ненависти до „візантизма“ і церковности, так глибоко пересяк біблійними впливами, що несвідомо для себе починає говорити біблійним стилем, як тільки почуває потребу піднести тон своєї мови, може бути ілюстрацією всеї нашої старійшої і новійшої братії, яка починала свою освіту від „блажен мужів“, і часто свою власну поетичну творчість починала від переспівів і наслідувань творів біблійних і церковних.

В попереднім був названий оден з перших авторів словянських стихотворів, ученик і наступник в літературній праці св. Методія, Константин єпископ словенський. У нас серед першої

письменницької плеяди Печерського монастиря згадуєть ся, як сучасник Нестора, Григорій „творець канонів“¹⁾, правдоподібно не перший з „творців“ того роду, — тільки що і з його творів досі нічого напевно не відомо. Митр. Іоана, котрого іменем надписуєть ся Служба Борису і Глібу, уважають першим митрополитом того імени, сучасником Ярослава — тому напр. митр. Макарій вважав сю службу „найстаршим літературним твором Київської Руси“²⁾. Служба ся — звісна в кількох копіях XII в., дійсно має прикмети великої старини, — хоча теж, можливо, не була найстаршим твором в тім роді. Але як найстарший досі відомий взірець старої нашої гімнології він в кождім разі варт того, щоб навести з нього кілька взірців:

Кыми похвальными вѣньци вѣньчаемъ пѣваема,
Раздѣленая телесема и совокупленая душею
вѣрнымъ людемъ теплая заступника,
земля русьскыя удобрение,
всєя вселеныя наслаженіє,
мужеумнымъ смыслоу бѣсовскую державу разрушьшая,
Христовымъ подобіемъ — подающаго миръ и велию милость.

Кыми пѣсньными добротами украсимъ пѣваема
Романа силу имущаго на страсти доблестыми
и Давида купно ревнителя,
оба свѣтлѣ присно сияючи и озаряючи свѣтомъ добродѣтели
[благочестивыя вься,

Христовы увѣдѣвша заповѣди божественныя
прослависта ся славно всѣмъ — подающаго намъ миръ и ве-
[лию милость.

Придѣте новохрещении рустии собори
и видѣмъ, како без вины судъ приемлетъ мученикъ Борисъ —
завистию братьнею копиемъ тѣло его прободоша

¹⁾ Повість Поликарпа так вчисляє визначнійших отців печерських, які виганяли бісів з вище згаданого Никити, що необережно заглибив ся в студії Старого Завіту (вище с. 32): Никонъ игумень, Іоаннъ же бысть по немъ игумень, Пумиъ постникъ, Матфѣй прозорливецъ, Исакѣй святыи (вище с. 85). Агапий лѣчець, Григорий чюдотворецъ, Никола же бысть послѣже епископъ Тьмуроканю, Нестеръ же написа лѣтописецъ, Григорий творецъ кануномъ, Фектисть же бысть епископъ Чернигову, Онисифоръ прозорливецъ. Патерик вид. Абрамовича с. 201.

²⁾ Історія Русской церкви I с. 103. Ся „служба“ — стихири і канон звісні в кількох рукописях XII в., в однім вони мають напись: „творение Іоанна митрополита русьскаго“. Кілька разів публіковано виривки з них: з новгородського „обиходу церковного“ списаного за „епископа Аркадія“ (1156—1163) і з служебної мінеї москов. синод. друкарні теж XII в. Я беру низше наведені виривки з вид. Срезневского в Извѣстіях акад. наукъ X с. 301 і дд. і з Історії рус. церкви Голубінского I. 2 с. 429 і дд.

и крови пролитие сотвориша
отъ наваженія дияволя.

Глѣбий же отъ того же брата Святополка ножемъ зарѣзанъ бысть
и межю двѣма колодама сокровень.

Но сія вѣньчаста ся — а онъ бес памяти погыбе,
сія же Христа Бога молита о спасеніи душъ нашихъ.

Придѣте вси вѣрнии собори русьстии
да похвалимъ добра князя Бориса и Глѣба,
яко отчею любовію даръ восприимша,
а колики воя земля Русьскыя въ руку держаща
не противляша ся брату —
оноя славы взирающа,
тѣмъ же увязоста вѣнцемъ
отъ Христа Бога и Спаса душамъ нашимъ.

Дуже старим твором нашої гімнольоґії являєть ся також
служба св. Теодосієви — вписана в мінеї XIII—XIV в.¹⁾, вклю-
чена також до Патерика 1406 р.²⁾ Вона анонімна, але хто зна чи
не належить її вважати твором згаданого Григорія печерського.
Навожу з неї останню пісню канона, з згаданої мінеї (москов.
синод. друкарні), справляючи деякі місця на основі Патерика:

Память твоя днесъ намъ яко солнце восия, преподобне, цѣ-
лююще рану твою яко божественый кивотъ, вѣрно вѣспѣвающе
твое успенье с вышними силами, Феодосье!

Радуй ся, граде Русьскый, примъ скровище некрадомо!
Отъ Бога убо помощника велика блаженнаго и заступники теп-
лаго, божественаго Феодосья ты вѣсприять, с лики мнишьскими
нынѣ веселя ся.

Събрася торжѣство нынѣ в память твою вѣспѣти Господа,
тобѣ подавашаго добляя труды, яже ты претерпѣ(въ) тѣмъ и моли
ся ему избавити ся стаду твоєму от соблазнѣ вражьихъ, еже ты
стяжа мудре молитвами твоими.

1) Надруковано у Голубінського, Ист. рус. церкви I. 2 с. 434.

2) Вид. Абрамовича с. 138 (в ширшій формі).

Творчість XII/XIII в. Слово о полку Ігоревім.

Памяти Омеляна Огоновського.

Поява „Слова“ і студії над ним. Від першого київського розцвіту переходячи до золотого віку старого нашого письменства, я вважаю найбільш доцільним почати від тої центральної пам'ятки, що золотить усю сю добу — від „Слова о полку Ігоревім“. Роблю се не з огляду на високі літературні прикмети, які так підносять його над усіми иньшими пам'ятками, а з иньших мотивів: тому що не стоїть воно в ланцюху анальогічних дохованих до нас пам'яток, а навпаки — заховавшись само одно, щасливим випадком, в сорозмірній чистоті і повноті, — кидає свігло на різні фрагменти, сліди і натяки анальогічних явищ, зв'язує їх в суцільний образ і незвичайно багато дає для зрозуміння літературного розвою сеї доби. Вище вже ми користувались ним нераз, щоб орієнтуватись в історії творчости попередніх часів, і не раз воно ще нам послужить для подібних цілей. Дотеперішньому дослідю вже вдалось витягнути з сеї скарбниці нашої старої поезії дуже багато, і ще удасть ся, без сумніву, теж багато. Бо досліди над Словом, не вважаючи на свою сорозмірну інтензивність, далеко ще не доведені до краю, і не сказали всього, що можуть сказати.

Ті обставини, в яких Слово зявилося і зникло, ті форми, в яких приходить ся ним користувати ся сучасникови, роблять се, що наука тільки дуже поволі доходила і доходить до тих вислідів, котрі вона може з нього взяти.

„Слово“ стало відоме в 1790 х роках. Граф Олексій Мусін-Пушкін, московський аристократ невеликих здібностей, але з нахилами до меценатства і просвіщенних інтересів, ріжносторонній аматор і колекціонер, ставши в 1791 р. обер-прокурором святійшого синоду, себ-то фактичним всемогучим начальником всеросійської церкви, покористувавсь сею своєю владою, щоб через ріжних, як він їх називає, „комісіонерів“, нагромадити з манастирських, церковних і катедральних сховків ріжну цінну старину, особливо книжну. По недавніх реформах Катерини — скасованню маси манастирів, скороченню їх персоналу і переведенню на державне утриманне, се був час особливо для того придатний, можна було гребти лопатою, і графови справді вдалось нагребти

незвичайно багато цінних річей, — які потім фатально погинули в невеликими виїмками в його колекції, що згоріла в Москві під час пожежі 1812 р. Між сими пам'ятками був великий фоліал, під числом 323, що починав ся хронографом, і тому носив се імя. По пізнішим поясненням графа, він купив його, в числі иньших книг через свого „комісіонера“ від архимандрита Іоіля, що був ігуменом Спасо-преображенського монастиря в Ярославі, а після того як його повернено на єпископську резиденцію, жив при тій резиденції. Тому що в останніх часах був він в недостатках, то й продав, мовляв, графському комісіонерови „всі свої руські книги“, в числі яких був і сей хронограф N 323¹⁾. При сій оказії М.-Пушкін атестує сього Іоіля як „мужа съ просвѣщеніємъ и любителя словесности“, але поза тим ніяких відомостей про сього просвіщеного мужа ніхто не мав, і ходили чутки, що М.-Пушкін всю сю історію оповів, аби закрити дійсні способи, котрими він, буди обер-прокурором, зберав церковну старовину, і що дійсно рукопись походила з псковського монастиря св. Пантелеймона.

Дістав її М.-Пушкін, по його словам, десь р. 1795, і два роки пізніше подав першу звістку про „Слово“, що містило ся в сім збірнику, в гамбурській часописи Spectateur du Nord, за місяць жовтень 1797, на свідоцтво існування в старій Русі великих поетів, як Боян і автор „Слова“, „що може бути поставлене поруч найкращих місць Осіяна“ — тодішнього ідеала романтичної поезії. Хто завважив сей „фрагмент поеми — „пісні Ігоревих вояків“, як вона названа в сій статі, та дав їй таку високу, як на той час, оцінку, зістаєть ся невідомим. Але граф, очевидно, старавсь заінтересувати нею „сфери“, і копія Слова була зараз же зроблена для цариці, як тільки його навчились читати (що пішло не зразу, як оповідав потім сам М.-Пушкін).

Одначе в Петербурзі, де тоді жив М.-Пушкін, ся нахідка загально не викликала великого інтересу, і Шлецер, тоді найбільший авторитет у всім, що доторкало старої Русі, поставив ся з сумнівом до неї. В Москві, де М.-Пушкін мав широкі знайомости, і переніс ся туди, залишивши посаду обер-прокурора, їй пощастило більше: директор московського архива міністерства заграничних справ Маліновский, історик московської діпльоматії по своїй спеціальности, постарав собі копію „Слова“, як тільки

1) Лист М.-Пушкіна Калайдовичу, з останнього дня 1813 р., в відповідь на його запитання про рукопись.

воно стало відомим, і з своїм товаришом по архиву Бантишом-Каменським (батьком історика України) намовив М.-Пушкіна до негайного видання сеї памятки, взявши на себе її оброблення. В 1800 р. вийшло перше видання її з російським перекладом поруч тексту і з поясненнями в нотках, з короткою передмовою, де подано зміст і опись рукописи, дуже побіжно¹⁾. Все се було ділом Малиновського, який і хотів виступити видавцем „Слова“, але М.-Пушкін не схотів йому відступити сеї чести і в передмові назвав видавцем себе, хоч участь його в сім ділі була мінімальна.

Опублікованне сього твору викликало прихильний відзив Шлецера, який публично відрік ся своїх сумнівів що до його автентичности (в Göttingen. gel. Anzeigen за 1801 р.). Розбудило взагалі чималий історично-літературний інтерес, але фатальним чином — ніхто з більш компетентних і авторитетних тодішніх учених не зайняв ся оригіналом — хочби для того, щоб перевірити вірність видання, сконструювати неясні вирази і т. д. Було загальне переконання, що твір видано добре, — так свідчив напр. Карамзін, порівнявши друкований текст з оригіналом. Але се тільки свідчить, як побіжно інтересувались оригіналом тодішні учені, навіть ті, які зацікавились ним.

Чи був се випадковий брак інтересу, чи може не легко було й знайомити ся з рукописею, замкненою в приватнім палаці високого аристократа, — може й властитель не дуже радо уділяв її, сподіваючись щось ще від себе зробити з тим матеріалом, як то часто буває з такими посідачами. Досить, що оригінал майже нікому не був відомий докладнійше, і се виявилось слідом, коли довідались, що дорогоцінний збірник згорів під час московської пожежі 1812 р. в домі М.-Пушкіна на Разгуляї.

Зараз залунали притишені перед тим підозріння про фальсифікацію або пізнійше походження памятки. Конкурент М.-Пушкіна в просвіщенім аматорстві гр. Румянцев відважно ширив чутку про сфальсифікованне памятки, і його підтримували, хоч і не так рішучо, деякі учені авторитети (як звісний Евг. Болховітінов). Оливи до огню підливали дійсні фальсифікати, ніби то копії Слова (на пергамені!), на борзі сфабриковані „сих діл майстрами“ в рахунок на се заінтересованне (оден купив сам Ма-

¹⁾ „Ироическая пѣснь о походѣ на Половецкѣ удѣльнаго князя Новгородскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія, съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе“. Передруковано пок. Владиміровим, Древняя русская литература, 1900.

ліновський і якийсь час дуже з ним носив ся!). Тим часом оборонці автентичности Слова, кинувшись по авторитетні свідoctва людей, які знали оригінал, переконувались, що властиво ніхто серіозно не обзнайомив ся з ним. Не було більше копій (гень потім віднайшли ту копію зроблену для цариці Катерини). Ніхто не міг сказати нічого певного про час рукописи, котру в передмові видання 1800 р. схарактеризовано голим словом, що вона „по своєму почерку весьма древняя“. На усильні допити Калайдовича, що зайнявся особливо горяче реабілітацією автентичности слова, М.-Пушкін міг кінець кінцем відповісти тільки такими загальними поясненнями, що рукопись була писана „на гладкім (лощенім) папері“, „доволі чистим письмом“ — „по письму і паперу треба покласти на кінець XIV або початок XV в.“ Тим часом Карамзін на підставі своїх вражінь заявляв, що раніше як на кінець XV в. її не можна класти. Маліновський, що найбільше мав діла з рукописею, характеризував її тільки як „півустав, що переходив в скоропись“ і схилявся до його означення XV віком. Деякі самовидці вважали письмо ще пізнішим, XVII в. — і добачали в нім подібність до почерку митр. Дмитра Тупталенка, котрого рукописи зберігали ся в бібліотеці того ж ростовсько-ярославського митрополичого дому (спостереженне друкаря Селівановського, доволі обізнаного з рукописями).

Автентичність „Слова“ все таки доведено доволі скоро і поставлено поза всякими закидами. Калайдович уже в 1818 р. міг вказати на приписку Апостола з 1307 р. (моск. Синод. бібліотеки), де копіст процитував свобідно, але настільки характеристичну фразу з „Слова“ („при сихъ князехъ сѣяшет ся и ростяше усобицами, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы и вѣци скоротиша ся человѣкомъ“), — що не було сумніву, яке місце його мав він в памяти. З того часу ся фраза зайняла своє місце в апараті „Слова“. Наш земляк, професор московського університету Тимковський, звернув увагу на стилістичні подібности в „Слові Адама ко Лазарю“ і в „Задонщині“ — парафразі „Слова“, приложеній до великої битви на Дону з Татарами 1380 р. Карамзін вказав на спорідненне стилю Слова з Галицькою літописею. Замітки против автентичности Слова, піднесені в 1830-х рр. т. зв. „скептиками“ (Каченовський, Надеждін, Строев, Сеньковський й ин.), які в ріжних формах, здебільшого побіжно і принагідно, відогрівали старі гадки Румянцева і Болховітінова, що Слово було написане в XVI—XVII в., або сфабри-

коване в XVIII в., були без великого заходу збиті і більше не поновлялись¹⁾.

Натомість з загальним розвоєм словянської фільольогії і поглибленнем студій над самим „Словом“ все яснійше виступали дефекти друкованого тексту „Слова“ і сумніви що до його традиції. Явно було, що та форма, в якій мало його нове покоління фільольогів і істориків, дуже слабо відповідала автентичній формі „Слова“, так як воно було написане чи записане в XII в. Що в тім належало М. Пушкіну, Маліновському і товаришам, які з таким трудом розбирали текст збірника N 323, що — переписувачам сього збірника, що, нарешті, тій першій руці, яка списувала чи писала „Слово“, — як далеко можна йти в поправлюванню того всього, і в якім напрямі йти, чого триматись, — от трудне питання, яке повстало перед дослідниками, почавши від перших коментарів „Слова“. З них перша праця — Тимковського, згинула, так що першим серйозним розбором „Слова“ були публікації його небіжа Максимовича, 1836—7 рр., потім велика монографія Дубенського, надрукована в 1844. Дефекти традиції при сій інтерпретації виступали все яснійше. Від дрібних поправок до поодиноких слів дослідники переходять до більш послідовних емендацій (виправлень), до глибш обґрунтованих теорій реконструкції Слова як твору XII віку. Але тільки віднайденне копії „Слова“, спорядженої для цариці (опублікував її вперше Пекарський в 1864 р.), дало твердшу підставу для оцінки редакційної роботи Маліновського і комп. і для міркування про вигляд тексту „Слова“ в рукописи N 323 — його докладність чи недокладність. Трудна і складна робота в сім напрямі, ґрунтовно розпочата московським професором Тихонравовим в його скромнім, але дуже

¹⁾ Досить несподівано ще раз залунав відгомін сих старих підозрін в поважній праці німецького історика культури. В 1860-х рр. Моріц Карьєр в своїй книзі *Die Zukunft im Zusammenhang der Entwicklung und die Ideale der Menschheit*, оглядаючи старинну поезію Словян, підніс глибоку відмінність билинного стилю від стилю „Слова“, котре здавалось йому чимсь надуманим, позбавленим всякого реального переживання (*Die Schilderung ist ohne alle Anschaulichkeit, ohne Charakterzeichnung, man sieht da nicht das Erlebte, sondern willkürlich Ersonnenes berichtet wird; man folgt nur mit Mühe dem unklaren, hin- und herspringenden Erzähler, dessen Prosa blos vereinzelte Anklänge an die echte slavische Naturpoesie hat und dessen Erfindungen ohne Zusammenhang mit der Mythe und Heldensage sind* (III, 1868 ст. 29). Для нього не було сумніву, що Слово се імітація Осіяна, і він посилавсь у тім на Фр. Боденштедта, котрому, як старим скептикам, мова слова здавалась мішаниною елементів ріжних мов і ріжних віків.

цінним виданню „Слова о полку Игоревѣ для учащихся“ 1866 р., поновлялась потім різними дослідниками, — але вона не доведена і досі до результатів скільки небудь закінчених.

Отже що можемо сказати про традицію „Слова“? Воно досі звісне тільки в єдиній старій копії „Хронографа N 323“. Се був, як я вже сказав, великий фоліал, в кілька сот карт, писаний на папері, мабуть кількома руками, письмом західнім, „білоруським“ себто або українським або білоруським в нинішнім розумінню, пізнім полууставом, що переходив уже в скоропись, ніяк не старше XVI в.

Збірник був незвичайно цікавий своїм змістом, просто унікат в сім роді. Розпочинавсь він хронографом, затитулованим „Гранографъ, рекше начало племенемъ царскихъ родовъ отъ многихъ лѣтописецъ“: титул характеристичний, бо ся форма „Гранографъ“ (замість „хронографъ“) носить друга редакція хронографа, яка зявилась не раніше кінця XVI в., а закінчена була в 1617 р. За тим ішла друга анальогічна стаття — „Временникъ еже нарицается лѣтописаніе русскихъ князей и земли рускыя“. Далі „Сказаніє о Індії богатой“; „Синагрипъ царь Адоровъ и Наливскія страны“ (повість про мудрого Акіра); „Слово о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславля внука Ольгова“; „Дѣянїє прежнихъ временъ храбрыхъ челоувѣкъ о брѣзости и о силѣ и о храбрости“. Нарешті — останнє перерібка поеми про Діогена, одна з версій „Девгенієвого діянія“, затитуловане тут як „сказаніє о Филипатѣ и о Максимѣ и о храбрости ихъ“. В такім порядку і з такими назвами вичисляє сі статі передмови першого видання „Слова“.

В сій справі не малого конфузу наробив був своїми пізнійшими поясненнями М. - Пушкін, в супереч сій передмові заявивши, що „Слово“ містило ся „в кінці“ збірника: се поставило в сумнів, на скільки точно був вичислений порядок статей в його передмові. Як я вже сказав, копії з сих статей не було списано, одиноке, що від них зістало, се кілька виписок зроблених з Акіра і Девгенієвого діянія Карамзіним — що видрукував їх в примітках своєї Історії¹⁾.

Тим часом збірник дуже інтересний своїм добром. Все тут, як бачимо, виключно література світська, історично-героїчного і романтичного характеру, памятки взагалі рідкі — так що напр. після втрати сеї рукописи дуже не скоро, аж в 1850-х рр. знайшов ся другий текст „Девгенієвого діянія“. Очевидно, копія

¹⁾ Тому III прим. 272.

Слова зісталась унікатом з тої ж причини своєї світскости, як і сі твори. З другого боку, компанія, в котрій „Слово“ виступало в сій збірці, кидала інтересне світло на його характер і походження: само собою насувала гадку трактувати його як книжний твір, в звязку з анальогічними героїчними творами, принесеними в перекладах. Але ся ідея виринула і знайшла відповідний вислів в науковій літературі тільки значно пізніше.

Першим рухом, як ми вже бачили, було — поставити Слово в ряді модних романтичних творів, вінцем котрих був тоді Макферсонів „Осіан“. Фатальний се був комплімент новій памятці, котру її видавці самі ставили в однім ряді з такою підрібкою як був сей псевдо-старинний шкотський епос Макферсона, або пізніша Ганчина „Короледворська рукопись“, „Гусла“ Меріме і т. д. Але, розумієть ся, тоді не підозрівали всеї двозначности такої характеристики, і в передмові до видання 1800 р. знов повторено, що „въ семъ оставшемся намъ отъ минувшихъ вѣковъ сочиненіи видѣнъ духъ Оссіановъ, слѣдовательно и наши древніе герои имѣли своихъ бардовъ, воспѣвавшихъ имъ хвалу“. Автор першої „наукової“ дисертації про „Слово, написаної „по приказанію отдѣлення словесныхъ наукъ для полученія степени магистра“ (1808), Мик. Грамматін, в ряді своїх писань потім углубляв сю анальогію „Слова“ з Осіаном, аналізував подібности і ріжниці. А деякі „скептики“ й доводили, що Слово сфабриковане на взіречь Осіана якимсь добродієм, який думав по французьки, складаючи сю поему. Натомість більш реальна ідея, кинена кількома дослідниками — про потребу проаналізувати „Слово“ в звязку з скандинавським героїчним епосом, не була розвинена. Найметкіший тодішній російський скандинавіст Сеньковський злобно висмівав „Слово“ як фабрикат „якогонебудь Карпаторуса“ (натяк на західні українізми його мови) і не хотів трактувати як автентичну памятку. (Варто одмітити, що против інвектив Сеньковського в обороні автентичности „Слова“ виступав його антагоніст, поет Пушкін, аргументами не ерудіції, а поетичної інтуїції, доказуючи, що ніхто з можливих фабрикаторів „не мав би стільки поезії, скільки містить ся в пляні, опису битви й утечі“).

За те скоро приложено до аналізу „Слова“ нові ідеї народности, пересажені на східньо-словянський ґрунт і особливо живо прийняті серед Українців. Вираз їм дав Максимович, котрий в ряді праць розвинув тезу, вже перед ним зазначену Калайдовичем і Полевим про українську стихію в Слові. Калайдович ще в 1812 р. поставив в московськім фільольогічнім товаристві пи-

танне про мову „Слова“ і п'ять літ пізніше відповів на неї власною ж розвідкою, де доводив, що мова „Слова“ книжна, яка розвивалась під впливом грецької літературної мови, аналогічна з іншими староруськими пам'ятками, але „образъ выраженія пѣсни и самыя слова — кресить, болонье, смага, година, неизвѣстныя Великороссіянамъ и теперь употребляемыя въ Малороссіи, показываютъ, что сочинитель принадлежалъ къ нынѣшней Малороссіи“.

З інших словянських мов найбільше подібності Калайдовичеві вбачалось у польській. Ся замітка, підхоплена деякими іншими, также мало обзнайомленими з українською мовою дослідниками, спиралась на деяких чисто українських словах і виразах, які звучали для них як польські: комони, яруга, мужаймѣ ся і т. ин. Але тезу про український характер мови „Слова“ розвинув потім Полевой в своїй „Исторіи Русскаго народа“ (1830) і „Очеркахъ русской литературы“ (1839). Для нього се мова „юга русскаго, коимъ говорили въ XII вѣкѣ въ Кіевѣ и Черниговѣ“, свобідна від надмірного церковного впливу, який помічається в літописях, і від пізніших польських впливів, — українська мова „доведена до тої степені краси, котрої сягає вона в нинішній народній пісні“.

Сі от тези удокументував і ілюстрував аналогіями з українським пісенним і лінгвістичним матеріалом Максимович. З початку в своїх викладах, котрими він розпочав свою діяльність як перший професор рускої словесности в новозаснованім київськiм університеті, зробив він їх центром „Слова“, як найяскравішу пам'ятку старої літератури, і потім подав їх зміст в трьох статях, надрукованих в 1836—7 р., а паралельно видав текст „Слова“ в своїй редакції. З боку мови і поетичного стилю він перевів тут доволі детальне порівнянне „Слова“ з українськими піснями, але поставив завдання досліду над ним ширше — вважаючи потрібним порівнянне з пісенним матеріалом не тільки українським, але і словянським взагалі. Те, що проробив він на українськiм матеріалом, мало послужити для того взірцем; зроблене ним було зроблене дуже добре, як на свій час, і його студії зістались найбільше цінною річю в сій старій літературі „Слова“. Сам Максимович продовжував їх потім ціле жите, хоч не дав більш суцільної студії, і слідами його йшли інші дослідники — українські, великоруські, чеські, висвітлюючи звязки „Слова“ з поезією східньо-, полуднево- і західньо-словянською. На жаль тільки для сього залюбки вживано таких фальсифіка-

тів, як Короледворська рукопись, підроблені болгарські пісні Верковича, й українські фальшовані пісні відогравали тут чималу роллю, поки критика 1870-х рр. — Костомарова, Антоновича, Драгоманова й ин., не викинула їх з ужитку, так що по тих старших працях здалося б проробити таку роботу на-ново, використовуючи новіший матеріал і відсуваючи старий непевний. Все ж таки сю сторону Слова висвітлено вже тоді досить ґрунтовно¹⁾.

З того ж становища „народности“, але з иньшої сторони — вияснюючи мітольоґічний світогляд „Слова“, підійшов до нього заслужений московський фільольог, Хв. Буслаєв, в ряді статей, друкованих головню в 1850 х рр. Підносячи значінне „Слова“, як образа не-церковного світогляду старого громадянства, він прикладав до нього мітольоґічні теорії Гримівської школи і сим зазначив нову стадію в інтерпретації сеї памятки. Погляди його були прийняті і розвинені рядом иньших дослідників, як Ор. Мілер, Тіхонравов, почасті і Потебня, і при деяких перебільшеннях сього мітольоґічного напряду сі праці внесли все таки багато цінного в розумінне „Слова“, його символіки і виражених в ній настроїв.

Книжна сторона „Слова“, піднесена, як я зазначив, уже першими дослідниками, які зайнялись „Словом“, хоч не забувалась, одначе менше розробляла ся в сих десятиліттях. В 1840-х роках вона стала предметом інтересної, при всій побіжності своїй, полеміки між Максимовичом і Погодіним. Погодін в своїй статі про „Слово“ (1845) трактував його як пізнійшу запись, і сим поясняв, чому взагалі так мало до нас дійшло таких творів: коли прийшли Татари, було не до списування таких пісень, особливо на Полудні; та й духовенство до них ставилось неприхильно, а крім

¹⁾ Завдяки працям Максимовича якийсь час було загально прийнято між істориками літератури, як великоруськими так і иньших народностей, трактувати „Слово“ як памятку яскраво-українську, зрозумілу тільки на ґрунті українського характеру і української поезії. В таким напрямі висловлювався найбільший російський критик Белінский (статя 1841 р. з приводу видання „Слова“ Сахаровим). Буслаєв в студії про епічні вирази українські, 1850, теж не бачив чогось ліпшого, як повторити, в більш систематичній формі, помічення, зроблені Максимовичом. А різні рецензенти, з приводу української парафрази Максимовича (1857), серіозно доводили, що російські переклади не можуть віддати краси „Слова“ — се можливе тільки в перекладі українським (рецензії, вчислені в праці Смірнова, Фил. Зап. 1876 с. 117—8). Тоді ще українська стихія Слова не оцінювалась як політичний „козир“ (атут), котрий належало тим чи иньшим способом вирвати з українських рук — як щиро висловляли ся потім деякі великоруські учені.

духовенства — хто міг би їх записувати? На се Максимович відозвав ся, що „Слово“ не було ні імпровізацією, ні твором для співання — воно було написане від разу самим поетом, як літературний твір, так як Лермонтов написав на „старинний спосіб“ свою пісню про купця Калашнікова. Поет жив в часах розцвіту усної поезії, його твір повний всеї ширости і безпосередности народньої творчости, — але він чоловік письменний, літерат в тіснім значінню слова.

Сю тезу зручно розвинув потім звісний свого часу київський педагог М. Тулов, в підручнику словесности (1853), ще більше підчеркуючи книжний характер „Слова“. По його гадці, се не пісня, і не стихотвір, а прозаїчний твір, котрому надають поетичну закраску елементи народньої поезії, получені в нім з книжним риторизмом. Такий характер мають риторичні питання („Что ми шумить?“), риторичні рефлексії („Кая рана дорога?“). Плян „Слова“ має дуже штучний характер, його періоди вироблені дуже пильно, мають всі прикмети дуже тонкої й виробленої риторики, такої ж яку бачимо напр. в писаннях Кирила Турівського. Сама мова обєднує елементи народні з книжними, церковно-словянськими; в такій формі, з такою мовою „Слово“ не могло бути прийняте в народній репертуар і передавати ся співом, як пісні зложені народньою мовою.

До крайности довів сей погляд Вяземский, в своїх студіях, які почали виходити тоді ж (1851—3), але звернули увагу значно пізніше, видані разом великою книгою в 1875 році. Він бачив в „Слові“ впливи не тільки візантійсько-болгарської письменности, але й клясичної грецької літератури; його писав чоловік вишколений на Гомері й Евріпіді, який вкладав античні образи в словянські форми. Його Боян, Велесів внук — се Гомер, потомок Апольона. Діва-Обида з лебединими крилими — троянська Гелена. Автор стоїть під впливами троянських традицій (в'бци Трояни), троянських генеальогій, гомерівських образів і символів.

На сі погляди реагували Буслаєв, Лавровский й Л. Майков, підчеркуючи народній характер сеї поезії. Бояна і автора „Слова“ вони представляють собі співцями, які хоч і обертають ся серед княжої дружини і живуть на княжих дворах, але стоять вповні на ґрунті народньої традиції. Популярний російський педагог Стоюнін в своїм підручнику словесности канонізував сей погляд. Боян і автор „Слова“ були дружинні поети, заразом виразники народнього світогляду, неписьменні люде, котрі не могли самі записати своїх творів. Коли б се були люде письменні,

книжні, вони б мали церковно-релігійне виховання, котре б знищило той суцільний, народній мітольогічний світогляд. Боян творив гусями, а не пером, і Слово о полку було записане чужим пером, а не авторовим.

Проти сих поглядів різко й горячо виступив Всеv. Мілер, тоді ще молодий московський учений, — який пізніше став одним з найбільших дослідників старого епосу, але вже сею першою книгою про „Слово“ зробив собі імя. Вона носила доволі невиразну назву — „Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ“, за те повний змісту був епіграф з „Слова“: „Дѣвици поють на Дунаи, вьются голоси черезъ море до Києва“ (1877). Мілер заговорив про київські відгомони візантійсько-болгарської книжності, що відбилися на „Слові“. Він стояв більше менше на позиції Тулова, але оперував більшим матеріалом і робив свої висновки різше і рішучійше. Автором „Слова“ для нього була людина книжна, літерат XII в., знайомий з духовними і світськими творами, що перейшли до нашої словесности з Візантії через Болгарію. Сей автор, визначаючись незвичайним талантом і високим почетом краси, задумав прославити похід близького йому князя Ігоря на Половців. Невже ж сей автор — син свого часу, вихований на чужоземних, візантійських творах в руськім одягу, працюючи в сих часах, коли вся наша молода література складала ся з перекладів і наслідувань, зберіг себе свобідним від усяких впливів, від усяких ремінісценцій прочитаних книг? Мілер бере „Девгенієв діяніє“, оден з творів, що містив ся поруч „Слова“ в збірнику N 323, розбирає його паралельно з „Словом“, вказує різні аналогії і подібности — не для того, щоб довести його залежність як раз від сього візантійського твору, а взагалі — від візантійської книжності. Далі шукає за впливами „болгарських басень“, против котрих повставали колишні христілюбці, — взагалі за впливами болгарської книжності, і стараєть ся довести, що вся мітольогія Слова не стільки відбивала в собі народній світогляд київської Русі XII в., скільки літературну манеру болгарську, принесену на Русь в болгарських оригінальних і перекладних творах X віку. „Імена божеств служать авторови за епітети - прикраси, і з ними не звязані ніякі мітичні представлення“. Троян, Див, Дунай — все се атрибути болгарської творчости. Боян — болгарський персонаж, і т. д.

В сім не було багато нового; різні зближення, піднесені Мілером, робились уже перед тим. На тісне спорідненне Слова з перекладними „воїнськими повістями“, як їх назвав Мілер, вка-

зував Тихонравов, і потім Барсов, в своїх студіях над „Словом“. Але та односторонність, з котрою Мілер підносив тільки сю сторону, почасти ігноруючи, почасти заперечуючи своєнародні елементи „Слова“ — звязки з місцевою народньою поезією, з місцевою героїчною традицією, — зробила сильне вражінне і викликала ряд поважних праць, які мали на меті внести різні корективи до крайностей сеї теорії книжного запозичення. Се зараз же зробив Веселовский. Він же, і цілий ряд иньших учених переглянули і доповнили новим матеріалом старі помічення над звязками „Слова“ з народньою східньо-словянською поезією. За сей час прибуло багато не тільки українського, але й білоруського та великоруського матеріалу, і в нім багато архаїчного, що виявляло дуже тісне спорідненне з „Словом“. Особливо сильне вражінне зробили північно-великоруські голосіння, видані незадовго перед ними Е. Барсовим — їх образи і форма давали дуже багато яскравих аналогій. Праця Потебні — найважнійша з сих після-Мілеровських публікацій ¹⁾, при всім признанню книжного характеру „Слова“ (див. низше) ще раз підчеркнула народньо-поетичний підклад його. Сей погляд на „Слово“ як твір книжний, але опертий на свійській традиції і глибоко перейнятий елементами народньої поезії, від сього часу, можна сказати, був зафіксований безповоротно. Його розвинув в своїй великій, — найбільшій розміром, хоч не високій науковістю і недокінченій праці той же Барсов ²⁾, розвиваючи далі тезу про тісний звязок „Слова“ з місцевою дружинною традицією. Така ж позиція київського дослідника „Слова“, пок. проф. Владімірова (1894 — 1900), і т. д.

Поруч з таким виясненнем змісту йшла далі праця над установленнем тексту. Вихідною точкою послужила згадана праця Тихонравова — її палеографічний метод: міркування про те, як могла виглядати транскрипція „Слова“ в збірнику N 323. Після нього таку нову палеографічну ревізію питання зробив Козловский, стараючись відгадати лігатури і скорочення сього письма (1890). На підставі сих помічень і зіставлень Слова з лексичним матеріалом старих памяток робились редакції тексту. Серед них і досі шановне місце займає праця пок. Огоновского (1876), завдяки тверезій обережності і фільольогічному тактові. Але скільки небудь признаної рецензії тексту не маємо й досі.

¹⁾ Слово о Полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія, 1878.

²⁾ Слово о полку Игоревѣ какъ художественный памятникъ Кіевской дружинной Руси, 3 томи, 1887 — 90.

Зміст „Слова“. Наукова праця над „Словом“, що велась силами учених цілого майже слов'янського світу протягом століття, дає дуже гарний образ щирої духової кооперації, об'єднаної єдиною любов'ю словесної краси. Ніодна иньша слов'янська пам'ятка не може похвалитись такою великою і гарною літературою, такими многосторонніми, глибокими працями. І все таки, в результаті більш ніж ціловікової праці Слово являєть ся з значній мірі — збором загадок, котрі все ще не можна рішити певно і твердо. Її краса бє нам в очі і в сій попсованій формі. Але способи розв'язання трудних місць і суперечних питань, зв'язаних з текстом, настільки ріжнять ся, що для того, аби могли близше аналізувати його, треба насамперед для себе самого уставити вигляд і розумінне сього тексту. Через те при аналізі не можна обійтись без подання чи цілого тексту чи більших уривків його. І я подаю тому переклад цілого тексту, пропускаючи тільки деякі місця, особливо трудні, для котрих не знахожу доброї розв'язки і не знахожу в них матеріялу для літературного аналізу. Стримуюсь від близшого розбору всіх трудностей і суперечностей — бо се перетворило б сей розділ в коментарій тексту: обмежуюсь тільки потрібними для орієнтування в змісті.

Для переглядності поділюю текст на часті: вважаю старий поділ Максимовича на 14 частей — заспів, дванадцять пісень і закінченне — досить влучним, тільки не всюди годжусь з ним що до переходових фраз (як се й зазначено далі в примітках). Далекий я одначе від гадки надати тим Слову пляновість і гармонійність викладу. Таку замітку оден з старих рецензентів зробув уже Максимовичеви, що він своїм „поділом на пісні хотів надати „Слову“ ту зовнішню суцільність, котрої в нім нема і не може бути“. Дійсно, чи вважатимемо Слово книжним твором, відразу написаним його автором, — чи дивитимемось на нього як на запись первісно співаної пісні (про се далі), в кождім разі для мене нема сумніву, що текст його маємо в дуже хаотичному і фрагментаричному стані, і се не завданне історика літератури вигладжувати всі ті сліди деформації, прогалини, суперечности, які дають вказівки для аналізу пам'ятки. Діло поета-перекладчика з поетичного матеріялу Слова витворити щось суцільно-естетичне. Діло історика літератури — вибрати все, що ілюструє не тільки стару творчість, але й її долю — ті нераз доволі грубі операції, які вона переходила. Тому і сей поділ на пісні, між иньшим, зовсім не має мети надати творови вигляд суцільности і рівноваги, а улекшує орієнтацію в дуже таки хаотичному ма-

теріялі сього твору, по котрому (се більш щастє як нещастє дня історика літератури!) не пройшли зручні руки редакторів і перерібщиків.

Заспів.

Чи не добре б було нам, братя, почати на старий спосіб сумну повість про Ігорів похід, Ігоря Святославича? Але почати сю пісню таки подіями нинішнього часу, а не Бояновими замислами!

Бо як віщий Боян кому хотів пісню утворити, то він розтікав ся мислюю по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами.

Як згадав, скажім, давнійші усобиці, то пускав немов десять соколів на стадо лебедів: котру перший сокіл досягав, та перша й пісню співала: чи то старому Ярославови, чи то хороброму Мстиславови, що зарізав Редедю перед військом касозьким, чи то красному Романови Святославичу.

Боян же, братя, то не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі персти на живі струни покладав, — і ті самі князем славу рокотали! ¹⁾

I. Заходи до походу.

Почнімо ж, братя, сю повість від старого Володимира і до нинішнього Ігоря, що стягнув ум силою своєю і загострив серце своє відвагою, наповнив ся воєнного духу і повів свої хоробрі полки на землю Половецьку за землю Руську ²⁾.

Глянув Ігор на ясне сонце і побачив все своє військо покрите питьмою від нього. І сказав Ігор дружині своїй: „Братіє! дружино! лучче нам порубаним бути, ніж полоненим бути! ³⁾ Всядьмо, братя, на свої борзі коні, щоб побачити синього Дону!“

¹⁾ Сей останній уступ деякі уважають гльосою, додатком.

²⁾ Тут звичайно приймасть ся прогалина, щось упущене, що подавало короткий погляд на події „від старого Володимира“. Сюди напр. рахували уривок про Володимирові тріумфи над Половцями, захований Галицькою літописею в похвалі Романови Галицькому (див. низше). Інші допускали, що звідси щось попало між дальші часті Слова — напр. оповідання про усобиці за часів Олега Гориславича. Дальша фраза — ле про Ігоря говорить са як про „того“ (Олегового) внука — справді натякає, що про Олега вже була мова перед тим. Ще инше, зовсім можливе толковання — що весь сей уступ: Почнімо—Руську треба вважати гльосою, паралельним текстом, який відділяв „заспів“ від власивого оповідання. А можна й просто допускати якесь попсовання в фразі „от старого Володимира“.

Тільки у всякім разі я вважаю сей уступ не закінченєм заспіву, як приймав Максимович, а початком „повісти“, першої пісні „Слова“.

³⁾ Ся ділема інтерпретаторам здавалась дивною на сім місці; вони підозрівали, що вона попала сюди з дальшого. Але її можна розуміти так: краща офензива, похід, з безпекою смерти на полі, ніж полон від якого небудь несподіваного половецького нападу на Україні.

Запляла князеви ум охота спробувати Дону великого, і жа-
доба ся заступила¹⁾ перед ним знамено²⁾. „Хочу я — рече —
зломити спис на краю поля Половецького, з вами разом, Ру-
сичі! Хочу або голову свою положити — або напитись шоло-
мом Дону!“

Гей, Бояне, соловію старих часів, — якби то ти оспівав сі
полки! Скакав бись, соловію, по мисленному дереву, літав би сь
умом (попр. орлом) по - під хмари, вючи славу наоколо сього
часу, біжучи слідом Трояновим через поля на гори!

Заспівати було б тобі пісню³⁾ Ігрови того (Олега)⁴⁾
внукови:

„Не буря занесла соколів через поля широкиї —
„галки стадами летять ік Донови великому!“

Чи так заспівати було б, Бояне, Велесів унуче:

„Коні ржуть за Сулою. Дзвенить слава в Київі...“⁵⁾.

Труби трублять в Новгороді, стоять стяги в Путивлю. Ігор
жде милого брата Всеволода. І рече йому Буй-тур Всеволод:

„Оден ти міні брат, оден світ світлий, ти, Ігоре! оба ми
єсьмо Святославичі! Сідлай, брате, свої борзі коні, а мої вже го-
тові, осідлані, коло Курська напереді!

„А Куряне мої — кмети відомі: під трубами повиті, під шо-
ломами виколисані, з кінця списа виготовані! Пути їм відомі,
яруги їм знаємі. Луки у них напружені, тули відчинені, шаблі ви-
гострені.

„Самі скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи собі чести,
а князеви слави“.

II. Військо в поході. Зловіщі знаки й остороги не в силі його стримати.

Ігор вступив в золоте стремено і поїхав чистим полем.

Сонце йому тьмою путь заступало. Ніч стогнала грозючи
йому і побудила паство. його голос збив звірину в стаях (ле-
говищах). Див кличе горі древа: велить слухати землі незнає-
мій, Волзі і Поморію, Посулію⁶⁾ і Сурожу і Корсуневи, і тобі
Тмутороканський болване!⁷⁾

А Половці небитими дорогами побігли к Донови великому.
Скриплять теліги їх о півночі, наче лебеді розпужені.

1) В розумінню: заслонила. 2) Себо затмінне, — як сонце мінілось.

3) Бояновою манєрею, Бояновим замишленнем.

4) Се слово „Олега“, „для ясности“ було додане в першій виданню;
але „внукови“ може належати і до Ігоря і до Бояна, „Велесового внука“.

5) Я вважаю правдоподібнішою гадку, що тут кінчать ся заспіви в стилю
Бояна, і далі автор вже від себе продовжує оповідання про виступ Ігрового
війська. Інші й дальше вважають композицією для прикладу в боянів-
ським стилю.

6) Се Посуліє тут не на місці, не до речі дописано, або було тут щось иньше.

7) Розуміють як ідол — якусь голосну статую в Тмуторокани, старім Бос-
порі кімерійським; див. замітки Меліоранского Изв. 1902 і дд.

К Донови й Ігор військо веде. Птаство по дубині пильнує
біди його. Вовки грозою лякають. Орли клекотом на кости зві-
рів звуть. Лисиці брешуть на червоні щити.

Ей, Руськая земле, ти вже за горою!¹⁾

III. Щаслива битва — хвилевий успіх.

Довго ніч меркне. Зоря світ запяла²⁾. Мла поля покрила.
Соловіїв спів заснув. Говір галичий збудив ся.

Русичі велике поле перегородили червоними щитами, шука-
ючи собі чести, а князеви слави!

З зараня в п'яток потоптали вони погані полки половецькі
і розсипавши ся стрілами по полю, похапали красних дівчат по-
ловецьких, а з ними золото, паволоки і дорогі оксамити.

А ортмами³⁾, опанчами та кожухами стали мости мостити
по болотах та грузьких місцях — усяким узорочьем поло-
вецьким.

Червоний стяг, біла хоругов, червоний бунчук, срібне ра-
тище — хороброму Святославичеви.

Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо. Далеко залетіло.

Не на обиду родилось воно — ні соколови, ні кречетови,
а ні тобі, чорний вороне, поганій Половчине!

Гза біжить (тікає) сірим вовком. Кончак слід йому править
(слідкує) к Донови великому.

IV. Погром війська. Гріана ніч провіщає його. Пригноблений настрій
в війську. Образ Всеволода як вираз відваги, що перемагає се пригноблення.

Другого дня вельми рано криваві зорі світ заповідають.
Чорні тучі з моря йдуть — хочуть закрити чотири сонця⁴⁾,
і в них дріжать сині блискавиці.

Бути громови великому. Йти дощеві стрілами від Дону ве-
ликого.

Тут ся списам поламати, тут ся шаблям потручати о шо-
ломи половецькі, на тій ріці, на Каялі, у Дону великого.

Ей, Руськая земле, ти вже за горою!

От вітри, Стрібожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі
полки Ігореві. Земля дуднить. Ріки мутно течуть, порохи поля
покривають. Стяги гомонять.

Половці йдуть від Дону й від моря, і від усіх сторін осту-

1) Дальший опис ночі прилучають сюди ж, але я його виділюю і при-
лучаю до дальшого. Руська земля за горою — почуте війська, яке відірвалось
від краю, заглибивши ся в степи, серед зловіщих знаків — прегарний кінце-
вий акорд пісні. 2) В розум.: заримала. Гарний образ також: світ-зоря про-
пала. (В першій вид.: Заря свѣтъ запала)

3) Орьтмами — слово добре не в'яснене і досі. Меліоранский (l. c.) тол-
кує його з турецького як покривало, пошона.

4) Чотпрьох князів-участників походу.

пили хоробрі руські полки. Бісові діти криком поля перегородили, а хоробрі Русичі перегородили їх червоними щитами¹⁾.

Яр-тур-Всеволоде! Стоїш на переді, прищеш на воїв стрілами, гремиш о шоломи мечами харалужними²⁾.

Куди ти, Туре, поскочиш, своїм золотим шоломом посвічуючи, там уже лежать погані голови половецькі, порубані шаблями гартовними шоломи аварські — тобою, Яр-туре Всеволоде!

Які рани страшні йому, брата, коли він забув і почесь і жите, і град Чернигів, і отецький золотий стіл, і своєї милої дружини, красної Глібівни звичаї й обичаї!

V. Опись бою перебиваєть ся, може — щоб ослабити її напруження, сумною ремінісценцією давніших усобиць. (Можливо — се уривок-парафраза з Боюнових пісень³⁾).

Були віки Троянові, минули літа Ярославів. Були війни Олегові, Ольга Святославича.

Той Олег мечем коромолу ковав і стріли сів по землі. Ступав в золоте стремено в граді Тмуторокани, а вже чув звін його (стремена) давній великий Ярославів син Всеволод. А Володимир з раннього ранку уха затикав у Чернигові⁴⁾.

Бориса Вячеславича, хороброго, молодого князя⁵⁾, тоді слава на суд привела і на Канині зелену паполому⁶⁾ простелила йому, за обиду Олегову.

І Святополкови прийшлось повезти батька свого між двох коней угорських⁷⁾ до Святої Софії до Київa.

¹⁾ Орда наповнила степ своїм криком, руське військо виставило против нього свої щити, о котрі той розбиваєть ся. ²⁾ Татарська назва доброї стали.

³⁾ Деякі (як Потебня) вважають се гльосою. Ідея сього відступу чи вставки та ж що нязше — в VI пісні: розеднання руських сил, яке дало поганям перемогу (провідний мотив поеми).

⁴⁾ Образ такий: Всеволод позбавивши молодших князів (в тім Олега) їх батьківщини, не мав спокою в Києві — і з ним Руська земля. Ще тільки в Тмуторокани Олег збиравсь у похід, а вже Всеволод, що займав його батьківщину, полошив ся, а син його Володимир боявсь навіть слухати того звону, що йшов з Тмуторокани, де осіли ся прогнані з своїх батьківщин молоді князі ізгої.

⁵⁾ Сі слова „хороброго, молодого князя“ стоять після „обиди Олегової“, і тому їх прикладають до Олега, але вони належать до Бориса. Сі два уступи належать до тяжших місць „Слова“.

⁶⁾ Покривало, особливо похоронне, на мерцеві.

⁷⁾ Тіло убитого Ізяслава Святополк повіз підвішене між двома кіньми, як часто возили тоді убитих, ранених і т. п. По літописи ся битва, де з одного боку поліг Олегів товариш Борис, а з другого — сам „старійший“ Ізяслав, стала ся на Нежатній ниві. Слово натомість називає Канин, річку недалеко Чернигова, і відвозить батька у нім не Ярополк, як у літописи, а Святополк, а ховають його не у св. Богородиці, а у св. Софії. Сі ріжниці пробу-

Тоді, за Олега Гориславича, сіялось та поростало усобицями. Гинуло добро¹⁾ Даждь-божого внука. В княжих коромолах скоротили си віки чоловікам.

Тоді по Руській землі рідко ратаї гукали, а часто граяли ворони, трупє собі ділячи, та галки свою річ говорили, змовляючись летіти на поживу.

Таке було в тих ратах і війнах — як ще сеї рати не передчувано²⁾.

VI. Сумний вислід Ігорової битви.

З зараня до вечера і з вечера до світу летять стріли гартовані, гримлють шаблі о шоломи, тріщать списи харалужні в полі незнаємім, серед землі Половецької.

Чорна земля, під копитами, кістьми була посіяна, кровию полита — тугою посходили вони (кости) по Руській землі.

Що ж то ми шуміло, що ми дзвеніло вчора рано перед зорями? Ігор полки завертає. Жаль йому милого брата Всеволода.

Били ся день, били ся другий — третього дня к полудневи впали стяги Ігореві.

Тут розлучили ся брати — на березі бистої Каяли.

Тут не стало кривавого вина. Тут докінчили пир хоробрі Русичі: сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую.

Никне трава від жалошів, і дерево з туги до землі похилилось.

VII. Туга і жаль з-приводу Ігорового погрому і нарікання співця на княжу неагоду, котра стільки лиха наробила землі Руській і привела тепер до сього нещастя.

Уже, братя, невесела година настала. Уже пустиня (нашу) силу покрила!

Стала Обида³⁾ на силах Дажьбожого внука, дівою⁴⁾ ступила на землю Трояню, заплескала лебединими крилами на синім морі, над Доном плещучи сполошила жирні⁵⁾ часи.

вано вигладити ріжними поправками, але я вважаю се зайвим. Упускаю в перекладі про похорон Ізяслава: „с тоя ж Каялы“ (Святополкъ повелѣя отца своего). Після попередніх слів треба б було сподіватись: з того ж Канина. Може бути, що співець на місце скривавленого тою битвою Канина підставляє умисно Каялу, скривавлену погромом Ігорового війська. Розвій гадок, так як я подаю, представляєть ся ясным, і тому нема потреби вважати сі строфи про смерть Ізяслава механічно приціпленим додатком.

1) „Жизнь“ значить не жите, а добро, богацтво.

2) Звичайво се толкують: а такої битви не чувано; я вважаю се меньше підхожим. Потєбня вважав се кінцем вступної фрази — „Были вѣци Трояни“, трактуючи як гльосу сю частину від „Тѣй бо Олегъ“... до „то было вѣ ты рати и в ты пѣлкъ“.

3) Себто наступила ногою — иньшими словами те саме що далі.

4) В образі діви. 5) Богаті, достатні.

Усобиця князям — нам від поганих погибель! ¹⁾

Сказали брат братови: „се моє“, „і те моє також“. Почали князі про мале: „се велике!“ мовити, та самі на себе коромолу ковати. А погані з усіх сторін приходили з побідами на землю Руську!

Гей, далеко зайшов сокіл, побиваючи птиць — аж до моря!
А тепер уже хороброго Ігорового полку не воскресити.

Кликнув(-ла) над ним Карна, і Жля²⁾ поскочив(-ла) по Руській землі, огонь розкидаючи³⁾ з поломяного рогу.

А жени руські заплакали, промовляючи: „Уже нам своїх милих лад ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золота та срібла вже ні помацати!“

Застогнав, братя, і Київ з туги, і Чернігів від напасти. Туга розлила ся по Руській землі, тяжкий сум потік серед землі Руської.

Князі самі на себе коромолу ковали, а погані з побідами набігаючи на Руську земзю, дань брали по білій від двору⁴⁾.

І ті два хоробрі Святославичі, Ігор і Всеволод, розбудили ту біду⁵⁾, що приспав був отець їх Святослав, грізний великий князь київський своєю грозою.

Притріпав був її своїм сильним військом та харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав гори і яруги, замутив ріки й озера, висушив потоки і болота. А поганого Кобяка з Лукоморя, з залізних полків половецьких вирвав як вихор — і впав Кобяк в городі Києві, в грідниці Святославовій.

От і Німці та Венедці, от Греки та Морова поють славу Святославою, а жалують на Ігоря⁶⁾, що втопив багатство на дно Каяли ріки половецької — насипали туди золота руського.

Пересів Ігор з золотого сідла в сідло невольниче, і засумували заборола по містах, і поникла весела година.

¹⁾ В 1 вид. явно попсоване: на поганья погиге.

²⁾ Сі слова „Карьна и Жля“ багато наробили клопоту коментаторам. Одні (і перші видавці) бачили в них імена половецьких ватажків. Інші — символічні фігури, як „Обида“ — від слів карити — оплакувати, і жалувати. Максимович поправив на „Кочака і Гзу“. Пор. „карочку“ і „нуждочку“ в сучасних похоронних плачах, т. I с. 124.

³⁾ В копії Катерини стоїть іще: людям.

⁴⁾ „Дань по бѣлѣ отъ двора“ се традиційна данина колись побирана руськими князями. Співець з гіркою іронією каже, що князі, занявши коромолою — суперечками і усобицями за володіння, полишили Половцям збирати замість них данину з підданої людности. „По бѣлѣ“ при тім, може, має значіння метафоричне — „по невольниці“ (як Турки потім „білу челядь збирали“ в невольницьких піснях).

⁵⁾ В 1 вид. „уже лжу убуду“: толкують се ріжно, але без великого успіху.

⁶⁾ „Жалуют князя Игоря“ — се можна розуміти: жалують на Ігоря, дорікають йому, і жалують його нещастя.

VIII. Сон Святослава київського і його золоте слово.

А Святослав смутний сон бачив:

„В Києві на горах, рече, покривали ви сеї ночі мене на ліжку тисовім чорною паполомою. Черпали міні ясне¹⁾ вино з горем змішане. Сипали міні порожніми тулами поганих²⁾ великі перла на доно і пестили мене.

„Уже дошки без сволока на моїм теремі золотOVERХІМ.

„Всю ніч босові³⁾ ворони граяли...⁴⁾ і понесли⁵⁾ над синєе море“.

І сказали князеви бояре: „Туга, княже, ум тобі полонила⁶⁾. Се два соколи злетіли з отцівського золотого столу — пошукати града Тмутороканя або шоломом напитись Дону. Та вже соколам приборкані крила поганськими шаблями, а самих опутано путами залізними.

„Темно стало третього дня: два сонця померкли, оба червоні стовпи згасли, і з ними молоді місяці⁷⁾ тьмою заволоклись“.

„На ріці на Каялі тьма світ покрила. По руській землі простерлись Половці як гніздо пардів.

„Потопили в морі⁸⁾, і велику відвагу дали Хинові⁹⁾.

„Уже піднялась хула на хвалу. Уже вдарила нужда о волю. Уже кинув ся Див на землю“.

„Готські красні діви заспівали на березі синього моря — звонячи руським золотом вони співають про часи Бусові, леліють пімсту Шаруканеву.

„А ми, дружина, жадні веселія!“

Тоді великий Святослав зронив золоте слово з слізми змішане, і рече: „Ой мої синовці, Ігоре і Всеволоде! рано почали ви Половецьку землю мечами дрочити, а собі слави шукати. Та не славно ви побороли її, не славно кров поганську пролили! Ваші хоробрі серця в твердїм харалузі сковані і в буянню загартовані. От що наробили ви моїй срібній сивині!“

¹⁾ В ориг. „сине“, в розумінню ясного; в величальних піснях звичайний епітет вина — зелене; „синьо“ виноград квітне (див. т. I с. 275); „сине море“, „сине небо“.

²⁾ „Поганыхъ толъковинъ“ — поганих союзників, так толкують деякі старі „азбуковники“ се слово толковин — помічник; можливо тоді, що в звязку з сим стоїть і слово „толока“.

³⁾ Се „босові“ толкують преріжно, найправдоподібніше просто як „сірі“.

⁴⁾ Се може найбільш прикре місце тексту, яке не вдаєть ся розв'язати; я тому упускаю слова: у Плѣсьнска на болони бѣша дѣбрь Кисаню.

⁵⁾ „Несошлю“ — приймаю поправку несоша я, або несоша ся.

⁶⁾ Так що аж свить ся се тобі. ⁷⁾ Тут далі ймення: „Олець и Святославъ“, що виглядає на пізнійшу дописку-пояснення.

⁸⁾ Руську силу, чи руське військо потоплено в морі, загарено. Хто потопив — чи Половці, чи князі учасники, неясно. ⁹⁾ Слово се толкуєть ся ріжно, — низше Хинова виразно виступає як назва народу.

„Не бачу я волости¹⁾ сильного і багатого брата мого Ярослава, з його многими воями, з чернигівськими билями, з Могутами, з Татранами, з Шельбирами, з Топчакими, з Ревугами, з Ольбирами — ті без щитів, з самими захаявними ножами кликом полки подолівають, звонячи в прадідівську славу.

„Але ви сказали: „Мужаймо ся самі! заберем собі давнійшу славу і заднею поділимось!“²⁾.

„А чи диво, братя, старому помолодіти? ³⁾ Коли сокіл в митах буває, високо бє він птахів, не дасть і свого гнізда в обиду. Та от біда — княже неспособіє міні!⁴⁾ На ніщо зійшли добрі часи! От під Римом⁵⁾ крик під шаблями половецькими, а Володимир під ранами! Туга та сум синові Глібовому!“

IX. Поклик до князів. — Співець підхоплює скаргу Святослава на „княже неспособіє“ і звертаєть ся до князів з покликом — підтримати князя Святослава в його плянах боротьби з Половцями⁶⁾.

Великий княже Всеволоде! Чи не подумав би ти прилетіти здалека, попильнувати отцівського золотого стола? Ти можеш Волгу веслами розкрупити, а Дін шоломами вилити! Як би ти був, була б чага по ногаті, а кощей по різані⁷⁾. Ти можеш і на сухім живими шереширами стріляти — удалими синами Глібовими!⁸⁾

1) В розумінню — війська. Сими словами Святослав дорікає своїм „синовцям“ (братаничам), що вони з слабими силами поспішились на Половців без старших князів, перед усім без свого чернигівського старійшини Ярослава (Святославового брата), з його великим і хоробрим військом; далі мішають ся очевидно, імена чернигівських „хоробрих“ і турецьких родів, оселених на чернигівським пограниччю (проби толкування з турецького у Меліоранского, I. с.). Дослідники поправляють „не вижду“ на „не сждала есте“, „не выждала есте“: „ви не почекали“. Але зміст буде той сам і при таким читанню.

2) Святослав іронізує з славолубности синовців-Святославичів, що понесла їх так необачно на Половців: всю славу хочуть вони собі забрати, щоб з ніким не ділитись: не тільки теперішню і будущу, але навіть і давнійшу, „задню“ хотіли б присвоїти (затьмити чужу славу).

3) „А чи не міг би і я помогти вам, не вважаючи на свою старість, як старий сокіл, що перелинує?“ питає синовців Святослав.

4) Що князі не хочуть пособляти йому.

5) Під Римом, пограничним містом переяславським, Половці бють людей, а переяславський князь Володимир Глібович ранений, не може їх рагувати, і нікому його заступити!

6) Дослідники часто вважають се за продовження мови Святослава — мовляв, тут лежить його „золоте слово“, бо в попередній його мові не було нічого особливого. Але спосіб говорення — „великий княже“, „господине“, виразно вказує, що се мова не Святослава, а простого чоловіка, співця.

7) Чага — половецька дівчина, і кощей — половецький бранець, продавався би по найнижшій ціні, як би Всеволод взяв ся до Половців.

8) До толкування сього місця служить оповідання Київської літописи під р. 1184 про Кончака, що мав бесурменина, „іже стрѣляше живымъ огнемъ“

А ти буй-Рюриче і Давиде! Чи не ви то плавали по крові вашими золоченими шоломами? Чи не ваша то хоробра дружина реве мов тури поранені гартовними шаблями на полі незнаємім? Ступіть же, панове, в золоті стремена за обиду нишню, за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками, заступивши королеви¹⁾ путь, зачинивши ворота Дунаєви, кидаючи тягарі²⁾ через хмари, суди судячи до Дунаю. Грози твої по землях течуть. Відчиняєш Київу ворота, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів за землями. Стріляй, господине, Кончака, поганого кощія, за рани Ігореві, буйого Святославича!

А ти, Буй-Романе і Мстиславе?! Хоробра мисль носить ваш ум на діло! Високо пливеш на діло в своїй буєсти, як сокіл на вітрі ширяючись, хочия подоліти птицю буйством.

Під вашими шоломами латинськими залізні папорзи³⁾ — від них трісла земля: Хинова, Литва, Ятвяги, Деремела і Половці покидали свої сулиці⁴⁾ і похилили свої голови під ваші харалужні мечі. А от Ігореві притьмив ся сонішний світ!

Не з добра дерево листе поронило!

По Роси і по Сулі городи поділено, а Ігорового хороброго полку не воскресити!

Дін тебе, княже, кличе на побіду! Ольговичі хоробрі князі достигли у битві⁵⁾.

Інгваре, Всеволоде і всі три Мстиславичі, не худого гнізда шестикрильці! Чи не побідними жеребками розібрали ви собі волости? Що ж ваші золоті шоломи, сулиці лядські і щити? Загородіть Степови ворота, своїми гострими стрілами — за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!

і „луци тузи самострѣлци, одва 50 мужь можашеть наприяци“. Меліоранский комбінує перську назву: тірі-і-чърх, стріла, або машина „черха“ (черх — катапульта до метання). Співець хоче сказати, що маючи на своїх услугах таких воявничих, лицарських князів як його братаничі Глібовичі (тільки що згаданий Володимир Глібович і його брат), Всеволод може ними як живими кулями бити Половців.

1) Королеви угорському.

2) Вираз не ясний; можливо іде мова про великі тагарі, камінне, кидане з машин. Співець — як і літописець в посмертній характеристиці Ярослава, мабуть хоче підчеркнути, що Ярослав, не очочий ходити походами, сидячи на своїм престолі, далеко — не тільки по сусідніх землях, але і „за землями“, вмів досягти ворогів своїми військами, своїми впливами.

3) Паперзи в ориг. -- попр. паперси, толкують як залізні наперсники, броню; Срезневский (Матеріали для словаря) вказав північне папорзок — кістка плеча, отже — наплечники. 4) Списи.

5) Місце неясне, і взагалі ся строфа виглядає як перебита дописками-гльосами.

Х. Пісня про Всеславичів і Всеслава.

Не тече Сула срібними струями к граду Переяславу. І Двина болотом тече тим грізним (колись) Полочанам під криком поганих!

От тільки Ізяслав, Васильків син, позвонив своїми гострими мечами о шоломи литовські. Приборкав славу й діда свого Всеслава! Та й сам приборканий литовськими мечами, під червоними щитами, на кривавій траві — немов коло хоти на кровати (простяг ся)¹).

І сказав йому оден: „Дружину твою, княже, птиця крилами покрила, а звірі кров полизали!“

Не було тут брата (його) Брячислава, ані другого — Всеволода. Сам оден (Ізяслав) зронив жемчужну душу з хороброго тіла через золотий нашійник!

Засумували голоси, поникло веселіє! Трублять труби городенські.

Ой, Ярославе, і всі внуки Всеславові! Понизьте вже стяги свої! Сховайте свої мечі пощерблені! Вже сьте вискочили з дідівської слави!

Ви своїми коромолами почали наводити поганих на землю Руськую, на богацтво Всеславове. Через котору²) сталось насильство від землі Половецької!

На семім віці Трояновім верг Всеслав жереб о дівицю собі любу. Стис ногами³) коня і доскочив града Київа — діткнувсь золотим ратищем золотого столу київського. Відти скочив лютиим звірем⁴) о півночи з Білгорода, повис у синій млі, рано вже⁵) відчинив ворота Новгородови і розшиб славу Ярославову.

Скочив вовком з Дудуток до Немиги. На Немизі снопи стелять головами, молотять ціпами харалужними. На току жите кладуть, віють душу від тіла. Немиги криваві береги не добром були посіяні — посіяні кістями руських синів⁶).

Всеслав князь людял судив, князям гради рядив, а сам в ночі вовком бігав. З Київа до півнів добігав до Тмутороканя, великому Хорсови дорогу перебігав. В Полоцьку йому звонили рано заутреню, а він у Київі дзвін чув.

Та хоч і віща душа була в сміливім⁷) тілі, таки часто терпів біди. Йому віщий Боян ще давнійше мудру примівку сказав:

1) Місце дефектне, не ясне; про символику його низше.

2) Через вашу усобицю-коромоду.

3) Ключами подірць ся о кони. Ключи толковано як „хитрієть“. Се слово вживаєть ся в літописи в такім значінню. Та думаю, що простійше толкованне Мілера, з болгар. кляка бедро. 4) Себто вовком.

5) Се трудне місце: утръ же возни стрякусы; читають то „утрь“ — рано, то „утръже“ — урвав, встромив; стрякуси — тарани, остроги, і т. д.

6) Вся ся строфа про Немигу виглядає як додаток; реченне „скочив“ частійше звязують з попереднім — думаю, що непотрібно.

7) І вид.: друзь, попр. Мілера: дръзь.

„Ні хитрому, ні проворному, ні як птах проворному суда божого не минути“.

Ой стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніших князів.

Того старого Володимира¹⁾ не можна було пригвоздити до гір київських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові. Та ріжно їх бунчуки віють!...²⁾ А на Дунаю списи співають³⁾.

XI. Плач Ярославни.

Чути голос Ярославни. Зозулею незнаємо⁴⁾ кукує вона рано.

„Полечу, рече, зозулею по Дунаю! Обмочу бобровий рукав в Каялі ріці. Утру князеви криваві його рани на міцнім його тілі!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О вітре, вітрило! чому господине, так сильно вієш? Чому мечеш хинівські стріли на своїх легких крильцях на мого лада воїв? Чи тобі мало було гори під облаками віяти, леліючи кораблі на синім морі? Пощо, господине, ти моє веселіє по ковилю розвіяв?“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О Дніпре-Словутичу! Пробив еси кам'яні гори крізь землю Половецьку. Ти леліав⁵⁾ еси на собі Святославові насади⁶⁾ до війська Кобякового. Полелій, господине, мого лада до мене, аби не слала я до нього сліз на море рано!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „Світле і пресвітле сонце, всім ти тепле і красне! чому ж, господине, простер ти своє горяче промінне на воїв мого лада? В полі безводнім згагою зігнув еси їм луки, тугою їм тула заткав?“

XII. Утеча Ігоря.

Приснуло море о півночі, ідуть туманні стовпи⁷⁾ з мраками. Ігорєви Бог показує путь з землі Половецької на землю Руську, к батьківському золотому столу.

Погасли вечірні зорі. Ігор (ніби) спить — Ігор бдить⁸⁾. Ігор гадкою поля міряє від великого Дону до малого Донця.

¹⁾ „Старого Володимира“ розуміють часто як Володимира Великого, але далше ясно, що йде мова про Мономаха (його то стяги розділились в руках правників — одні сталию Ррикові, а другі Давидові). Також думають, що тут щось пропало; але перехід можливий і при таких текстах.

²⁾ Сею кінцевою строфою автор зв'язує пісню про Всеслава з попереднім заклинком до князів і з основною ідеєю „Слова“ — що розділ князів причина нещастя таких як Ігорєве.

³⁾ Сю неясну фразу часом відділюють і зв'язують з Ярославним плачем. Мабуть краще зіставити її на кінці сеї пісні: Сили князів поділились, тим часом як на Дунаю бій і треба їх там. Про символіку Дуная — ріки, води взагалі, див. показчик до I т. ⁴⁾ Не помічена ніким. ⁵⁾ Колісав, несучи на собі. ⁶⁾ Човни. ⁷⁾ Сморгци — попр. сьмерчи, смерчі. ⁸⁾ Не спить.

Кінью півночи (став)¹⁾. Овлур свиснув за рікою — дає князеві розуміти.

Князя Ігоря нема! Кликнули²⁾. Стукнула земля, зашуміла трава, вежі половецькі захитали ся.

А Ігор князь поскочив горностаєм в очерет, білим гоголем на воду. Кинувсь на борзого коня, і скочив з нього босим³⁾ вовком і побіг к лугу Донецькому.

Полетів соколом під імглами, побиваючи гусі та лебеді, на сніданне, на обід і на вечерю.

Як Ігор соколом полетів, так Овлур вовком побіг, обтрясаючи собою холодну росу. Бо підірвали своїх борзих коней.

Донець рече: Княже Ігорю! Не мала тобі хвала, а Кончакови досада, а Руській землі веселія.

Ігор рече: О Донче, не мала й тобі хвала, що лелієв князя на хвилях, стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, одягав його теплою імглою під тіню зелених дерев. Ти стеріг його гоголями на воді, чайками на струях, чернядю на вітрах.

Не така — рече — була ріка Стугна. Та хоч худу струю мала, але пожерши чужі потоки і струї і розширившись на устю, молодого князя Ростислава замкнула на дні при темнім березі⁴⁾. Плачеть ся мати Ростиславова по молодім князі Ростиславі. Засмутились цвіти від жалоців і дерево з туги до землі похилилось.

Не сороки то затріскотили: слідом Ігоревим їде Гза з Кончаком.

Тоді ворони не граяли, галки замовкли, сороки не тріскотили, по лозині тільки повзали. Дятли стуком путь к ріці показують. Соловії веселими піснями світ заповідають⁵⁾.

Мовить Гзак Кончакови: „Коли сокіл до гнізда летить, соколича розстріляємо своїми золоченими стрілами“⁶⁾.

Рече Кончак Гзі: „Коли сокіл до гнізда летить, ми сокола опутаємо красною дівчиною!“

Одказав Гза Кончакови: „Коли опутаємо красною дівчиною, не буде нам ні сокільця, ні красної дівчини, і пічнуть нас бити птахи в полі половецькім“.

1) В оригіналі дієслова бракує; дехто переносить сюди даліше „кликну“.

2) В ориг. отсе: кликну.

3) Мб. сірим — як вище про ворон (с. 185).

4) Приймаю поправку Вяземського—Потебні. В І вид.: Днѣпръ темнѣ беревѣ, тому більшість читає, що Ростислава „затворив Дніпро“. Але тоді докір Стугні, що утопила Ростислава, лишаєть ся недоговорений.

5) Образ загальної радості природи з Ігорового повороту і спочуття: зловіщі птахи мовчать, доброзичливі помагають і виявляють радість.

6) Розмова йде про Ігорового сина, що лишивсь у Половців, і Гза його радить убити, а Кончак оженити — що й стало ся.

Закінчення.

Сказав Боян, піснотворець старих часів (Святослава, Ярослава, Олега та коганевої хоти) — „Тяжко тобі, голові без плечей, зло тобі, тіло, без голови“¹⁾. Так Руській землі без Ігоря.

Та сонце вже світить на небі — Ігор князь в Руській землі. Дівиці поють на Дунаю — вють ся голоси через море до Київа. — Ігор іде по Боричеву до святої Богородиці Пирогощої²⁾.

Краї раді, городи веселі!

(А нам)³⁾ проспівавши пісню старим князям, потім і молодим заспівати славу: Ігореві Святославичу, Буй-турови Всеволодови, Володимирови Ігоревичеві:

Здорові, князі і дружино, що поборюєте за християн поганські полки!

Слава князям і дружині.

Аминь⁴⁾.

Форма „Слова“. Як бачимо, неважаючи на більш ніж столітню працю над „Словом“ палеографів, лінгвістів, фольклористів та істориків, читаєть ся його текст і досі місцями тяжко, навіть дуже. Підчеркую — місцями, бо знов єсть багато таких місць, що виглядають немов тільки що проспівані, з захованнем ритму, з явними прикметами первісної поетичної фактури. Чим пояснюють ся отсі темні плями в тексті, і така неоднотайність його: сорозмірна ясність і гладкість в одних частях, такі чорторії в других? Одні дослідники були схильні валити се на перших видавців „Слова“, що в деяких місцях не вмiли собі дати раду. Інші толкували се тим, що сама копія збірника N 323 була дуже непоправна. Треті йдуть даліше і припускають плутанину, неясности, механічні, невивглажені сполучення в самім архетипі. Се резонно, бо самими помилками в читанню чи переписувача збірника чи видавців не можна витол-

¹⁾ Се одно з найтрудніших місць. В I вид. і копії цариці: „Рекъ Боянъ и ходы на Святъслава пѣтворца стараго времени Ярослава Ольгова Коганя хоти“. Перечисленне князів (оспівуваних ким? Бояном чи автором Слова, не ясно) можна вважати в цілості чи в часті гльосою. Забелін свого часу здогадував ся, що тут стоїть імя другого старого поета — Ходына (тому двійне число: „пѣс(н)творца“). Мілер поправив на „исход“, закінчення поеми. Деякі „хоти“ поправляють на „хоть и“ і читають: Хоч тяжко голові без плечей“, і т. д. Про обставини, до яких може належати ся Боянова фраза, див. вище с. 161. ²⁾ Ікона Богородиці, принесена з Греції купцем Пирогощею і поставлена в церкві на Подолі, — перед нею Ігор хоче зложити подяку за визволення.

³⁾ Додаю сі слова для звязку гадок. ⁴⁾ Сей аминь досить займав дослідників — чи він належить до первісного тексту? Деякі чатають: „а дружині аминь“. Але « тут не противставляє, а лучить.

кувати всі механічності і нелогічності в частях зовсім ясних що до своєї букви. От тут і виникає питання про архетип. Що лежить в основі нинішнього тексту „Слова“: чи автентичний текст автора, чи якась чужа запись устного тексту? Це питання рішається в залежності від того, чи вважати Слово твором чисто-книжного походження, яке писалось автором для читання, чи усної репродукції, чи твором співаним з пам'яті, положеним на письмо аж пізніше, самим автором, чи иньшою особою.

Одним з найбільш рішучих оборонців книжного походження слова був Максимович. Для нього, як ми бачили, це твір від початку писаний, задуманий і виконаний літературно, як яка небудь модерна поема в історичнім, старосвіцькім стилі (вище, с. 175). Потебня висловлював ся вже не так рішучо: „Подібно як багато иньших і я вважаю „Слово“ твором індивідуальним і письменним. Виходячи вже з признаної — напр. Максимовичем — потреби деяких перестановок, я прийшов до здогаду, що в „Слові“ багато не потрібного, багато стоїть не на своїм місці. Здається, що копія, яку маємо в виданні 1800 р., веде свій початок від чорної рукописи (брульону), писаної автором або з його слів; вона мала приписки на маргінезах, замітки для пам'яті, поправки, супроти котрих переписувач (може з кінця XIII або початку XIV в.) був в трудності, не знаючи куди їх поставити. Для самого автора могло бути неясним, котрі з ампліфікацій первісного тексту будуть потрібні, а котрі будуть зайві при останній редакції, яка до нас не дійшла, або й зовсім не здійснилась. Крім того, здається, в текст включено гльоси переписувача, або й не одного переписувача“.

Новіший дослідник Слова, пок. проф. Владіміров, також прихильник книжності слова, висловлюється ще менше рішучо. Раз він говорить про нього як „твір старого руського літерата“, що сам власноручно записував на хартію своє „Слово“. На иньшій сторінці підчеркує, що воно саме зветь ся „піснею“, складається з безсумнівних старих пісень або їх уривків, „але записане як книжний твір“, і мусіло прикраситись звичайними взірцями „повісти слова“. „Здається наше Слово не повість, не книжне оповідання, а народня пісня“. Але „ледви чи можна вдоволитись здогадом, що Слово було тільки записане з уст співців“, „Коли оповідання чи пісні існували окремо, то автори „Слова“ належить заслуга їх об'єднання, зведення до одного пляну — се об'єднання робилось за помічу заспівів, припівок, книжних переходів від одної частини до иньших“. „Рука книж-

ника в захованім тексті Слова безсумнівна. Се був письменник обчитаний в літописях, в хронографах і взагалі в словяно-руській перекладеній літературі¹⁾. „Се був автор, що використав дуже різнородний матеріал, між иньшим книжні вирази і способи“.¹⁾)

В сих ваганнях між чисто книжним, „літературним“ твором і піснею явно видить ся компроміс між твердим трактуваннем „Слова“ як книжної, „штучної“ поеми, таким яке бачимо у Максимовича, Вяземского або Вс. Мілера, і такою ж рішучою оцінкою його як пісні „безграмотного співця“, яку дав свого часу Буслаєв. А під сим лежить, на мій погляд — справедливе почутє, що при всіх елементах книжности — тісних звязках з книжною, повістєвою літературою, які виступають у „Слові“, її мозаїчність, ріжнопляновість, „розтікання“ по ріжним темам все таки доволі трудно звести до гльос чи паралельних варіантів пороблених на письмі автором „Слова“. З двох можливостей — трактування „Слова“ як купи поетичних нарисів, полишених автором в стані сировім, не зведених до одной цілости, і розуміння його як пізнійшої записи пісень і імпровізацій, обєднаних деякими подібностями тем, дещо припасованих до себе „книжними переходами“ записувача, але не зтоплених в одной поетичній масі, — ся друга здаєть ся міні більш здатною витолкувати нам особливости того тексту „Слова“, який ми маємо.

Против такої гадки, що сей текст — то пізнійша запис пісні, чи пісень, підношено особливо такий аргумент, що мовляв память не могла б задержати в такій докладности стільки імен і подробиць маловизначних подій 1180-х років. Се по части справедливо, але тільки по части, — бо тих імен і конкретних подробиць не так уже багато, і в свідомих дружинних кругах така традиція в доволі свіжій і докладній формі могла триматись два-три покоління — так як тримались, скажім, пісні Бояна. Тим часом нема ніякої потреби припускати, що б пісні на тему Ігорового походу були записані доперва по пятдесяти чи сто літах. Досить прийняти, що по пяти-десяти літах не сам поет, а хтось иньший почав зводити варіанти пісень, які співались на сю тему, — з того вповні могли повиходити всі ті неясности, непослідовности, відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів і тем, які так виразисто виступають у нинішнім тексті.

Але чи „Слово“ має виразні вказівки того, що воно при-

¹⁾ Древняя русская литература с. 298, 306, 308, 310, 311.

значалось для рецітації, для співу? Се приводить до питання про його зверхню форму.

Вже в 1812 р. Ол. Остенек-Востоков, талановитий славіст, який може перший розгадав секрет народнього східньо-словянського вірша, заявив в своїй студії „Опытъ о русскомъ стихотвореніи“, що йому вдалось „безъ всякой принужденной растяжки“ поділити „Слово“ на „довольно ровные и мѣрные періоди или стихи“, і дав взірєць такого поділу, що правда — як раз у найбільш невдячній, з сього погляду, вступній часті „Слова“. Ще більш рішучо висловляв ся в сім напрямі Полевой — для нього „размѣръ явень“, — „треба тільки пам'ятати, що рахувати тут треба не стопами, і ви зараз зрозумієте його різнородну співучу музикальність“. В такій оцінці виходив він з аналогій з великоруськими взірцями, неримованими і взагалі в ритмічній будові далеко свобіднішим ніж українські.

Максимович, виходячи з аналогій з українськими піснями і думами (зв'язь Слова з думами він зазначив зараз же без вагання), був збентежений бідністю риму „Слова“, дуже рідкого в порівнянню з українською устною поезією. Тому він бачив в Слові „гармонійний свобідний рух мови“, „окремими, різнородними хвилями“, і тільки місцями „серед них виривають ся справжні вірші, іноді одномірні, іноді навіть суголосні між собою, асоновані на один рим по кілька“, — і наводив приклади такого дієслівного римування. Правдоподібно з такихже міркувань виходив і Куліш, вважаючи первісну поетичну форму слова покаліченою і деформованою якимсь північним книжником, і пізніше аналогічний погляд висловив Житецький — уважаючи нинішнє Слово прозовою перерібною пісні, зробленою самим автором для літописи.

Разом з сим не переривались проби представити сей текст в поетичній формі: ритм, який так виразно відчував ся в нім місцями, непереможно попіхав до таких зусиль. При тім одні силувались, за помічу ріжних переставлювань і натягань, надати текстови тонічний розмір, поділивши на хореїчні, ямбічні, дактилічні стопи, і сі проби (до них належить також проба пок. Партицького) не мають ніякої вартости, бо такого розміру Слово не могло мати. Рациональніші були проекти поділу по синтактичному принципу — приймаючи за основу граматичне реченнє, в дусі народньої поезії. Свого часу зробила приємне вражіннє така проба Гербеля, що поруч свого віршованого перекладу надрукував, кирилицею, оригінальний текст, поділений на

вірші, відповідно вказівкам Востокова і Максимовича. Максимович похвалив сю розбивку, але завважив, що на його погляд вірші занадто подроблено. Роблячи сю замітку, Максимович мав на увазі віршову будову дум, і з такого погляду зробив потім поділ тексту Слова Ю. Тиховський, притримуючи ся лисенківського поділу дум на вірші і даючи відповідно тому перевагу віршам довгим, на його взір¹⁾. Анальогія Слова з думами за сей час була прийнята в українських кругах: Антонович і Драгоманов в своїм корпусі історичних пісень характеризували її як неримовану українську думу XII в.; таку ж характеристику дав Слово Ягіч в своїй студії про словянські пісні. Отже проба Тиховського вповні відповідала поглядам на „Слово“ як на прообраз думи.

Справедливу осторогу против такого підтягання старої нашої ритміки, „Слова“ з окрема, під думу, висловив пок. Франко, висуваючи принцип музикально-синтактичної стопи, як підстави ритму. В сім ішов він за поглядами Потебні, висловленими в його монументальній праці про українську обрядову пісню, але вважав його концепцію остільки неповною, що вона не рахувала ся з строфічною будовою. По гадці Франка староруська поема будувала ся строфічно — свобіднійше від строфічної будови античної або нової європейської поезії, але „далека була і без тої безформности, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думах“. По анальогії покійний відсилав до старогерманської поезії²⁾.

Інакше підійшов до справи В. Бирчак в своїй студії „Византійська церковна пісня і Слово о полку Ігореві“, 1910. Новійшій студії над грецькою гімнологією навели його на гадку трактувати Слово як рід грецького церковного канона, що до форми³⁾, і він в згаданій праці дав пробу поділу Слова на пісні і строфи, зложені з ріжних комбінацій терцін і квартетів, на взірець грецького канону. Стримав ся при тім від усяких поправок і змін против видання 1800 р., і тому не міг досягнути повного паралелізму в будові строф тої самої пісні, що характеризує ві-

¹⁾ Прозою или стихами написано „Слово о п. Иг.“, К. Старина 1893.

²⁾ Слово о Лазаревѣ воскресеніи, Записки львівські т. 35, 1899, с 32.

³⁾ Свого часу Апол. Майков, визначний російський поет, в своїх замітках про Слово (при перекладі його, опублікованім 1870 р.), висловивсь про Слово, що се „поема писана мърною прозою, приспособлявшеяся къ пѣнію по образу церковныхъ каноновъ и псалмовъ“, але ся гадка, здасть ся, зісталася невідома дру Бирчакови.

зантійський канон. В візантійським каноні пісні мають ріжну конструкцію, але в тій самій пісні строфи мають однакову будову; в Слові ж сього нема, і др. Бирчак здогадуєть ся кінець кінцем, що „або форма дружинної пісні оперла ся ще на якімсь иншим роді форми візантійської поезії, — або, що більше правдоподібне — що на основі форми візантійської церковної пісні розвинула ся у нас оригінальна, більше свобідна будова, що більше відповідала духови молододі староруської культури“.

Против сього погляду — як я мав нагоду згадувати, доволі різко виступив Ф. Колесса в своїй студії „Про генезу українських народніх дум“, 1921. Підчеркуючи „наскрізь свійський характер“ „Слова“ у противставленню до тодішньої літератури з церковною закраскою“, він настоює, що „обясненне віршової будови „Слова“ треба шукати між творами народньої поезії“, і як таку старшу, а „Слову“ найблизшу форму народної поезії вказує похоронні голосіння. Вважаючи неправдоподібним принцип схематичної строфічної будови при свобідній речитативній формі, яка характеризує голосіння, з одного боку, „Слово“ і думи з другої, він уважає „Слово“ за „зложене нерівномірними стихами, що творять більші і меньші групи, подібно як у голосіннях і думках, що лучать ся з собою на основі паралелізму і риторичного риму“ (с. 112).

Се, розумієть ся, не виключає впливів на розвій таких речитативних поетичних форм з боку церковної поезії, як се признає до певної міри й сам Ф. Колеса, пригадуючи тези своєї раннійшої праці, що паралелізм і риторичний рим наших творів, „Слова“ і дум в тім числі, творять „дзвено яке лучить українські народні думи й пісні з народньою поезією південних й иньших Словян та візантійською церковною піснею“. Думаю, що се належить сказати тільки більш рішучо. Вище я підніс широкі аналогії між нашим старим героїчним стилем і церковною поезією, які промовляють за широкими впливами її, і то як раз на рецитаційні форми нашої героїчної поезії.

Не повторяючи сказаного там (І. 98) про потребу дальших студій для вислідження сих взаємин, я зазначу тут тільки, що теж не вірю в можливість розложити Слово від початку до кінця в систему строф чи віршів по якому небудь ключу — не тільки візантійському, але й свійському. Ті сумніви, які мали що до ритму Слова такі добрі знавці української поезії як Максимович, Куліш, Житецький, почуваючи, що місцями в тексті ритм рішучо

перериваєть ся, не йде, — я вважаю оправданим (лишаючи на боці їх гадки про деформацію).

Я думаю, що Слово о полку Ігоревім зпочатку співалось, так само як Боянові пісні, на взір котрих воно складалось. Я зазначив се вже вище — що образ Бояна — як він покладає свої віщі персти на струни, оспівуючи князів, трудно вважати чистою артистичною метафорою. Перед нами таки дійсно співець, який дійсно співає перед князями, акомпаніуючи свій спів пригравкою. Автор Слова бере собі його за взірць — тільки хоче більш притримуватись реальних подій, не ростікаючись по Бояновим замишленням. Він творить для співу теж, очевидно, чи творив, імпровізував співаючи. Але текст, який маємо, — явно перебитий прозаїчними місцями. Як їх толкувати? Чи вони з'явилися при записи різних варіантів пісні иншою людиною, котра не схотіла, чи не встигла привести до одностайної ритмічної системи таких місць — рубців, де сходились різні варіанти? Чи се, дійсно, наслідки калічення пізнішими книжниками старого тексту різними дописками, або парафразами?

Вище я вказав ще одно можливе пояснення — се що при співі, а краще сказати — рецітації такої старої пісні ритм сеї рецітації місцями умисно понижав ся, і вона переходила в прозове, ледво акцентоване ритмом деклямованне. Порівнюючи Слово о полку Ігоревім з словом О законі і благодати і з проповідями Кирила, бачимо виразні аналогії в їх ритмічній будові. Зазначені риторичним ритмом місця чергують ся в них з місцями чисто-прозовими, позбавленими всякого ритму, і можна думати що автори умисно не хочуть занадто екзальтувати читача такими ритмічними засобами — вони вживають ся тільки від часу до часу, для піднесення настрою такими скандованими тірадами. Слово о полку Ігоревім, очевидно, іде далеко дальше в напрямі ритмічної рецітації. Але хто зна, чи автор його теж не вважав потрібним чергувати місця з сильнішим і слабшим ритмом і відповідним музичним супроводом. Вже ранійше, говорячи про мішану, прозово-віршову форму деяких казок, я згадав про аналогічні явища в старім епосі різних народів. Так напр. французька „співомовка“, *cantefable* про Оксина і Ніколету, поч. XIII в., складаєть ся з чергованих прозових і поетичних частин: партії, де переважає елемент ліричний, уложені в формі віршовій, більш епічні — прозові; проза переходить безпосередно в пісню, і навпаки, але іноді виходять при

тім і повторення. Едда старшої редакції складається також з партій прозових і віршових, і Міленгоф вважав се первісною формою, а ті пісні, які мають одностайну віршову будову, признавав роботою пізніших редакторів. Так само ірландські епічні записи мають мішану форму: віршовані головні ліричні і драматичні партії, тим часом як більш описові оповідають ся прозою¹⁾. Я звертаю увагу наших дослідників на ці аналогії — вони можуть кинути світло і на студії нашої поетичної форми. В кождім разі в теперішнім тексті Слова таке чергування уступів ритмованих з неритмованими для мене безсумнівне, хоча багато місць можна і навіть треба толкувати пізнішими деформаціями первісного ритмічного тексту.

І так, Заспів видається ся міні в своїм початку не скандованим:

Не лѣпо ли ны бяшеть, братіє, начяти старыми словесы
трудныхъ повѣстий о пълку Игоревѣ — Игоря Святъславича?

Начяти же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не
по замышленію Бояню!

Боянъ же вѣщій — аще кому хотяше пѣснь творити,

То растекашеть ся мыслию по древу,

Сѣрымъ вълкомъ по земли,

Шизымъ орломъ подь облакы.

Тут уже дає себе почувати ритм. Дальше виглядає як переповідженне, в третій особі, заспіву Боянної пісні — приблизно він міг виглядати так: Помяну первыхъ временъ усобицѣ, пушу десять соколовъ... В переповідженню оригінальний ритм виступає тільки в дальшім:

Помняшеть бо [рече] първыхъ временъ усобицѣ,

[Тогда] пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй:

который дотечаше,

та преди пѣснь пояше —

Старому Ярославу,

Храброму Мстиславу²⁾,

Красному Романови Святъславичю.

Боянъ же, братіє, не десять соколовъ | на стадо лебедѣй

пушаше,

Но своя вѣщія прѣсти | на живая струны вѣскладаше,

Они же сами княземъ славу рекотаху.

В початку І пісні скандованне виступає з початку дуже

¹⁾ Про се свого часу писав Koeegel в своїй Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgange des Mittelalters, т. I, і Веселовский в своїх екскурсах в історичну поетику — Ж. М. Н. П. 1897, IV.

²⁾ Иже зарѣза Редедю... — мабуть гльбоса.

слабо; дещо мабутъ змінено, але можливо і в оригінальній пісні ритм не підчеркувався :

Почнемъ же, братіє, повѣсть сію отъ старого Владимира до ны-
иже истягну умъ крѣпостию своею [нѣшняго Игоря,
и поостри сердца своего мужествомъ,
наплънив ся ратнаго духа,
наведе храбрѣя своя плъкы
на землю Половѣцькую,
за землю Руськую.

Тъгда Игорь възрѣ на свѣтлоє солнце и видѣ отъ него тьмою
И рече Игорь | къ дружинѣ своей: [вся своя воя прикрыты
братіє и дружино!

луче жъ бы потяту быти,
неже полонену быти!
А всядемъ, братіє,
на свои брѣзѣя комони,
да позримъ синего Дону!

Спала князю умъ похоти
и жалость єму знаменіє заступи¹⁾,
искусити Дону великого.
Хощу, бо, рече, копіє преломити
конецъ поля Половецкаго
с вами, Русичи!
хощу главу свою приложити,
а любо испити шело^{момъ} Дону!

О Бояне, славію стараго времени!
абы ты сіа плъкы ущекоталь,
скача, славію, по мыслену древу,
летая умомъ подъ облакы,
свивая славы обаполы сего времени,
рища в тропу Трояню
чрес поля на горы.

Пѣти было пѣснь Игореви того внуку :
„Не буря соколы занесе | чрез поля широкая —
галици стада бѣжать | к Дону великому“....

Чили вѣспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче :
„Комони ржуть за Сулою. | Звенить слава въ Києвѣ...“

Трубы трублять въ Новѣградѣ,
Стоять стязи въ Путивлѣ,
Игорь ждетъ мила брата Всеволода.

Поетичний характер „Слова“ і його публіцистичні завдання. Вчитуючись в переданий нам текст, відчуваємо ясно, що перед нами дійсно пісня, останки пісні. Як пізнійші думи, як давнійші закляття і голосіння, її не можна собі уявити відпо-

¹⁾ Сей рядок Потебня уважав теж гльосою.

відно, не підсуваючи якоїсь мельодійної модуляції. Як вони, так і Слово не має і не може мати симетричної строфічної будови. В нім зовсім нема епічного тону гомерових поем чи середньовічних *chansons de geste*. Так само як думи, Слово повне напруженого, гострого почуття, патосу, котрий то підіймаєть ся, то опадає, то вдаряє увагу різко скандованими фразами, то розпливаєть ся в меланхолійних рефлексіях, то дає проблиски погідного радісного настрою. Ритмічна будова тексту не відділима від змісту, вона супроводить йому, віддаючи в ритмічно-музичній будові фрази відтінки думки, і навпаки темп ритму дає зрозуміти нам той настрій, ту гадку, яку поет вкладає в свою фразу.

Інакше збудовано строфу, що голосить Ігореву побіду :

Съ зараніа въ пятокъ потопташа поганья плъкы половецкыя
и расушась стрѣлами по полю помчаша красныя дѣвки половецкыя,
а съ ними злато и паволокы и драгыя оксамиты;
орытмами и япончицами и кожухы начаша мости мостити
по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ — [и] всякими узорчыи Половѣцкыи.

Чрълень стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрълена чолка,
сребрено стружіе
храброму Святъславличю.

Від маестичного епічного тону автор переходить до різких, урваних звуків тріумфальної фанфари. Або в иньшій радісній моменті — утечі Ігоря :

Погасоша вечеру зори.
Ігоръ спить,
Ігоръ бдять,
Ігоръ мыслию мѣрять
Отъ великого Дону
до малого Донца.

Комонь (ста?) въ полуночи.
Овлуръ свисну за рѣкою.
велить князю разумѣти.
Князю Игорю не быть.
Кликну.
Стукну земля,
вежи ся половецкіи подвизаша ся.

Співець різкими урваними фразами, супроводженими, очевидно, відповідними акордами, віддає напружену енергію щасливого моменту.

Як же інакше звучить тяжка, сумна повість про погібель Ігорового війська, на початку VI пісні :

Съ зараніа до вечера,
съ вечера до свѣта
летяць стрѣлы каленыя,
гримляць сабли о шеломы,
трещать копіа харалужныя
въ полѣ незнаемѣ,
среди земли Половецкыи.

Черна земля подъ копыты
костьми была посѣяна,
а кровію поляна
тугою въздоша по Руской земли.

І по сій сумовитій, але розмірно спокійній епічній рецітації по-рив патетичної скорботи, незносної тривоги, яка ледво знаходить собі вислов в сих урваних фразах:

Что ми шумить,
что ми звенить
давеча рано предъ зорями?
Игорь плъкы заворочаетъ —
Жаль ему мила брата Всеволода.

Биша ся день,
биша ся другый,
третьаго дня къ полуднію
падоша стязи Игоревы.

Ту ся брата розлучиста
На брезѣ быстрой Каялы.
Ту крововаго вина не доста.
Ту пирѣ докончаша храбрїи Русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша,
за землю Рускую.

І потім, по павзі, вже в иньшій тоні сумний кінцевий акорд :

Ничить трава жалощами,
а древо с тугою
къ земли преклонилось.

В тонах жіночого голосіння віддаєть ся з початку туга за загибілю хороброго війська рідних і близьких :

Жены рускія въсплакашась аркучи:
Уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни душою сдумати,
ни счами съглядати,
а злата и сребра ни мало того потрепати.

Далі широкою як море безкрає тугою розливаєть ся гіркий плач поета над всенародньою бідою:

А вѣстона бо, братіє, Кієвъ тугою, а Черниговъ напастыми.
Тоска розлія ся по Руской земли.
Печаль жирна тече средъ земли Рускыи.

Трудно і скорботно поступає оповіданне засмученого старця великого князя Святослава про його сумні настрої:

Си ночь съ вечера одѣвахуть мя — рече — чрѣною паполомою
на кровати тисовѣ;
чрѣпахуть ми синее вино
съ трудомъ смѣшено;
сыпахуть ми великый женчюгъ на лоно
тъщимаи тулы поганыхъ тльковинъ¹⁾.

Мельодійно, повно краси пливуть голосіння-заклятя Ярославлани :

Ярославлинъ гласъ ся слышитъ,
зезгицею незнаемъ рано кычетъ:
„Полечю — рече — по Дунаевы,

омочю бобрїянь рукавъ въ Каяль рѣцѣ.
утру князю кровавыя раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ!“

¹⁾ Переставлено слова.

Ярославна рано плачеть
въ Путивлѣ на заборолѣ
аркучи :

„О вѣтрѣ, вѣтрило!

Чему, господине,
насилно вѣши ?

Чему мычеши хивовскыя стрѣлки
на своєю нетрудною крилцю
на мою лады вои ?

Мало ли ты бяшетъ
горѣ подь облакы вѣяти,
лелѣючи корабли
на синѣ морѣ ?

Чему, господине,
мое веселіе
по ковылію развѣя ?

Ярославна рано плачеть
въ Путивлѣ на забралѣ
аркучи :

„Свѣтлоє и пресвѣтлоє слънце,
всѣмъ тепло и красно еси.

Ярославна рано плачеть

Путивлю городу
на заборолѣ аркучи :

О Днѣпре Славугицю!

ты пробилѣ еси каменныя горы
сквозѣ землю Половецкую ;
ты лѣлѣялѣ еси на себѣ насады
до плѣку Кобякова, —
възлелѣй, господине,
мою ладу ко мнѣ,
абыхъ не слала къ нему
слезѣ на море рано!

чему, господине,
простре горячую свою лучю
на ладѣ вои ?

Въ полѣ безводнѣ
жаждею имѣ лучи съпряже,
тугою имѣ тулы затче.

Сей плач Ярославни вважаєть ся і може вважагись одною з найкраще захованих пісень „Слова“, і судячи з нього можна бачити, що вповні симетрична строфічна будова не була манерою автора Слова. Ріжнородність в деталях при основнім паралелізмi ситуацій — от що його характеризує і в укладі і в вислові і в ритмі, і се відповідає тому загальному характерови сього твору, котрий я вище підчеркнув. Розміреність і одностайність епічної повісти йому цілком чужа, він має наскрізь характер імпресіоністичний. Невважаючи на иньші спільні прикмети своєї доби, свого соціального ладу і своєї культури, які ставлять його в однім ряді з „воїнськими повістями“, перекладеними і свійськими, з такими епічними творами як сучасна „пісня про Ролянда“ — твір який признано за найближчий йому по духу, і се правда, — поетичний характер „Слова“ зовсім від них відмінний. Деталічний і самозрозумілий стиль примітивного епічного оповідання, спокійний і ясний як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від сього рвучкого, химерного потока гадок і почувань. Слово все виткане з хвилевої сугестії, різких, коротких, блискучих ударів, як проблиски молнії в старім описі Листвинської битви, що ледви дають глядачеви-слухачеви розглянутись в ситуації.

Вище я навів характеристичний відзив Карієра, який відмовляв Слово автентичности власне з огляду на таку дивну, незвичайну для середньовічного епосу манеру говорення натяками, короткими відокремленими образками, без усякої „наглядности“. Столітня робота над „Словом“ поставила його автентичність поза всякими сумнівами; але з другого боку може тільки тепер, по десятиліттях імпресіонізму, декадентизму, символізму в літературі, ми починаємо розуміти дійсний характер і високу красу Слова, навіть в тій хаотичній, покаліченій формі, в якій ми його маємо. При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно вдаряє не стільки безпосередньою, варварською геніяльністю експресії, як високою виточеністю свого артизму. Дивно подумати, що се пише людина в які два століття по християнізації, появи школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти се явище зможемо тільки, зміркувавши, що ся нова культура будувалась на фундаментах старого, вирафінованого візантійського письменства, котрому високо талановитим людям, як автор „Закону і благодати“, як Кирил турівський, — відразу вдавало ся стати на плечі, — так як Гораций скажیم, відділений не більш як двома століттями від перших літературних вправ Еннія міг стати на рівні сучасної грецької літератури. І з сею подвійною мірою — як твір літератури нашої — нової, варварської, і zarazом як український вицвіт прастарої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложенне через приплив отакої варварської крові — як наша в данім разі, мусимо оцінювати сей твір — ще не оцінений вповні літературою світовою, бо досі не предложений їй в відповідній літературній, поетичній інтерпретації, яка б дала можливість в повній мірі відчути його естетичні вартости. Відповідно переложена й інтерпретована ся памятка буде далеко близшою й цікавішою для сучасної людини, ніж твори античного, чи старо-індійського, старо-іранського, чи навіть західнього середньовічного епосу. Вона дуже модерна, в кращім розумінню слова, своїм стилем і манерою.

Хто уважно перечитає Слово хочби в вище поданім перекладі, мабуть зрозуміє мою гадку; але може годить ся пояснити її все таки кількома ілюстраціями.

Візьмемо напр. вступ: плян і рішення походу. Замість мотивовань, переговорів, перечислення сил, узброєння, як то буває в старім епосі, перед нами кілька окремих штрихів. Непере-

можна охота напити ся „Дону великого“ — побувати в самім осередку хижої сили, що нищить Русь. Рішучість краще полягти з зброєю в руках в боротьбі з сим тяжким ворогом, ніж сидячи бездільно дома одного гарного дна попасти в полон половецькому наїздови. І вже — „трубы трубують въ Новѣградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ“. Замість епічного оповідання від автора, перед нами постать провідника української передової сторожі, Всеволода. Не автор характеризує хоробрих учасників походу — слухач їх бачить в сій прегарній характеристиці пограничників-Курян:

А мои ти Куряне —

Свѣдоми кѣмети:

Подъ трубами повати,

подъ шеломы вѣзалелѣяны,

ковець копія вѣскормлени,

пути имъ вѣдоми,

яругы имъ знаєми.

Луци у нихъ напяржени,

тули отворени,

сабли изѣострени.

Сами скачють акы сѣрыи влѣци въ

ищуци себѣ чти,

[полѣ,

а князю славы.

Все рух, все порив в сій вступній часті, найбільш тяжкій для такого урухомлення акції й оповідання. З скарбниці старих Боянових замишленій бере співець кілька широких штрихів, щоб надати більшої мальовничости „билині сего времени“. Ритмічна будова пісні наростає таким чином серед сеї мобілізаційної горячки і доходить найбільшого розгону в кінцевій славі сіверської дружини.

Похід серед степу. Оповідання повне здержливої скупленої енергії. Зловіщі знаки пророчать біду; хоробрі серця против волі стискає тривога. Але руський „черлений щит“ не вважаючи на се далі ріже, городить незнаєму землю, „чисте поле Половецьке“, несений незломною волею до честі і слави. Настроєві образи незвичайно живі, змінюють ся кілька разів на протязі невеличкої, гарно заокругленої пісні. І знов таки тільки маленькі епічні штрихи дають читачеві (чи слухачеві) можливість слідити за розвитком подій: Ігор поїхав по чистому полю, „Игорь къ Дону вои ведеть“. Поза тим короткі образки степу: темна ніч, повна незвиклих пташих і звірячих голосів. Швидкий рух орди, рип половецьких возів серед ночі. Хижацтво „паса“, слідить за рухом війська, котрим буде незадовго житись. І які чудові риси — се „шолома“, степові горби, які закривають останній вид на Руську землю, і сі червоні щити, які вглублюються в далекий стяг лінією походу.

Пісня про щасливу битву (III) — хвилевий ясний епізод „трудної (сумної) повісти“, містить ніби опис — одно з най-

більш епічних місць цілого „Слова“: „Съ заранія въ пятюкъ потпаша“ і т. д. Але властиво се одна тільки фраза, яка зараз переходить в чисто імпресіоністичні штрихи: мощенне болота половецькими скарбами — правдоподібно „загальне місце“ дружинної поезії, приложене сюди; опис здобичи Ігоря; чудовий образ чуйного „Ольгового хороброго гнізда“, що не стомлене трудом, не упоєне побідою, не спить, а тільки ледво дрімає пощасливій битві. І тут же, серед радісних тонів уже лунають вістники біди, перехідні тони до „трудної повісти“: „Далече залетѣло!“ „Не обиді воно було призначене“ — але лебедині крила Обиди вже віють над ним.

Погром Ігоревого війська над Каялою — центральний ніби пункт цілої епопеї, ніде не представлений „наглядно“, кажучи словами Карієра — в тоні і стилі епічного оповідання. Натомість маємо цілий ряд образків, які дають можливість слухачеві виробити собі поняття про „сицеву рать“, в котрій поліг цвіт руського лицарства.

Насамперед прегарні описи природи: кривавий схід сонця, що віщає криваву битву; тяжкі чорні хмари; степовий сухий вихор, що засипає порохами руське військо; земля дуднить, стяги трівожливо шамотять, і як зловіща степова буря насуває з усіх боків половецька сила. Вона розбивається о тверду лінію черлених щитів. Героїчний образ „яр-тур-Всеволода“ заступає епічну повість про хоробру відправу Ігоревого війська: всі ті епізоди боротьби, поєдинків, ран, смерти, в яких звичайно розпливається епічне оповідання. Образ теж більш імпресіоністичний, ніж описовий :

Яр-тур-Всеволоде, стоиши на борони,
 прыщещи на вой стрѣлами
 гремлеши о шеломи мечи харалуж-
 Камо Турь поскочаше, ными!
 своимъ златымъ шеломомъ посвѣ-
 чивая,
 тамо лежать поганяя головы поло-
 [векыя,
 поскепаны саблями калеными
 шеломи оварьскыя,
 отъ тебе яр-туре-Всеволоде!

Кая рана дорогая, братіє,
 забывъ чти и живота,
 и града Чернигова,
 отня злата стола,
 и своя милья хоти,
 красныя Глѣбовны
 свычая и обычая?!

Сили руські вичерпують ся в бою, але се не автор нам оповідає, — се віщим серцем своїм відчуває Ярославна, зозулею кичучи, в смертельній трівозі, сама-самітна на путивльськiм заборолі — з котрого відкривавсь їй вид на далекий „незнаємий степ“. Її плач льогічно належить сюди, до періпетій бою. Чи під

руками редакторів він попав не на своє місце, чи сам автор поставив його на кінець, для контрасту з радісним поворотом? Перше здається міні правдоподібніше — плач належить до першої частини „Слова“, його місце тут, після опису героїчної відправи Ігорового війська, представленого образом героя-Всеволода.

„Биша ся день, биша ся другый“ — кажучи словами дальшої пісні. Руське військо знемогає, відтять від води. Вітер бє йому в очі, несучи половецькі стріли на своїх легких крилах. Сонце простирає своє горяче промінне над руськими головами. Від спеки і згаги опадають безсило руки, не годні напружити лука; тяжка туга, депресія паралізує рух — навіть стільки щоб витягнути з колчана стрілу. Даремно Ярославна хоче зачарувати своїми молитвами сили природи, щоб обернути їх на поміч своєму „ладови“. Її слова зістають ся безсилі, Ігор ранений, і нікому отерти криваві рани на його „жестокім тілі“.

Настає фатальний третій день — співець представляє його образ в виді далекого відгомону, який долітає до нього з глибини степу до стольного Київа:

Что ми шумить,
что ми звенить,
давеча рано предъ зорями?
Игорь полкы заворочаетъ —
жаль ему мила брата Всеволода.

Биша ся день,
биша ся другый
третьяго дня къ полудню
падоша стязи Игоревы!

Ту ся брата розлучиста
на брезвѣ быстрой Каялы.
Ту кровавого вина не доста,
ту пир докончаша хробриі Русичи —
сваты попоиша,
а сами полегоша
за землю рускую.

Ничить трава жалощами,
а древо с тугою
къ земли приклонилось...

І далі цілим рядом штрихів, ніби то принагідно, ніби то в иньшій звязку докінчує автор сей образ:

Темно бѣ в третій день —
два солнца померкоста,
оба багряная стлѣпа погасоста
и съ нима молодая мѣсяца
тьмою ся поволокоста.

Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла
а въ сѣдло кощѣво. [злата
Погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣки
[половецкія,
русского злата насыпаша ту, і т. д.

Співець тільки раз показав слухачам панораму бою, і потім з ріжних пунктів кидає самі короткі, як проблиски блискавиці, погляди на сю дружинну трагедію. Мірно текуче, звязле, послідовне епічне оповідання, очевидно, цілком йому противне. Він демонструє моментальними знімками, любуючи ся в ріжнородности своїх підходів, манер і тонів свого — не оповідання, а власне демонстрування. Його поетична манера незвичайно оригінальна, дійсно геніяльна.

Сі короткі відгомони і рефлекси бою дають тісний не тільки ідейний, а і настройовий зв'язок між першою, чисто мистецькою частиною „Слова“ (пісні I—VI), які оспівують Ігорів похід, і другою (пісні VII—X) — котрі розвивають політичну ідею „Слова“. Скомпоновано се на стільки зручно, що обидва елементи — мистецький опис Ігоревої війни і політичний відклик до сучасного громадянства — до князів і дружини всеї Руси, сплітають ся в одній ідейній цілості. Малюнок походу, завдяки отсій манері коротких настроєвих образків, непомітно переходить в політичний памфлет, для котрого Ігорева катастрофа являеть ся приводом для того, щоб представити всю погибельність „княжого неспособія“, відогріти старі традиції київського старійшинства і політичної солідарности князів в інтересах Руської землі та єдиного фронту її супроти всіх ворогів.

Екскурс в часи Олега Гориславича, вложений в опис битви на Каялі (пісня V) приготує сей ідейний перехід. Яке чудесне було Ігореве військо, які то були свідомі, хоробрі, вірні Русичі, які герої — як „яр-тур-Всеволод“ стояли на чолі його, — і так то все змарнувалось, і тільки осмілило ворога, „велике буйство подало Хинові“. Де причина? Се стара незгода князів, їх несолідарність, не координованість їх сил і виступів. Яку руїну принесла була свого часу Руській землі „крамола“ Олега Гориславича! І нинішня катастрофа се результат несолідарности. Хоробрі (героїчні) Святославичі не підтримали попереднього походу свого старійшини, Святослава київського, і не заручились навіть помічю „чернигівських воїв“: хотіли всю славу собі присвоїти, от і „розбудили ту біду — що приспав отець їх Святослав“.

Треба тепер усім сполом витягати їх і всю Руську землю з біди. Треба об'єднатись усім наоколо „грізного великого князя київського“, добрим прикладом „старого Володимира“ дати поганим реванш і відомститись за погром. І представивши огонь руїни понесений половецькими переможцями по Руській землі, тугу і тоску її, плач руських жінок і пониженне невірників, співець малює київського старійшину Святослава, як дбалого патріарха Руської землі, що боліє її скорботами в своїм „теремі золотоверхім“ на київських горах, роздумує з своїми боярами над причинами нещастя і готов з молодечим запалом, як „сок-кол в митех“ високо піднятись над хижим ворогом і „не дати свого гнізда в обиду“.

В поетичних формах, знов таки не в формі якогось ясно виложеного плану, а в патетичних відкликах до поодиноких

князів що йдуть не то від самого Святослава, не то від автора „Слова“ (по формі від автора, по ідеї — від Святослава), розвиваєть ся план великого походу, силами всеї Руської землі, від проводом київського князя. Слово звертаєть ся до князів, починаючи від „старійшини в Володимирі племені“ Всеволода суздальського і кінчаючи молодшими Мстиславичами волинськими. Відкликуєть ся до їх руського патріотизму, до їх династичного почутя — „вступити в золоті стремена“, „загородити степови ворота“, відомстити „обиду сего времени“, „рани Ігореві“, руїну землі Руської — „постріляти поганих кощеїв“, підбити ще раз їх голови під харалужні руські мечі.

Тут лежить властива гадка, яка привела до написання „Слова“. Висловлена була навіть думка, що воно було скомпоноване на замовленне Святослава, власне як політичний памфлет, що мав підняти суспільну опінію на користь задуманої Святославом і київськими кругами великої мобілізації на оборону Русі від Половців¹⁾ Про сі пляни дещо оповідає київська літопись: „Святослав післав синів своїх на Посеме“ — організувати оборону від Половців; „післав до Давида до Смоленська: „Умовились ми були йти на Половців і літувати на Дону, а тепер Половці побідили Ігоря і брата його з сином, — іди, брате, постережи Руської землі“; Давид же прийшов Дніпром, прийшли й иньші помочи й стали коло Трипілля, а Ярослав стояв в Чернигові, зібравши своїх воїв“. Володимир Глібович переяславський, котрому прийшлось особливо тяжко від половецької навали, послав до Святослава, до Рюрика і до Давида — казав їм: „Половці у мене, допоможіть міні“. „Святослав послав до Давида, а Давид стояв у Трипіля з Смольнянами, Смольняне ж почали віча робити, казали: „ми пішли до Київа, як би була війна, бились би, а ще десь шукати війни не можемо, ми

¹⁾ Келтуяла в своїй історії рос. літератури пише: „По літописним відомостям саме в сім році Святослав задумував новий похід на Половців і став для сього зносити ся з иньшими князями. Знаючи з досвіду, як тяжко досягнути хоч би якесь порозумінне з князями, Святослав рішив, здаєть ся, вжити тогож способу, котрого вжив в відносинах до Олега і його прихильників, коли ще був чернігівським князем, себ то впливу за помічю літературного твору. В двірськім київськім гурті знайшов ся талановитий, освічений книжник, добре обзнайомлений з прикметами князівсько-дружинної устної творчости і зложив на-пів політичний, на-пів поетичний поклик до князів. Невідомо, чи сей поклик був післаний тодішнім руським князем, чи зістав ся в канцелярії київського великого князя, а може і у автора“ (II вид. с. 756). Але в кождім разі се мусіло б робитись не в 1187, як думає д. К. а в 1185 р.

вже знемоглись'. Святослав з Рюриком і з иньшими помочами пішли на Дніпро, против Половців, а Давид вернув ся з Смольнянами“.

До сеї ситуації — перед походом Святослава і Рюрика, зараз по каяльській катастрофі, — належать поклики Слова до князів — може подиктовані Святославом, може просто піддані настроями і гадками київських дружинних кругів. В пляні, правдоподібно, лежала не тільки оборона, а й агресивний похід на Половців — що рік пізнійше дійсно і був вчинений, тільки в меньших розмірах, самим Святославом з Рюриком, після того як поклики до ширшої кооперації князів не дали результату.

Може бути, що в звязку з неуспіхом задуманої мобілізації співець повкладав пізнійше свої гострійші інквентиви на Святославичів (пісня V) і Всеславичів полоцьких (X), — але може бути, що були вони і в початковій композиції. В кождім разі се цікаво, що свої жалі на княжу „крамолу“ він уважав за краще вилити словами покійника Бояна, а не від себе, правдоподібно — стараючись бути як найменше ідіозним, не викликати роздраження в хвилі, коли треба було навпаки — викликати почуття солідарности. Ще правдоподібнійше, що докір про те, що тепер „стяги Рюрикові і Давидові поріжнились“ і бунчуки їх віють не однаково, додано як пізнійший рефлекс прикрих переживань вище згаданої невдалої мобілізації.

В кождім разі з змісту сих пісень: VIII, IX і X, зовсім ясно виходить, що укладались вони під безпосередніми вражіннями половецького натиску після каяльського погрому, літом 1185 р., перед утечею Ігоря з полону. Пісня XII і епілог зявились, очевидно, пізнійше, коли первісний політичний мотив відпав: мобілізація не удалась, але Половців все таки сполошено і вони пішли з Руси. Натомість утеча Ігоря дала иньше — хоч не політичне, то романтичне закінченне цілій історії. „Слово“ від високого патріотичного патосу VIII—X пісень, від тонів національного пророка і судії, в котрий війшов автор під вражіннями великого горя, яке впало на Русь, перейшов до більш скромного і лагідного мотиву — „добре все, що добре кінчить ся“.

Бог визволив Ігоря, він знов між своїми, „сонце світить на небі, Ігор князь в Руській землі“. Ярославна може обняти свою ладу, Ігоревич також цілий — недобрі пляни Гзака не збулись. „Страны ради, гради весели“, „здроби князи и дружина“.

Не вважаючи на високу артистичну красу XII пісні і деяких фраз епілогу, єсть тут безсумнівний спад з того високого лету

гадок, на який був збив ся автор, як той сокіл в „мытехъ“, що „высоко птицъ възбиваєть“ (VIII), і я навіть нині не можу констатувати його без болісти і обиди — так прикро, що провідний тон сеї національної епопеї не витримав ся.

Коли се робив той сам поет, то він свідомо чи не свідомо — „роблячй добру міну при невдалій грі“, чи уступаючи інстинктовному бажанню дати якесь радісне, лагідне закінченне, з позиції національного барда, українського Тіртея перейшов на позицію звичайного двірського, бенкетного співця, що хоче звеличати родинну радість свого „господина“. Шо значить поворот на Русь такого другорядного князя і родинна радість Святославичів в порівнянню з тим страшним образом політичного розпаду, морального розкладу державної київської системи, котру співець розкрив, під безпосередніми вражіннями нещастя, в попередніх піснях?!

Діспропорція незвичайна, і тому насуваєть ся иньша гадка — що XII пісня була ділом не автора „Слова“, а вже иньшого співця, — ближшого до родини Ігоря, — тим часом автор „Слова“ виразно виступає як речник київської дружини і чоловік Святослава. Сей другий автор може взявсь заокруглити „Слово“, і в звязку з сим плач Ярославни, льогічно звязаний з піснею V, пересунено на кінець — написаний з становища Ігоревої родини, її жалів і радостей.

Але коли лишити на боці сеї ідейний спад і трактувати останню пісню з епільогом як річ в собі, то не можна досить намиливатись її красою. З артистичного погляду вона належить до найкращих частей „Слова“. Її заспів, коротенький образ ночи, напружене очікування Ігоря, момент утечі, описаний в такім характеристичнім, короткім, уривчатім ритмі (див. вище, с. 200) і потім мальовнича картина Ігоревої дороги:

Игорь князь поскочи горностаемъ къ тростию,
и бълдымъ гоголемъ на воду,
въверже ся на бръзъ комонь,
и скочи съ него босымъ влъкомъ,
и полетъ соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку, обѣду и ужинѣ.

Мальовнича розмова Ігоря з Донцом — і вложений тут же уривок, очевидно, з старої пісні про „уношу князя Ростислава“. Можливо, такий же старий фрагмент — образок епільога:

Дъвици поють на Дунаи,
вьют ся голоса чрезь море до Кієва. —

Все се річи високої краси, котра тим сильнійше виступає, чим ближе і уважнійше ми їм придивляємось.

Питанне оригінальності „Слова“. Його відносини до книжної й усної словесности та ранійшої дружинної творчости. Хоч як се може виглядати дивно, питання оригінальності „Слова“ досі дуже мало вяснялось. Увага дослідників, навпаки, була звернена на те, щоб піднести звязки, які звязують його з книжною творчістю, на одну сторону, з народньою словесністю — на другу, і дослідники досить мало при тім спинялись над питанням, як належить сі звязки й анальоґії розуміти з становища оригінальності замислу і манери „Слова“¹⁾.

Як ми вже бачили в попереднім, після опублікування „Слова“ одним з перших завдань, яке поставили дослідники, що боронили його автентичности, було вясненне спільних прикмет, які звязують „Слово“ з нашими книжними пам'ятками ранішими і пізнішими. Вказано було зараз же на анальоґії в мові і стилу літописей — особливо Галицько-волинської, потім писань Кирила турівського, Іларіона й ин. В 1840-х рр. звів до купи належний сюди матеріял Дубенский в своїх коментарях до „Слова“, потім, в 1860 х рр. сю сторону вясняв особливо Тихонравов, в 1870—80 х Барсов, в 1890-х Владіміров. Барсов особливо підчеркував тісні звязки між Словом і дружинною традицією XI—XIII вв., так як вона відбиваєть ся в літописях, і пробував зробити щось в роді гльосарія Слова з такого становища. Вийшло у нього се не дуже мудро, але в сумі праці сих дослідників зовсім ясно виявили тісний звязок Слова з книжною українською словесністю XI—XII вв., — та при тім не вяснювалось здебільшого, де можна було бачити спільність, де залежність „Слова“ від сучасної книжної манери, і навпаки — де можна було бачити впливи „Слова“.

Так напр. близькі анальоґії між „Словом“ і літописними оповіданнями про похід Ігоря 1185 р. впадають в око. Оповіданне Київської літописи розпочинаєть ся теж затміннем, з приводу котрого Ігор держить мову: „Братья и дружино! тайны божия никтоже не вѣсть... а намъ что створить Богъ, или на добро или на наше зло, а тоже намъ видѣти“, і потім при першій стрічі з Половцями заохочує братію: „Оже ны будеть не

¹⁾ Напр., розділ „Слово есть твором зовсім оригінальним“ в книзі пок. Огоновського був і на свій час одним з слабших в його цінній праці.

бивши ся возвратити ся, то соромъ ны будеть пуше и смерти“. Оповідання Суздальської літописи підчеркує легкодушність „Олегових внуків“, як вона їх зве, — що не пішли торік з Свято-славом, а тепер величались, що той не важивсь іти в глибину степів, а „нынѣ поидемъ за Дон, и до конца избьемъ ихъ — оже ны будеть ту побѣда, идемъ по нихъ у луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши, а возьмемъ до конца свою славу и честь“. В оповіданнях про головну битву підчеркуєть ся відвага Всеволода — „посреди ихъ Всеволодъ не мало мужьство показа“; згадуєть ся пригода з Ігоревою раною („уязвиша Игоря в руку и умрвиша шюйцю его“), і тяжка згага, яка зломилла військо („биша ся 3 дни стрѣлци, изнемогли ся бяху безводьемъ, и кони и сами, в знои и в тузѣ“). Подібними рисами, як і в Слові, малюєть ся постать Святослава. Довідавши ся про погром Ігорового війська, він „вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своихъ и рече: „О люба моя братья и сыновѣ и мужѣ земли Рускоѣ! дал ми бяше Богъ притомити поганья, но не воздержавше уности отвориша ворота на Руськую землю“, і т. д. На пограничу „бысть скорбь и туга люта, якоже николи не бывала, мятахуть ся яко в мотви, города воставахуть и немилу бяшетъ тогда комуждо своє ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкаху ся душъ своихъ, жалующе по князихъ своихъ“...

Єсть тут дійсно певна подібність тону і деякі стилістичні, буквальні навіть подібности, хоча загальний характер сих оповідань ґрунтовно відмінний: далеко сухійший, напущений побожними міркуваннями од писанія, при тім детальнійший, повний реальних даних і фактів, котрих бракує „Слову“. Се дало навіть декому привід понижати вартість „Слова“, — так наче б його автор мав завданне історичної інформації!

Приймаючи, що „Слово“ було написане вже після повороту Ігоря, деякі дослідники готові були добачати тут залежність „Слова“ від літописних оповідань. Та супроти сказаного вище, — приймаючи, що все „Слово“ крім XII пісні зложено під безпосередніми вражіннями погрому, і по всякій імовірности тодіж співало ся в двірських кругах, треба справу обернути навпаки, і говорити про вплив „Слова“ на літописне оповідання, яке прийняло дане ним (чи дане в київських дружинних кругах взагалі) освітленне сього інциденту, і ріжні подробиці його, як вони малювали ся в піснях „Слова“¹⁾.

¹⁾ Вестужев-Рюмін в своїм аналізі літописей XII в. (с. 114—5) приходив до такої гадки, що ні літописне оповідання не було джерелом Слова, ні Слово

Се тим більше, що взагалі скільки небудь виразних фактів залежності „Слова“ від літописної традиції не можна вказати. Вони оба носять на собі печать тодішньої літературної манери, дружинних настроїв і світогляду, не більше. Єсть, скажім, певне духовне спорідненне в промові Ігоря до дружини з клясичною промовою Святослава (вище с. 140). Опис багатой здобичи, здобутої в першій битві, нагадує здалека традиційні вирази (с. 132), мощенне мостів половецькими „узороцьми“ — Олегові вітрила з паволоки та кропини (тамже). Образи сокола в „Слові“ приводять на память „сокола, що в мяч галки збиває“ в повісти Василя (с. 125). Слава Святославового походу, оспівувана „Німцями та Венедицями, Греками та Моравою“ — славу походу 1111 р., що прийшла до „Греків, Угрів, Ляхів і Чехів“ (с. 126), і т. д. Але се не запозичення, очевидно!

До найблизше споріднених темою, тоном і часом місць літописи належить оповіданне про похід на Половців Мстислава в 1168 р. Я тому наведу дещо з нього — в тім виступлять і характеристичні подібности і ріжниці:

Вложи Богъ въ сердце Мьстиславу Изяславичю мысль блугу о Руской земли, зане же ей хотяше добра всимъ сердцемъ. И съзва братью свою и нача думати с ними, река имъ тако: „Братье! пожалте си о Руской земли и о своей отчинѣ и дѣдинѣ, оже несуть хрестьяны на всяко лѣто у вежѣ свои, а с нами роту взимаюче, всегда переступаюче. А уже у насъ и Гречьский путь изъотимають и Сольный и Залозный. А лѣпо ны было, братье, възряче на божию помочь и на молитву святоѣ Богородици, поискати отецъ своихъ и дѣдъ своихъ пути и своей чести!“

И угодна бысть рѣчь его преже Богу, и всеѣ братьѣ, и мужемъ ихъ. И рекоша ему братья вся: „Богъ ти, брате, помози въ томъ, оже ти Богъ вложилъ такую мысль въ сердце! А намъ дай Богъ за крестьяны и за Рускую землю головы свои сложити и къ мученикомъ причтенымъ быти“...

Идоша князи 9 дній ис Киева, и бысть вѣсть Половцемъ отъ кошѣя отъ Гаврилкова отъ Иславича, оже идуть на нѣ князи русьтии. И побѣгоша, лишивше ся женъ и дѣтий. Князи же увѣдавше, оже Половци побѣгли и лишивше ся женъ своихъ и возъ своихъ, и поѣхаша вборзѣ по нихъ, а Ярослава

джерелом літописного оповідання. Я ж думаю, що подібности такі великі, що мусимо признати впливи Слова (чи його прототипа) на літописне оповідання. Зовсім влучною за те вважаю його замітку, що при всій близькості змісту, своїм стилем („по изложению“) літописне оповідання стоїть від Слова як найдалше, і се треба мати на увазі, щоб правильно оцінювати паралелі Слова з книжною літературою взагалі.

Всеволодича оставиша за собою у возъ. И взяша вежѣ ихъ на Углѣ рѣцѣ, а другыѣ по Снопороду, а самѣхъ постигоша у Черного лѣса, и ту притиснувшѣ к лѣсу избиша ѣ, а ины руками изоимаша...

И толико взяша полона множество, якоже всимъ рускимъ воємъ наполнити ся до изобилья и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми. Хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу вси.

Очевидно, в основі лежать ті ж погляди і настрої київської дружини, котрих виразом являєть ся „Слово“. Але, як бачимо, виклад їх в порівнянні з „Словом“ дуже сухий, — не кажучи вже про більш або менш густу верству християнську, котрою покрила їх рука списателя. Співцеви „Слова“ такі літописні оповідання не могли дати багато — хіба дуже загальні літературні фрази (як отсе: „А лѣпо ны было, братьє...“).

З поданого низше доволі багатого вибору вірців дружинних оповідень можна в сім переконатись. Найближше підходить до Слова галицька повість, як се помітили вже перші дослідники його.

Доволі близькі також анальогії стилю „Слова“ з творами героїчно-романтичного характеру, „воїнськими повістями“, як їх назвав Тихонравов. Він вказав особливо на два такі перекладні твори, які могли послужити вірцем „Слову“ — се Флявієва повість про зруйнованне Єрусалима і Девгенієво діяніє. Після того, як ми знаємо, Вс. Мілер ще більше підчеркнув сю гадку про можливу залежність Слова від таких творів, як поема про Девгенія. Дійсно, в самій фабулі, в обстанові, в настроях є дещо спільне між Словом і сим візантійським епосом. Героєм його виступає візантійський „Акріт“, себто начальник пограничної воєної області, котрого завданням являєть ся охорона імперії від невірних Сараценів і боротьба з ними. І так нерв поеми той сам. В подробицях можна вказати анальогічні підходи у заспіві, в образах природи, яка виявляє своє спочуте горю і радости героїв, переходи від оповідання до безпосередніх промов героїв, віщі сні, образи взяті з соколиного полювання, голосінне братів за сестрою, звернене до сонця. Все се одначе загальні подібности поетичного стилю, котрі ніяк не можуть свідчити про запозиченне „Слова“ як раз з сеї поеми. Сам Мілер виразно застеріг ся, що він не має сього на думці; „коли картини і образи („Слова“) назвати наслідуванням, то се не було наслідування не-вільниче, а несвідоме, як осад перечитаних книг“, каже він.

Що до зверхньої форми, то Барсов справедливо ще звернув

увагу, що мова словянського Девгенія не раз доволі далеко відбігає від грецького оригіналу, так що властиво маємо доволі свободну парафразу грецького тексту, зроблену під впливами українських воїнських оповідань, їх традиційних епічних оборотів. Се саме треба сказати і про руський переклад Флявієвої повісти — в нім багато екстраваганцій, додатків против грецького тексту, зроблених під впливами дружинної фразеології — певних епічних виразів, витворених оповіданнями про рати і подвиги.

Кінець кінцем чого небудь дуже яскравого, що говорило б про невільниче наслідування, виразне запозичення співцем „Слова“ чужої теми чи чужих образів з книжних джерел, досі не вдалось вказати. Єсть дрібні подібності, які можуть свідчити про його читання чи „ослухання“ в книжній літературі, про тісний контакт і обопільні впливи книжної літератури і дружинної творчости, — дружинної традиції, на котрій зложилась манера „Слова“. Наведу кілька таких паралель до неї, зібраних дослідниками:

растекашет ся мыслию ...шизымъ орломъ

иже истягну умъ крѣпостію своєю и поостри сердца своего мужествомъ, напълнив ся ратнаго духа

лице ж бы потяту быти неже полонену быти

подъ шелома възлелѣяни, конецъ кошія въ кормлени

забывъ чти и живота, і т. д.

сваты попоиша, а сами полегоша

Коли соколь въ мытехъ бывасть, высоко птиць възбивасть, не дасть гнѣзда своего въ обиду

лѣтая мыслью подъ небесемъ яко орель — „Слово о житїи“

истягну умъ — посланіе ап. Павла. подѣострите души ваша на мѣсти... прїямъ умъ въ свою крѣпость... и исполнивше ся ратнаго духа — Флявій.

прїямъ умъ своєю крѣпостію и ста крѣпко исполчив ся — перекл. Малялі.

а лѣпше смерть славу прїати негли жити плени — Фл.

аки родивше ся съ оружіемъ... и подъ шлемомъ състарѣвшесь — Фл.

рати бо належаци и грубѣ воиностѣй трубяци... за тшю славу и изгыбающую не помнятъ жены ни дѣтей ни имѣнія — Теодосій печ.

аки на сватбу течаху, а не на рать — Фл., але в грецькім оригіналі нема сього.

Мытят ся яко ястреби и понавлѣють ся яко орли възвышают ся въ облакы — Сл. о князьяхъ.

въперивше крилѣ умиѣни възлѣтѣвшесе разумомъ... и мытет се яко орли... възвышают се въ облакы — Іларіона „Къ брату столпнику“.

скочи босымъ влькомъ... полетѣ
соколомъ подѣ мъглами

егда соколѣ трехъ мытѣй и онѣ
не дасть ся гнѣзда своего взяти —
Акір, але пізній, XVII в.

полетѣ по поднебесью яснымъ со-
коломъ и не нашель подѣ небеснымъ
облакомъ, и поиде по землѣ лютымъ
звѣремъ и нигдѣ не обрѣте, и по-
плы шукою въ море и не нашель —
Соломон і Китоврас, пізнійший.

Ряд таких попібностей епічного чи казкового стилю можна б ще продовжити, але ледви чи се на щось придасть ся: подібности доволі загальні і далекі, і як ми бачили вже, походять з таких пізніх редакцій, де можна думати на двоє: вплив на „Слово“ чи вплив „Слова“ і його пізнійших парафраз. Так напр. давно завважена і часто повторювана анальоґія „вѣщих перств“ Боянових з „очитыми перстами“ Давидовими в Слові Адама ко Лазарю (низше) з усякою правдоподібністю треба вважати впливом „Слова“, не навпаки.

Більше меньше те ж саме треба сказати і про подібности „Слова“ з ріжними „загальними місцями“ (*loci communes*) народньої поезії, котрі почавши від Максимовича, служили предметом пильних помічень коментаторів „Слова“ —

вони досить загальні і далекі,

свідчать про тісний звязок між устною поезією, перехованою в устах народу, і старою дружинною творчістю взагалі.

Візьмемо кілька яскравіших прикладів:

Герої походу: чотири сонця, або просто сонця і місяці — раніше наведені (I. 259) пісні, де два або чотири місяці представляють юнаків, котрих „славить пісня“, а стільки ж зірок — їх дівчат.

поле черленими щиты прегоро-
диша

начаша мосты мостити... всякими
узорочьы половѣцкыми

поле — ясними мечи обгородже-
но, обгороджено од злої тучі (Ант.
Др. 43).

гатила гати дрогими шати,
мостила мости жуковинами.

Споряджу мости жуковинами,
Загачу гати лядськими шати,
Зволочу ліси паволоками,
Засію поля срібнов жемчугов.

(пор. вище I с. 225—6, 278).

Чрѣна земля подѣ копыты костьми посѣяна, а кровію по-
ल्याна і т. д. — порівнянне з хліборобською роботою:

Уже почав він (Хмельницький) землю кінськими копитами орати,
кровью молдавською поливати...

Чорна ріля заорана
і кулями засіяна,
білим тілом зволочена,
і кровію сполочена. (Вацл. Залєск. 79).

Битва — пир, смерть — упоєнне:

із Ляхами пиво варити затирайте —
лядський солод — козацька вода,
лядські дрова — козацькі труда.

З холодної криниченьки могорич запили,
під гнилою колодою спати положили.

Трава никне, дерево хилить ся з туги, ронить листе:

По-під мостом-мостом трава зеленіє —
за хорошим чоловіком жона молодіє.
По-під мостом-мостом трава посихає —
за ледачим чоловіком жона загибає.

Стоїть явір над водою — в воду похилив ся,
на козака пригодонька — козак зажурив ся.

Ой піду я у садочок — аж лист опадає;
бідна ж моя головонька — жених покидає.

Тоска розлила ся — печаль тече:

Вже лужечки бережечки вода поняла,
молодую Марусю жура обняла. (Метл. 143).

Погрузи жирь во днѣ Каялы:

що ви мою головоньку на віки втопили,
або: що ти мене молодого на віки втопила —

Мутенъ сонъ — скаламучена вода, символ смутку:

чому в ставу вода руда? мабуть хвиля збила,
чом дівчина невесела? мабуть мати була.

Чом ти Дунай став так смутен,
став так смутен, каламутен? й ин.

Зліг з хотію на кровать, могила — подружне ложе:

Поняв собі паняночку
в чистім полі земляночку.

Пор.: На що ж ти міні таку сумну свадьбу ізробила,
І на що ж ти собі такої хаточки забажала (т. I. 122).

Битва — тік, молоченне і віянне:

взяв Ляхами, як снопами
у два ряди класти

будем разом мандрувати
кукіль з пшона вибирати (на війні) (Чуб. V с. 946).

Ярославна „зезгицею незнаємь кычеть“ —

зозуля не кує — правдує,
ніхто зозулі не чує (Потебня с. 100).

Почнуть насъ бити птици —

що найменьша в степу птиця
та й та мене била (Чуб. V. 447).

Як бачимо, се властиво тільки спільність поетичної символіки, спільні образи і образіві вирази, які виходять навіть за межі української поезії: паралелі їм можна вказати в поезії білоруській, великоруській, полуденно- і західньо-словянській, і навіть в поезії загально людській.

Більш інтересне споріднення Слова в темах і стилю з традиційними голосіннями і закляттями, на котре звернено увагу особливо останніми часами, з виданням корпусу укр. голосінь. Як знаємо, укр. фольклористи в тім запізнались супроти великоруських: уже в 1870-х роках, після видання північних великоруських голосінь Барсова, Веселовский і Потебня вказали дуже яскраві подібности в образowości Слова і сих голосінь. Особливо цікаві образи „Обиди“, „Кручини“, „Безталанниці“, „Судінушки“ — паралелі „Обиді“ „Слова“, і т. ин. Наші нинішні голосіння загубили такі архаїчні, пів-мітичні образи, але їх колишня присутність в наших плачах безсумнівна (я одмітив вище „карочку“ і „нуждочку“ — в сучасних лубенських плачах). Але з другого боку, з виданням корпусу українських голосінь стало ясно, наскільки елегійний ліричний елемент української поезії пересякнений сими старими мотивами плачу. А що елігійні тони відзивають ся дуже сильно в „Слові“, можна сказати — панують у нім, тож виразно виступають у нім суголосні ноти з нашими голосіннями навіть в їх теперішній формі. Такі напр. образи як могила — подружнє ложе, смерть — весіле або весільний пир, тужна зозуля — осиротіла жінка, небіжчик — сокіл, що десь далеко залетів, загубив ся — все се улюблена символіка голосінь.

Плач руських жінок:

Жены рускія въсплакашась аркучи:
уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати
а злата и серебра
ни мало того притрепати —

се очевидна парафраза такого плачу-голосіння.

Образ унулих квітів і похилих дерев, слідом за згадкою

про плач Ростиславової матери над сином, дають зрозуміти, що перед нами тут ремінісценція, натяк на звичайний мотив такого плачу за небіжчиком. Друга фраза, над убитим Ізяславом — „дружинну твою, княже, птиць крилами пріодѣша, а звѣри кровь полизаша“ — звучить як друга така ремінісценція — плач над убитим на рати дружинником чи князем. Величний плач Ярославни сполучає в собі елементи голосіння і заклать природних стихій в поміч своєму далекому мужеві. Фрази звернені до вітра — аби він відвернув ся і замість нести стріли на військо Ігореве, повіявсь над море; до Дніпра — аби він приніс назад чоловіка; до сонця — аби воно перестало томити Ігорових вояків, — се не прості поетичні прикраси, плятонічні нарікання, се магічні формули заклатья — молитви, котрі ніким не видима княгиня посилає з свого путивльського вершка в далекій світ.

Розумієть ся, се не був ніякий поетичний винахід співця „Слова“, що він використав сі елементи голосінь чи заклать у своїм творі. Очевидно, він мав готові вже взірці, прецеденти в сім напрямі в репертуарі дружинної поезії, під впливами котрих стояв і слідами її йшов і тоді, коли сього хотів, і тоді мабуть, коли не мав сього заміру.

Його твір має взагалі глибоко традиційний характер. Він сам зазначив у вступі свій замір писати „старыми словесы“, приримуючись старого стилю і форм, і дійсно весь склад „Слова“ свідчить про сю вірність „старим словам“. Розумієть ся, такий геніяльний письменник, яким показує себе в „Слові“ його співець, вніс дуже багато свого. Та зручність і свобода, з якою він обертає старими „загальними місцями“, ілюструючи з такою тонкістю і докладністю „билини сего времени“ — сучасну ситуацію, вибрані темою конкретні факти, свідчать про се виразно. На жаль сучасний дослідник майже безсильний, коли треба конкретно вказати те, чого не було в старім. Але те, що було або мусіло бути в старім, можна вказати на кождім кроці.

Такі вирази як „хоробрі Русичі“, „хоробрий полк“, „хоробре гніздо“, „хоробрі сердца“ (хоробрий в розумінню „героїчний“, „богатирський“), старий Ярослав, старий Володимир, красний Роман, „золотоверхий терем“ київський, „золотий стіл“, „золоті стремена“, „золочені стріли“, „золочені шоломи“, „харалужні мечі“, „калені“ (гартовані) шаблі, червоні руські щити, лядські сулиці, аварські шоломи, красні дівки, борзі комони, сизі орли, сірі (або бусі) вовки, широке поле, бистрі ріки, синє море — се

епічні епітети, які ми бачимо навіть в нинішніх останках нашої старої поезії (I с. 277).

Вони повторяють ся, як у Гомера, навіть і тоді, де того епітету не конче й потрібно, і постійний епітет сам оден вистає, щоб заступити іменник: коли, напр., харалужне — то значить воєнне щось.

Такі ж, очевидно, загально прийняті, утерті символи і образіві вирази, як „стоять стязи“, „упали стязі“, „трублять труби“ (на знак жалоби — „трембітають“), „позвонити мечами“, „вступити в золоте стремя“, з котрими вязались зовсім ясні, загально прийняті понятя і образи.

Сюди ж нарешті належать ті мітольогічні постати і персоніфікації, які являють ся унікатом в нашій літературній традиції й тому викликали особливу увагу дослідників. Боян — Велесів внук, Русь — Даждь-божі внуки, вітри — Стрибожі внуки, Див връху древа, і т. ин. Дослідники з певним здивованнем спинялись перед таким поганським світоглядом, не знаючи як помирити його з фактом ґрунтовної християнізації вищих верств громадянства в добі „Слова“. Бачили тут оден з проявів „двоєвірства“, — поки усвідомили собі, що перед нами тут не більше як літературний, поетичний стиль, традиційні образи і вислови, які давно вже загубили свій мітольогічний зміст. Дехто навіть думає, що вони й не мали ніколи сього мітольогічного змісту, бо були скомпоновані на взірець анальогічних античних епітетів. Але правдоподібніше, що вони вирости на ґрунті свійської дружинної поетичної творчости в часах, коли з іменем Велеса, Стрібога, Даждьбога ще звязувались вповні реальні і конкретні образи природи, її стихій і явищ, і стали неодлучними прикметами високого поетичного, риторичного стилю.

В стилю їх були витворені тою ж поезією такі абстрактні персоніфікації, як Діва Обида, і менше конкретизовані, але мабуть в основі своїй анальогічні постати як Хвала і Хула, Нужда і Воля („уже снесе ся хула на хвалу, уже тресну нужда на волю“); до них же деякі дослідники зачисляють, як ми бачили, „Карну“ і „Желю“ (плач і жаль)¹). Діва Обида, що плеще на синім морі лебедними крилами, будячи жирні времена, дає нам щасливий приклад поетичної реалізації, втілення, інкарнації таких абстрактних понятя, — традиційна поезія була мабуть така ж

¹) Деякі дослідники, як Веселовский, бачили тут книжний вплив, персоніфікації візантійської теольогічної літератури. Се здаєть ся мені менш правдоподібним.

богата ними, як північні плачі, де виступають подібні ж образи „Судинушки“, „Кручини“¹⁾), або сучасні українські казки, де представляють ся Злидні, Лихо і т. д., теж нераз в дуже конкретизованих образах.

„Віки Трояні“, „время Бусове“, „Тмутороканський болван“ — се, правдоподібно, також традиційні образи, дані співцеви „Слова“ попередніми творами. Маса інтерпретаційного дотепу пішло на виясненню того, що могли би значити ті „Троянові віки“, „Троянова тропка“, „Троянова земля“ — розуміли тут традицію про імп. Трояна, про Троянську війну, якусь болгарську мітичну істоту, нарешті — епічне прізвище нашого Володимира Великого. „Бусове время“ пок. Партицький дуже дотепно приклав до старого Божа чи Боза, антського ватажка, що воював з Готами. В кождім разі ясно, що все се літературні образи, усвячені „старими словесами“.

З різних „припівок“, котрими повне „Слово“, воно зачитувало при двох їх автора Бояна, — теж може не так винахідця, як популяризатора сих готових поетичних афоризмів („Ни хитру ни горазду суда божія не минути“, „Тяжко ти, головѣ, кромѣ плечю, зло ти, тѣлу, кромѣ головы“). В иньших випадках можемо лише здогадувати ся, що маємо перед собою такі старі афоризми, епічні вирази, історичні приповідки — напр. Ігорів афоризм: „луче бы потяту быти, неже полонену быти“, або „испити шеломомъ Дону“, що приходить також у фрагменті про Мономахові побіди і гудця Оря (низше, 226); правдоподібно такий самий характер має разом з тим поставлена фраза — „поискати града Тмутороканя“, і т. д.

Подібний традиціоналізм відчуваєть ся в таких виразах як:

Рекоста братъ брату: се моє, а то моє же.

О далече зайде соколь, птиць бья.

А мы, дружина, жадни веселія, і т. под.

В часі коли складано се „Слово“, очевидно, клясичним взірцем такого традиційного поетичного стилю були пісні Боянові. Автор „Слова“, при всім пієтизмі до високих прикмет його творчости, вважав його стиль вже занадто напушистим, занадто розмінним на поетичні аналогії й образи, в котрих розпливалась,

¹⁾ „Кручинушки моей не убоялися, обидушки моей не устрашилися“ (Барсовъ 110). „Судинушка по бережку ходила, страшно ўжасно голосомъ водила, во длани Судинушка плескала, до сужевыхъ головъ да добиралась“ (с. 282).

„розтікалась“ конкретна, реальна тема твору. Він процитував, здається, з Боянівської ж пісні — як я зазначив вище, оден з його заспівів як характеристику його розтікання, і поставив собі завданням не відбігати занадто від теми. В сім мала б бути його оригінальність супроти старого стилю, і він, очевидно, вдержує тіснішу звязь сеї мінючої фільми своїх образів з вибраною темою. Але замилюванне до епічних, стилізованих, традиційних образів, яке характеризувало Боянову поезію, в повній мірі виступає і в його творчости. Повкладані ним, і може бути розширені ще потім, при комбінації варіантів пізнішим редактором, вставки цілих фрагментів Боянових пісень, чи писаних в його стилю (як епізоди про коромолу Олега Гориславича, про Всеслава полоцького), через те й не ріжнять ся від загального тону Слова, що воно само сильно тримається старого стилю.

При сім ся дружинна поетична традиція тісно, а місяцями просто нероздільно, сплітається з зазначеними вище впливами, запозиченнями й анальоґіями книжного риторства. Я не можу поділяти тенденції деяких дослідників (як напр. Мілера) різко противставити сі дві категорії анальоґій Слова — з дружинною традицією і з книжними творами. Се зовсім не було спеціальністю Слова, що воно звивало обаполи своєї теми обидві категорії словесного мистецтва — дружинну і книжну. Їх комбінованне і переплітанне правдоподібно характеризувало вже й попередне століте дружинної творчости. І тому нераз дуже трудно рішити, чи на рахунок першої чи другої категорії порохувати ту чи иньшу рису штучности Слова — дружинної чи книжної. Напр. сей приступ Слова, його вступна фраза — „Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіє“, — котра так нагадує вступ одного з слів Кирила Турівського — „Якоже историци и вѣтія, рекше лѣтописци и пѣснотворци прекланяють свои слухи въ бывшая межи цесари рати и ополченія да украсятъ словесы“, чи вважати її штучний характер відгомоном витійства книжного, чи дружинно-поетичного? І так само закінченне Слова, з його цитатою з Бояна і славою князям і дружиною, і навіть кінцевим „амінем“, куди воно більше належить: в сферу впливів книжного риторства чи дружинного високого стилю?

Веселовский, збиваючи Мілерову анальоґію Слова з Девгенієвим діянієм, висловивсь, що виключивши власну інвенцію автора, Слово являєть ся, по своїй манері і засобам словесного мистецтва, наслідуваннем візантійського риторства. Дійсно, подібности з сеї сторони безсумнівні. Але в тій же мірі існують

такі подібности і з творами чисто народними, або сильно притертими в народнім уживанню: голосіннями, закляттями-молитвами, величаннями, героїчними піснями.

Порівнюючи Слово на оден бік напр. з „Законом і благодатею“ і з словами Кирила, ми бачимо ті ж порівняння — позитивні і негативні; орудування паралельними виразами, симетричною будовою фраз, однакими зачинаннями фраз; уживання однакових рефренів, що надають певний ритм в конструкції оповідання; повторення аналогічних образів, що дають симетрію сим різнородним і різнobarвним пісням, з котрих кінець кінцем складається „Слово“. Ігоровому походу на Половців відповідає таке саме всідання в золоте стремя Олега в Тмуторокани і скок Всеслава під Київ. Битві над Каялою противставляється битва на Немизі. Олеговій коромолі — „княже неспособіє“ Святославови:

Копія поють на Дунаи —

Дѣвици поють на Дунаи...

Тогда Игорьъ възрѣ на свѣтлов солнце —

Тогда вѣстуши Игорьъ князь въ златъ стремень, і т. п.

Такі рефрени „О Руськая земле, уже за шеломенем еси“, „Русичи поля прегородиша чрьленими щиты“, повторюючись від часу до часу, служать стільки ж для ритму, скільки й для одности настрою.

Плач Ярославни складається з строф, що вводять ся з тим самим вступним двовіршем: „Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на заборолѣ аркучи“.

Часто стрічають ся чергування через вірш або паралельні двовірші, тровірші:

Заря свѣтъ запала

Мъгла поля покрыла.

Жаждею имъ луци съпряже,

Тугою имъ тули затче.

Комони ржуть за Сулою,

Звенить слава въ Кывѣ.

Трубы трублять въ Новѣ-градѣ,

Стоять стязи въ Путивлѣ.

Млѣвить Гза къ Кончакови:

Аже соколь къ гнѣзду летить,

Соколича рострелявѣ

своими злачеными стрѣлами.

Рече Кончакъ ко Гзѣ:

Аже соколь къ гнѣзду летить,

А вѣ сокольца опутавѣ

красною дѣвицею.

Дуже часто вживання того самого слова на початку кількох стихів, що наступають по собі, і однозвучних закінчень (римів):

Уже снесе ся хула на хвалу,

уже тресну нужда на волю,

уже вѣрже ся Дивъ на землю.

Ту ся копіємъ приламати,

ту ся саблямъ потручати...

Игорь спить,

Игорь бдить.

При сім вживаєть ся часом тавтології, часом антитези :

Что ми шумить,
Что ми звенить?

Рѣдко ратавѣвѣ кикахуть,
но часто враны граяхуть,

Все се риторично-поетичні засоби, які ми з одного боку в великім багатстві стрічаємо в риторичних творах XI—XIII в. (від „Закона і благодати“ почавши), з другого — в памятках усної традиції старої дати: плачах, обрядових піснях, заклятиях.

Тут явна діфузія: перехід певних риторично-поетичних засобів з літератури біблійної й візантійської через нашу книжну творчість і безпосередно (з ужитку церковного, з усного репертуару „калік“ і под.) до усної традиції, — і впливи усної традиції на творчість книжну. „Слово“ дорогоцінне нам як пункт, де так явно, як ніде може — перехрещують ся різні течії різних джерел, різних епох, ілюструючи сей процес літературної діфузії.

Проявом традиціоналізму Слова я вважаю й провідну ідею сього твору: його відклик до династичної солідарности і до почуття моральної одности „Руської землі“. Як „солодка Франція“ французької епопеї про Ролянда з воєнним гаслом Карлової династії „Monjoie!“, — так „Руськая земля“, „Русичі“ — сі слова проходять як воєнне і політичне гасло через „Слово“, повні невимовного чару, радости і болю для автора, для його покоління, для його кругу. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувшиною, його упадком і пониженнем в сучасности своїх земляків — всі верстви, всі круги, обєднавши їх в одній волі, в однім горінню. Але се гальванізованне старого, шуканне пережитого. Се клич не сучасности, не будучности, а минувшини — тої доби „старого Володимира“, коли був ожив сей клич в сильній боротьбі з степом, і може набрав власне найбільшої енергії й будящої сили. Але між тою добою і добою Слова лягли тяжкі спомини, протікли потоки крови, лягли смуги попелу огня і руїни. Страшна усобиця київських Мономаховичів з чернігівськими Ольговичами і суздальськими Мономаховичами безповоротно розбила солідарність династії і одність настрою колишнього суспільства. Автор стараєть ся, очевидно, нічим не рушити сих споминів, — ні словом не згадує він спалення Києва суздальськими військами та їх союзниками, ні інших безконечно болючих для київської дружини подій. Умисно обертаєть ся в споминах перед-Мономахової доби, її хоче відродити, оживити своїм віщим словом. В паралелю старому Володимирови висуває сучасника Святослава, Ольговича, який умів дійти згоди

з Мономаховичами і здобути симпатії київського громадянства — дружини і духовенства: перший переборов їх традиційну неприязнь до „Ольгова племені“.

Порозумінне між Ольговичем Святославом і Мономаховичем Рюриком та їх кооперація під гаслом спільних інтересів „Руської землі“ могла, справді, дуже радісно і надійно настроїти київські дружинні круги, що живо пам'ятали пониження і руїну, в яку впала ся „Руська земля“ наслідком боротьби Мстиславичів (Мономахових внуків) з Ольговичами. Вона могла наелектризувати їх новими сподіваннями, як можливість політичного відродження київської Руси.

Але зусилля Святослава зістались даремні, обставини не скріпили політичної і національної солідарности „Руської землі“, і тому „Слово“ не стало завязком великої національної епопеї, не вважаючи на великий талант його автора. Зісталось відгомном нездійснених мрій, помилених надій київської дружини. Київ упав, гасло „Слова“ лишилось без відклику, без спадкоємців.

З погляду артистичного і культурного „Слово“ стоїть незвичайно високо. Коли порівнюємо його на оден бік з риторичними, взагалі книжними творами сеї доби і з візантійськими творами, які обертали ся в перекладах в тих часах, на другий бік — з творами західньо-європейськими тої ж доби, як пісня про Ролянда, пісня про Нібелюнгів і т. ин., тоді тільки оцінюємо, наскільки тонко відчутий і артистично виконаний твір перед собою ми маємо. В порівнянні з зверхньо-блискучою, але доволі холодною і сухою книжною риторикою, де тільки зрідка вириваєть ся безпосередній — не крик, а зітханне душі, — „Слово“ визначаєть ся незвичайною експресією і безпосередністю свого ліризму, одягненого безконечним багатством епічних засобів. В порівнянні з епосом візантійським — раціоналістичним, отяжілим, позбавленим свіжости і безпосередности чуття, Слово блищить щирістю, глибиною і силою афекту, як твори ново-європейської романтики супроти епігонів псевдо-клясицизма. Супроти варварської грубоватости і елементарности настроїв і мотивів західньо-європейських творів феодальної доби воно вирізняєть ся багатством і тонкістю настроїв — як супроти примітивної діатоники повнійша хроматична гамма.

Місце, котре я уділив йому в рамках сеї роботи, розмірно велике, все таки не гідне вмістити того, що хотілось би піднести в сім творі що до його змісту і форми, що до місця в розвою ідей і поетичного втілення гадок і настроїв, яке воно займає

в нашій літературній і культурній історії: напр. в відносинах сексуальних, культурі жінки і романтичної симпатії, почуття національного обов'язку, воєнної солідарності — як кодекс нашого своєрідного лицарства княжо-дружинної доби. Я можу тільки закінчити сей розділ повторенням заклику старого поета: сей твір перегортайте денно і нічно — ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!

Фрагменти інших поетичних творів. Я взяв „Слово о п. Ігоревім“ за вихідний пункт в огляді літератури XII/XIII вв., як центральний твір, в котрім особливо ясно виступають різні течії й елементи тодішнього літературного руху. Я вказав також, що деякі помічення приводять до гадки, що, по перше, кінець „Слова“ належить іншому авторови, а не тому, що був головним творцем перших 11 пісень; по друге — що Слово було мабуть записане не зразу, і при записи підпало ріжним комбінаціям і змінам.

Слово таким чином, в тій формі, як ми її маємо, було мабуть продуктом не чисто індивідуальним, а витвором, до певної міри, київської школи того часу. Се треба мати на увазі. Щасливим припадком, до нас заховались фрагменти поеми, тої ж правдоподібно школи і того ж часу, вставлені до похвали Романови Галицькому, що „ревновав ділоти своему Мономаху“, „погубившему поганья Измаилтяны, рекомья Половци“. Він може теж послужити до ілюстрації сього поетичного стилю. —

Изгнавшю Отрока во Обезы,
За Желѣзная врата¹⁾,
Сърчанови же оставшю у Дону
рыбою ожившю, —
тогда Володимеръ²⁾ пиль золотомъ шоломомъ Донъ,
приемши землю ихъ всю
и загнавши оканьяны Агаряны.

По смертѣ же Володимерѣ³⁾
оставшю у Сърчана єдиному гудьцю же Ореви
посла ѥ во Обезы река:
„Володимеръ умерлъ єсть,
„А вороти ся, брате,
„Пойди в землю свою!“ — ⁴⁾

¹⁾ Нагадує, що Залізні ворота — кавказький, дербентський прохід, Обезы — Грузія. Про „євшан“ — половецьку назву долини або чорнобилю, Меліоранський в Изв. 1904, IV. ²⁾ Тут при Володимирі повторено „Мономах“, але се виглядає як додаток книжника, так само як повнєша гльоса про „Ізмаїлтян“. ³⁾ Вважаю се доданою, переходною фразою.

⁴⁾ Досі слова переказані Отрокови, дальші — інструкція самому Ореви.

„Молви же єму моя словеса,
 пой же єму пѣсни половѣцкия,
 оже ти не восхочеть,
 дай єму поухати зелья именовъ євшанг“.
 Оному же¹⁾ не восхотѣвшю обратити ся
 ни послушати, —
 дасть єму зельє [именемъ євшанг]²⁾.
 Оному же обухавшю,
 и восплакавшю
 рче:
 „Да луче єсть на своєй землѣ костью лечи,
 Нежли на чюже славному быти“.

И приде во свою землю. Отъ него же родившю ся Кончаку —
 Иже снесе Сулу, пѣшь ходя,
 Котель нося на плечеву³⁾.

Як бачимо, в сім маленькім тексті три теми і мабуть — три фрагменти, повязані переходовими фразами книжника і місцями ним же парафразовані. Перше — триумф Мономаха над Половцями; далі: місія Оря з євшан-зідем, чудова квітка нашої старої поезії, яка досі не знайшла відповідної інтерпретації у поетів⁴⁾, — і третє: подвиги Кончака, сина сього Атрака, Шаруканєвого сина⁵⁾. На перший погляд не легко рішити, де тут властивий нерв оповідання, і чи сі фрагменти належать до одної пісні, чи взяті з ріжних пісень і скомбіновані літописцем. Але льогічно беручи, мусимо признати, що літописцеві була інтересна для його оповідання тільки одна тема — погром Половців Мономахом, котрому „поревнував“ Роман. Патріотичний сентімент Отрока і подвиги Кончака як такі зовсім не були потрібні для його цілі, і коли б містилися в иньших епосах, очевидно — до сеї похвали не попали б. Попали, значить, тому тільки, що містилися в поемі, яка оспівувала сей триумф Мономаха над Половцями й ілюстровала ту крайню біду, в яку попали були Половці її на слідком. Але що в сій поемі говорило ся і про те, як Кончак знищив („зніс“) Сулу, а сі напади його обгострились коло р. 1180 (до сього року належить оповіданне про нього в Київ-

¹⁾ Отрокови себто. ²⁾ Повторюю від себе. ³⁾ Іпат. л. с. 480.

⁴⁾ Популярний переспів М. Вороного, через незрозуміння оригінального тексту, дає йому цілком хибну інтерпретацію.

⁵⁾ Так називають його грузинські джерела, про котрі в моїй Історії II² с. 107. В середині XII в. українська династія стояла в близьких зв'язках з Грузією (ожененне Ізяслава київського з грузинською царівною, Юрієвого внука Юрія з славною царицею Тамарою); проте ся звістка про Атрака вимагає перевірки і потвердження.

ській літописи), то се не тільки дає приблизну хронологічну дату сього твору, але й кидає світло на його конструкцію і зміст.

Центр ваги поеми очевидно лежав в подібній же антитезі, яку дає „Слово о полку Ігоревім“, між добрими часами Мономаха і сумною безборонністю Русі супроти Половців в 1180-х рр. Блискучими рисами була змальована перемога Русі над ними за Мономаха, що повиганяв „окаянних Агарян“ з чорноморських степів і загнав їх бо-зна куди. Описане гірке жите їх останків над Доном, позбавлених стада і можливого прожитку, так що вони мусіли годувати ся донською рибою — що вже собі можна уявити гірше для кочовника-молокоїда! Далі — несміливе збиранне тих останків на Дону по смерті Мономаха, коли ще не було певности, чи руська сила не знесе їх на ново, і не прийдець ся на рідній землі тільки всього, що „кістю лягти“ під новим руським натиском. Але Русь поділилась, поріжнчилась, підупала, ослабла, і от який небудь „богостудний“ Кончак, син отсього утікача Отрока, не мавши навіть порядного коня, а „піш ходячи і казан на плечах носячи“, знищив Переяславщину до решти!

Сей факт описаний в дуже сильних виразах в київській літописи — зробив, видко, вражінне на сучасників: „Придоша иноплемєньници на Рускую землю, безбожнии Измалтянѣ, оканьнии Агаряне, нечистии исчадья, дѣломъ и нравомъ сотонинимъ, именемъ Кончакъ, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяномъ... приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ: онихъ плѣниша, а инии избиша, множайшия же избиша младенѣць“. Можливо, що під безпосередніми вражіннями того й була написана ся поема, яка творила цікаву паралелю до „Слова“¹⁾. Судячи по захованим фрагментам, вона мала инакший характер ніж „Слово“ — більш епічний, оповідальний, менш імпресіоністичний.

Більше останків поетичних творів сього характеру — продуктів дружинної поезії, ми з сеї доби поки що не можемо вказати — хіба деякі відблиски поетичного оброблення сучасних тем, які заховались в літописанню XII в.

¹⁾ Я вище зазначив здогад деяких дослідників, що сей фрагмент про Мономаха належить до „Слова“, до тої прогалини, що видніє в нім після обіцянок автора почати „від старого Володимира“. Але там, в конструкції „Слова“ епізод про Оря був би зовсім зайвий. Через се одно вважаю неможливим бачити в сих фрагментах частину „Слова“. Та й стиль їх відмінний, як я зазначаю се в тексті.

Напр. я мав уже нагоду звернути увагу на слід якогось поетичного твору про „шолудивого хищника Боняка“, героя половецьких нападів на Київ з-перед Мономахових походів. З нагоди смерти його сина Севенчі, при облозі Києва 1151 р., де він проводив одною з половецьких куп, які поприходили в поміч Юрию, помагати здобувати Київ, автор повісти згадує, що сей Севенча похваляв ся „рубати Золоті Ворота, як і батько мій“ („хощю сѣчи в Золотая Ворота, якоже и отець мой“)¹⁾. Се ясно вказує на якийсь поетичний твір, героїчну поему дружинного складу. Героєм її, розуміється, був не сей малозвісний Севенча, а його батько: з нагоди смерти Севенчі мабуть пригадали тільки, що от і він хотів, мовляв, піти слідами свого батька, та не вдалось. Старий Боняк в ній виступає не з тими прикметами нелюдського потвора, Коцця-інкуба, яким знають його пізніші перекази²⁾, а постати лицарської, хоч і ворожої.

Подібно як в попередній поемі виступає Кончак піший з казаном за плечима, та в сім убогим виді доказує таких блискучих побід, так тут поема не без деякого почуття замилювання в сім звичайнім епічним контрасті лицарського духу з убогою, а навіть обридливою зовнішньою формою могла углубляти образ сього „шолудивого“ ватажка, котрому обридливий вигляд не перешкоджав виконувати великі діла.

Він не просто грабує і нищить — він хоче символістичними актами перемоги зазначити свою перемогу і силу. Рубанне Золотих Воріт, на знак перемоги, донесла польська середньовічна легенда в оповіданнях про Болеслава Хороброго і його похід на Київ — її дублеть дає ся місцева сага-поема про хана Боняка. Рубанне воріт або мурів на знак перемоги захоче в відгомонах старої символіки сучасна величальна пісня: герой коником грає, шаблею рубає обложене місто³⁾. В темах про Київ сей акт спеціально звязується з Золотими Ворітьми, сим палядієм київської слави. Всі ми знаємо казку про Золоті Ворота, але годить ся піднести, що як раз в тім же оповіданню про київську облогу 1151 р. кн. Вячеслав, що стояв під Золотими Ворітьми з своїм полком, „озря ся на святую Богородицю, яже єсть надъ Золотыми Вороты“, покликає її розсудити його з ворогами. І вороги гинуть під київськими мурами, в їх числі і сей хвалькуватий Севенча.

Чи автор повісти, згадуючи старого Боняка, робив альянз до старшої поеми, яка говорила про події з-перед п'ятидесяти

¹⁾ Пат. с. 299. ²⁾ Див. т. I с. 296, 312. ³⁾ Див. т. I с. 233, 297.

літ, чи облога Київа 1151 р. була темою якоїсь новійшої поеми, що оспівувала ці події по горячим слідам і містила якісь згадки чи запозичання з такого старшого твору, де фігурував Боняк, я поки що не бачу підстав рішати.

Другу, більшу, не просто алюзію, а парафразу якоїсь дружинної поеми, маємо в тій же київській літописи під 1140 р., з нагоди повороту з Візантії до дому двох полоцьких княжат:

В тоже время изидоша княжича два ись Царягорода, заточени были Мьстиславомъ великимъ, княземъ киевскимъ, зане не бяхуть его воли и не слушахуть его, коли я зовяшетъ въ Рускую землю, но паче молвяху Бонякови шелудивому во здорovie. И пронесе ся се¹⁾, и Мстиславъ розгнѣва ся на ня, и хотяше на ня ити, но нельзѣ бяшетъ ити, зане бяху тогда налегли Половци на Русь, и тому стояшетъ (Мстислав) бя ся с ними переменяя ся. Се бо Мьстиславъ великий наслѣди отца своего потъ, Володимера Мономаха великого. Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мстиславъ мужи своя посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ. И упорознья ся Мьстиславъ отъ рати и помяну первѣи. (И) посла по кривитьстѣи князи: по Давида, по Ростислава и Святослава и Рогъволодича два, и усажа у три лодьи, и поточи я Царюграду за неслушание ихъ, а мужи своя посажа по городомъ ихъ.

Форма оповідання, і стереотипове: „Мы же на преднее възвѣратим ся“ в закінченню ясно вказують, що це пізнійша принагідну вставка. Це анальогічна ремінісценція поетичної теми, як парафраза поеми про Рогнідь²⁾, наведена редактором Суздальської літописи під 1128 р. з нагоди того ж конфлікту Мстислава з полоцькими князями, що нагадав собі редактор київської літописи при нагоді повороту полоцьких княжат з вигнання. Тільки в сій парафразі 1140 р. основна тема виступає далеко не так ясно і виразисто. Можливо, що тут сполучені згадки і цитати з двох ріжних творів. Одна говорила про зраду полоцьких князів інтересам Русі під час її боротьби з степом, і таким чином оправдувала сувору розправу з ними київського князя. Вона входила в круг поетичних творів про одвічну боротьбу київської і полоцької династії („мечъ взимають Рогволжи внуци противу Ярославлимъ внукомъ“) — до них належить пісня про Всеслава, включена до Слова о полку Ігоревім. Поруч того могли бути ремі-

¹⁾ В Іпат. кодексі: про се ся Мьстиславъ, в Хлібн. і Пог. пронесе ся и Мьстиславъ. ²⁾ Див. вище с. 147.

нісценції на тему боротьби з степом „Мстислава Великого“, що продовжував діло „Володимира Великого“, заганняючи Половців ще далі ніж загнав той. Може бути, що се містило ся в тій же поемі про конфлікт Мстислава з полоцькими князями, і вони виступали помічниками Половців, приятелями шолудивого Боняка, що згадуєть ся тут — може анахроністично, вже як символ, а не реальна фігура¹⁾. А правдоподібніше, що сі згадки походять з иньшої поеми, яка спеціально займалась боротьбою кийвських князів з степом і їх тріумфами, та величала Мстислава, як обговорена вище поема величала спеціально Мономаха.

На сім кінчаєть ся матеріал, яким ми тепер розпоряжаємо.

Сю бідність записей поетичних творів XII в. до деякої міри нагорожують дружинні або „воїнські“ позісти, заховані в далеко більших розмірах і в кращім стані в старім літописанню. Вони вийшли з тих же дружинних кругів, що й сі поеми на політичні теми, і не тільки своєю ідеологією і психологією, але до певної міри і стилем близько підходять до них — наскільки можемо про них судити з „Слова“ та наведених фрагментів. Деякі з них визначають ся не абиякими літературними прикметами, часом явно користують ся поетичними творами на суголосні теми. Вище ми мали нагоду придивитись паралельній повісти про Ігорів похід на Половців, і я тоді висловив здогад, що ся повість — яка не тільки духом, але й ріжними деталями так близько підходить подекуди до „Слова“, користала з нього, чи з тих пісень, з яких воно складене. В деяких иньших повістях теж можна помітити подібне.

З огляду на се внутрішнє спорідненне я вважаю найбільш відповідним від памяток дружинної поезії сеї доби — написаних на історично-героїчні теми, в котрих князі і їх дружина являють ся центром, — перейти до історичних повістей, чи їх фрагментів, близьких їм по змісту і духу, які відбивають погляди, почуття і культуру тої ж дружинної верстви.

---

¹⁾ Завважу, що після 1107 р. про Боняка нема згадки в літописи, хоч про половецькі справи є багато звісток. Тому хоч не можна напевно сказати, що за Мстиславових часів його не було на світі, але се правдоподібно.

Зміст II тому.

Книжна словесність київської доби	с. 3—48
Наша письмена традиція	с. 3
Початки письменности на Україні та її релігійного характеру	с. 10
Освіта і школа, їх рівень	с. 22
Круг старої письменности	с. 30
Оригінальне письменство XI/XII вв.	с. 49—165
Поділ матеріалу	с. 49
»О законі і благодаті«	с. 59
Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Теодосій Печерський, Яков, Мономах	с. 71
Агіографічні писання	с. 78
Літописна повість про Печерський монастир	с. 84
Нестор	с. 89
Чуда св. Миколая	с. 93
Паломник Данила ігумена	с. 97
Стара київська літопись і її літературний матеріал	с. 108
Відгомони поетичної творчости: останки творів перед- Володимирової доби, заховані в літописи	с. 129
Поетичні твори Володимирового циклю	с. 147
Інші відгомони поетичної творчости XI віку	с. 157
Церковна поезія	с. 163
Творчість XII/XIII в. Слово о полку Ігоревім	с. 166—231
Поява »Слова« і студії над ним	с. 166
Зміст »Слова«	с. 178
Форма »Слова«	с. 191
Поетичний характер »Слова« і його публіцистичні завдання	с. 199
Питання оригінальності »Слова«. Його відносини до книж- ної й усної словесности та ранішої дружинної творчости	с. 211
Фрагменти інших поетичних творів	с. 226
Зміст II тому	с. 232

Детальний зміст і показчики в т. III, що становить одну цілість з т. II і закінчує першу частину праці.

6. —
A Russ 2132
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ II

(ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ КНИГА ДРУГА)

301 f 35

Київ—Львів, 1923.

Того ж автора:

Ілюстрована історія України, віденське видання 1921 р. (кінчить ся 1918 роком).

Історія України для нижших клас середніх шкіл, 1920.

Про старі часи на Україні, вид. 1921 р. (кінчить ся тим роком).

Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв., вид. 1919 р.

Від Куруківщини до Кумейщини, 1626—1638 (Історії України-Руси т. VIII ч. 1), 1922.

Початки Хмельниччини (Історії України-Руси т. VIII ч. 2), вид. 1922 р.

Хмельниччина в розцвіті (Історії України-Руси т. VII ч. 3), вид. 1922 р.

Всесвітня історія в короткім огляді (до р. 1920), ч. 1 і 2.

До того ж звертатись в справі видань

Українського Соціологічного Інституту:

Серія інтернаціональна:

Anthologie de la littérature ukrainienne, jusqu'au milieu du XIX siècle avec une préface de M. Antoine Meillet, Prof. au Collège de France, 1921, ст. XXIV+144.

Abrégé de l'histoire de l'Ukraine, par Michel Hruchevsky, 1920, VIII+256.

Серія загальна:

Початки громадянства (генетична соціологія), М. Грушевського. 1911, ст. 328.

Теорія Нації, В. Старосольського, 1922, ст. 144.

Держава і соціалістичне суспільство, М. Шрага, 1923, ст. 224.

Примітивні оповідання, казки і байки, К. Грушевської (вибір кращих текстів з вступною розвідкою) 1923, ст. 192.

Серія розвідок і матеріалів до історії соціального руху на Україні:

З починів укр. соціалістичного руху. М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток, зладив М. Грушевський, 1922, ст. 212.

Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917—1920 рр., П. Христюка, т. I—IV, ст. 152+202+160+1922, 1922—1923.

Галичина в 1918—1920 рр., М. Лозинського, 1921, ст. 228.

Wien VII, Kirchengasse 41/26.

